

Anne-Marie Thunberg seminariet

Alltsedan Anne-Marie Thunberg för femton år sedan blev ledamot av KASAM, har hon oförtröttligt lyft fram de etiska frågeställningarna i kärnavfallsdiskussionen inom KASAM, vid utåtriktade seminarier och i samtal med människor i de kommuner som varit aktuella i förstudierna inför ett djupförvar. De skrifter som hon inspirerat till har raskt blivit slutsålda, omtryckts och översatts. Hennes tankegångar har så småningom blivit grundläggande i den internationella kärnavfallsdebatten. Hon har ställt de svåra existentiella frågorna och på ett självklart sätt gett utrymme för dessa i en teknikdominerad värld. Hennes tankar har banat väg för ett ödmjukt, men ändå konstruktivt perspektiv, som efterhand kommit att genomsyra hela ämnesområdet.

Anne-Marie Thunberg är själen, tanken och den fasta handen bakom detta seminarium.

För KASAM är det en ära att hylla en uppskattad ledamot genom att ge seminariet hennes namn.

Innehåll

Förord	11
Välkomsthälsning (Camilla Odhnoff)	13
Inledningsanförande (Anne-Marie Thunberg)	17
Värdeförändring och värdestabilitet i ett långsiktigt perspektiv (Birgitta Odén)	21
Forskningsläget	21
Den historiska tidsplanens förändringstakt	24
Stabila och föränderliga värden	25
Värdenas futurum	31
Stabila och föränderliga värderingar under 1980- och 90-talet: Några internationella jämförelser (Thorleif Pettersson)	35
Ett internationellt forskningsprojekt om värdestrukturer och värderingsförändringar	35
En kulturatlas med två grundläggande värdedimensioner	39
Värdeförändringar mellan 1981 och 1999/2000	48
Sammanfattande diskussion	52
Appendix: Konstruktion av indikatorer på aktiv medborgaranda resp. traditionell rationalitet	57
Diskussion om värdeförändringar i ett längre historiskt perspektiv	59
Några förtydliganden	59
Tillitens förutsättningar	61
Kritisk granskning och vetenskapssamhällets roll	62
Avslutningsperspektiv	64
Etiska dilemman ett panelsamtal	66
Var rädd om samtalet	66
Känsla av sammanhang	67
Förutsättningar för ett ”rullande nu”	68
Roller i processen	70
Nationellt och lokalt ansvar	72
Oåterkalleliga beslut	74
Utveckling av värdebasen i internationell konsensus och internationella konventioner (Sören Norrby)	75
Internationella organisationer	75
Internationella konventioner, allmänt	78
Konventioner och ”Collective Opinions” (exempel)	79
Den internationella kärnavfallskonventionen	80
Några iakttagelser inom kärnavfallsområdet	81
Vad kan göras internationellt?	81
Stabilitet och förändring i den etiska värderingsgemenskapen (Carl-Reinhold Bråkenhielm)	83
Diskussion kring den gemensamma värdebasen och värdegenskapen	94
Föränderlighet ett hot mot ett stabilt värdegrundmönster?	94
Lärdomar från andra långsiktiga miljöproblem	98
Den demokratiska processen	99

Samhällets institutioner och långsiktigt förtroende (Lars Ingelstam)	101
Impressioner	101
Förtroende som huvudfråga	102
Ett empiriskt klargörande exempel	103
Forskning från USA	105
Att fixera och definiera	105
Dubbel osymmetri	106
Faktorer som verkar emot tillit	107
Tillitens dimensioner	108
Den långa sikten	111
Informationssamhället och tilliten	115
I stället för slutsatser: tre frågor	117
Härav styrka och säkerhet men hur länge? Om kontinuitet, öppenhet och anpassning i samhällsliga institutioner (Lennart J. Lundqvist)	121
Med institutionerna i tiden?	121
Institutioner och minne	124
Det institutionella problemets kärna: demokratisk öppenhet och administrativ stabilitet	126
Att bygga långsiktigt hållbara samhällsinstitutioner: möjligheter och problem	129
”Härav styrka och säkerhet”: Riksbanken som modell för det långa minnets institutionalisering?	134
”Av, för och genom folket över tiden”: Några hållpunkter för ett segt och folkligt förvar av kärnavfallet	136
Att vårda det institutionella minnet: Kunskapssäkrandets nyckelfunktion	138
Legitimitet för nationella projekt (Sverker Gustavsson)	141
Legitimitet	142
Nationella projekt	144
Kärnavfallssäkerhet	147
Varför måste en enskild kommun ta ansvar för hela landets bekymmer? (Sinikka Bohlin)	151
Diskussion kring samhället och dess demokratiska funktioner	158
Lokalt rikspolitiskt i historiskt ljus	158
Politikens gränser och legitimitet	160
Kunskap, bildning och värderingar och tre okunniga frågor (Bengt Gustafsson)	163
Om kunskaper	163
Bildning	166
Värderingar	168
Diskussion om värderingar och långsiktigt ansvar	171
Motiv för frihet	171
Motstridiga ’verklighets’bilder	172
Förutsättningarna för långsiktigt ansvar	175
Institutionernas roll	176
Hur länge kan framtiden hållas öppen? Vem beslutar och vem betalar? (Olof Söderberg)	179
Inledningsord	179
Kärnkraftsepoken minst ett sekel	180
Att ”svara för” kostnaderna för ett säkert omhändertagande av	

kärnavfallet grundläggande principer bakom lagstiftningen	181
Hur sker finansieringen / Vem betalar kostnaderna?	183
Räcker pengarna i kärnavfallsfonden?	186
Framtidsscenarier för kärnavfallsfrågan och deras ekonomiska konsekvenser	190
Vad kan man göra om pengarna i kärnavfallsfonden inte räcker?	198
Diskussion om finansieringssystemets robusthet och osäkerheter	200
Grundförutsättningarnas betydelse	200
”Skydd” för kärnavfallsfondens användning	201
Teknokrati eller demokrati i beslut om framtiden (Göran Sundqvist)	203
Flerbarriärprincipen	203
Vetenskap och politik: ett komplicerat samspel	208
Acceptans	209
Nedslag i kärnavfallets historia	212
Demokrati som acceptans?	214
Panelamtal: Demokratisk delaktighet i beslut om framtiden	220
Kärnkraftsindustrins perspektiv	220
Rikspolitikerns perspektiv	222
Kommunernas perspektiv	223
Medborgarnas roll	226
Alternativ till KBS-3?	229
Avslutning	233
Deltagarlista	

Redaktörens förord

Både inom KASAM och internationellt har uppmärksamheten allt mer kommit att riktas mot de särskilda krav som ställs i samband med långsiktiga projekt med konsekvenser långt in i framtiden. Dessa krav gäller inte bara den tekniska konstruktionen utan aktualiserar också frågor om tillit, tillförlitlighet, förtroende och uthållighet i målsättning under föränderliga yttre villkor. KASAM har för sin del i kunskapslägesrapporten 1998 uttalat att ”en helt annan uppmärksamhet än vad som tidigare skett behöver ägnas frågorna om hur vi främjar stabiliserande faktorer i samhället i form av institutioner, överföring från generation till generation av kunskap, värderingar och anvarsförpliktelser”. Uttrycket ”rullande nu” har kommit att användas som ett allmänt accepterat begrepp för den process det är fråga om.

Med detta seminarium vill KASAM försöka föra tankeprocessen ett steg vidare genom en fördjupad belysning av frågorna om institutionell stabilitet och ansvars- och kunskapsöverföring från generation till generation.

Seminarier, som arrangerades i samarbete med Sigtunastiftelsen och hölls i dess lokaler i Sigtuna, hade samlat ett 40-tal deltagare. Ett tiotal forskare var särskilt inbjudna för att ge sin syn på olika

delfrågor inom området. Deras föredrag finns i denna rapport. Merparten av seminariedeltagarna kom från den krets som arbetar med kärnavfallsfrågan i Sverige, dvs. berörda kommuner, miljöorganisationer, industri, departement och myndigheter. Mycket tid ägnades åt diskussioner, som blev mycket givande, inte minst tack vare ett brett deltagande. Diskussionerna bandades och ingår i redigerad och sammanfattad form i rapporten. Eventuella missförstånd och/eller alltför starka förkortningar av inlägg faller tillbaka på rapportredaktören.

Anne-Marie Thunberg är redaktör för denna skrift, Annika Nilsson har medverkat i arbetet med några av diskussionsavsnitten och Tor Leif Andersson har varit en outhärlig medarbetare vid redigeringen av rapporten.

Välkomsthälsning

Camilla Odhnoff
Ordförande, KASAM

Välkomna till Anne-Marie Thunbergseminariet! Anne-Marie har varit ledamot av KASAM – Statens råd för kärnavfallsfrågor – alltsen begynnelsen i mitten av 80-talet och har hjälpt oss att formulera de existentiella frågor som saknade ord i kärnavfallsdebatten. Vi kände att vi behövde någon som var van att tänka i tusenårsspann och som hade ett fönster öppet mot evigheten. Svaret blev Anne-Marie Thunberg. Nu hotar hon att lämna oss, åtminstone som ledamot. Detta seminarium är tänkt som en hyllning till Anne-Marie. Dessvärre har hon själv fått stå för såväl tänkandet som slitgörot med verkställandet, även om Tor Leif Andersson och Olof Söderberg och några till har försökt hjälpa till.

Nuets ansvar och kommande generationers frihet – det är ingen lätt börda som vi förväntas bära. Välkomna att ta ett handtag!

Att fatta beslut med tusenårig räckvidd är svindlande. Ändå bröt våra förfäder mark för ett demokratiskt system, när de samlades kring tinget för att göra upp inbördes kontroverser, bygga ett regelverk för hur samhället skulle fungera. Om denna hållfasthet beror på särskild demokratisk begåvning eller på att vi kan tacka mörker, snö och kyla för att ingen har velat köra bort oss från denna sköna men stundom så ogästvänliga plätt på jorden låter jag vara osagt.

Nu är det inte tusen år utan tio- eller hundratusen som vi skall planera för.

En tillgång på gott och ont är att den fysikaliska verkligheten beträffande kärnavfall väl låter sig förutsägas. Uran 238 halveras på 4 510 miljoner år, plutonium 239 tar 24 400 år på sig, cesium 135 och jod 129 några miljoner år. Snygga kurvor kan ritas och man kan med rimlig noggrannhet förutsäga den framtida sammansättningen av avfallet. Det går också bra att förutsäga värmeutvecklingen för använt kärnbränsle. Efter ett år är den 1,7 kW, efter 10 år 0,12 kW per ton använt bränsle från en kokarreaktor, alltså mindre än från en kokplatta på spisen.

Varför bryr vi oss då, när de som är kunniga i fysik och kemi kan räkna ut allting så bra?

Materien är inte det som ger bekymmer. Hur den skall bete sig kan rätt väl förutsägas. Det är vi människor som är problemet. Hur skall det "rullande nu" som Anne-Marie så inspirerat talar om bevara lugn, kunskap, omsorg om någonting under generation efter generation i tiotusentals år? Och våra institutioner? Kammarkollegiet är såvitt jag vet vår äldsta myndighet med rötter i Gustav Vasas räknekammare, snart 500 år gammal. Ändå räcker det inte långt i det här perspektivet.

Materien ger oss noggranna upplysningar om vad den kommer att ha för sig under årmiljoner, men vad vet vi om människan?

Ibland tror jag att den misstro som möter teknikens förutsägelser t ex om förhållanden efter nästa istid, mer bottnar i tvivel om samhällseliga förutsättningar än i förnekandet av tekniska utsagor. Redan efter kort tid har samhället glömt vad det högtidligt stadfäst. Minns ni folkomröstningen om kärnkraft 1980? Den linje som samlade flest röster var linje 2. Avveckla med förnuft brukar dess budskap sammanfattas som. På baksidan av valsedeln stod bl.a.: Samhället skall ha ett huvudansvar för produktionen och distributionen av elektrisk kraft. Kärnkraftverk och andra framtida anläggningar för produktionen av elektrisk kraft av betydelse skall ägas av stat och kommun.

Såvitt jag vet har inget beslut fattats om att upphäva denna viljeyttring. Det har bara blivit så att undan för undan har Sydkraft sålts ut till Preussen Elektra, norska Statoil, Électricité de France, Hamburger Elektrizitätswerk och andra. Senaste säljare är Malmö kommun och Oskarshamns kommun. Själva har vi i Sverige

deklarerat att kärnkraften skall avvecklas. Det har också skett med Barsebäck 1. I utbyte fick Sydkraft el från Ringhals, medan Ringhals fick pengar från staten som man investerade i tysk kärnkraft. Hänger ni med? Senaste uppgifter hämtar jag ur Dagens Industri som i onsdags (25 maj 2001) berättade att det tyska kraftföretaget E.ON kontrollerar 45,1 % av rösterna i Sydkraft, medan norska Statkraft äger 35,7 % av kapitalet och 29,1 % av rösterna. Jag misstror varken E.ON eller Statkraft eller EdF, men hur skall jag veta vem de i sin tur säljer till?

I denna tid av folkvandringar och stor demografisk rörlighet verkar framtiden mindre förutsägbar än någonsin. Traditionen finns, men är i allt snabbare rörelse. Löftena kunna ej svika – så kanske det var förr, men för hur långt framåt?

Nollalternativet diskuteras nu i anslutning till Svensk Kärnbränslehanterings, SKB, förslag om metod och platsval inför nästa skede i slutförvaringsprocessen.

Låt avfallet ligga kvar i CLAB, mellanlagret i Oskarshamn, är det ”nollalternativ” som SKB med viss vanda och många reservationer för fram.

Det ger ett bedrägligt sken av att det finns en reell möjlighet att bara låta bli att göra något. Men nollalternativet är inget handlingsalternativ, bara en förledande beteckning på det som i miljöbalken är ”en beskrivning av att den planerade åtgärden inte kommer till stånd”. Möjligen hade man kunnat diskutera ett nollalternativ när vi stod i begrepp att införa kärnkraften. Att göra det nu när avfallet tornar upp sig kan jämföras med att låta disken stå efter en god måltid och hoppas att någon annan kommer på en bättre metod att städa undan efter oss.

Våra ettöringar som vi betalar för varje kilowattimme har samlats till en ansevärd hög, som förväntas täcka planerade kostnader för ett slutförvar och för vägen dit. Men icke-planerade uppskov, hur långt täcks de in? Vem tar ansvaret, när kärnkraftföretagen i framtiden sannolikt är avvecklade? Vilken mänsklig kompetens kan vi luta oss mot, när kärntekniken kanske är ”ute”?

Hoppas Du kunna skjuta upp beslutet till ett rullande ”i morgon”?

Anne-Marie har i något sammanhang talat om för oss att ett icke-beslut också är ett beslut.

Gunnar Sträng talade om ”andens lättmatrosor” när någon kom med lättköpta skenlösningar för att undvika svåra beslut.

De talar samma språk: ”Du har ett ansvar för de problem som Du själv har skapat. Tro inte att Ditt eget avfall blir aptitligare för Dina barnbarn att hantera”.

Inledningsanförande

Anne-Marie Thunberg
Ledamot, KASAM

Först vill jag säga att jag erfar det som en mycket stor heder att detta seminarium tillägnas mig. Under hela planeringsarbetet har jag naturligtvis varit okunnig om att ett sådant beslut skulle fattas. För mig har det varit ett stort privilegium att få vara med i KASAM i snart sexton år, och det är erfarenheterna under denna tid av ett unikt 'samtänkande' mellan olika insikter och kunskaper, som till en del avspeglas i min till Camilla Odhnoff kompletterande inledning.

Min inledning har jag utformat i två korta och koncentrerade punkter. Den *första* handlar, med de etiska frågorna som utgångspunkt, om KASAM:s arbetsmetod, eller med en mera adekvat beteckning om KASAM som en ekologisk biotop för tankens växt och förgrening. Den *andra* anger en av flera tänkbara tolkningar av syftet med just detta seminarium och förväntningarna inför det.

1) I de personliga läs- och tankeanteckningar, som utgjort utgångspunkten för planeringen av detta seminarium och som sedan i samtal med de medverkande preciserats i ämnesformuleringar, återfinner jag som en av de första noteringarna följande: "Etik bygger på kommunikation. Utbyte av erfarenheter utgör en källa till insikt. I det utbytet spelar också det förflutna en stor roll." Källanvisning till denna anteckning saknas – möjligen kan den ha gjorts med anledning av en publicerad intervju med Birgitta Odén.

Etisk insikt växer med andra ord fram och vidareutvecklas i ett dynamiskt samspel mellan olika kunskapsområden, erfarenheter och kompetenser.

Jag skall inte här söka teckna historien om hur denna växtprocess skett inom KASAM, ofta med seminarier som både uppsamlingspunkter och startpunkter. Jag begränsar mig till en viktig notering från 1986 års rapport om kunskapsläget på kärnavfallsområdet. Där finns också den första ansatsen till att belysa kärnavfallsproblemen från etiska utgångspunkter, typiskt nog under rubriken ”Slutförvar – inte enbart ett tekniskt-naturvetenskapligt-ekonomiskt problem”.

Redan där utsägs tydligt att etik och värderingsfrågor inte kan behandlas utan ett tvärvetenskapligt samarbete. Jag citerar: ”En värdering måste baseras på information från många olika områden: naturvetenskapliga, ekonomiska, juridiska och samhällsvetenskapliga.” Det är också typiskt att denna första etiska ansats utgjorde utgångspunkt för, prövades och vidareutvecklades vid ett tvärvetenskapligt seminarium 1987 med en bred kunskapsredovisning från olika områden, ”Etiskt handlande under osäkerhet”.

Med en viss överdrift kan man kanske säga att KASAM därmed hade funnit vägen till en, låt mig kalla det, etisk växtprocess. De etiska frågeställningarna friläggs genom en borring i tillgänglig kunskap. I en liknande process vidareutvecklas värderingarna till sin konkreta innebörd. Genom denna sin relation till sakförhållandena – däri innesluter jag även den tekniska utvecklingsprocessen – visar sig etiken också vara en dynamisk förändringsfaktor i samspel med andra faktorer.

Som sådan förändringsfaktor har etiken dock även vad jag kan kalla sin inkubations- eller mognadstid. Det finns en tidsskillnad mellan etisk insikt och tillämpningen av denna, inte minst när det gäller besluts- och vetenskapliga-tekniska utvecklingsprocesser som sträcker sig över lång tid.

2) Därmed går jag över till min andra punkt – en tolkning av syftet med just detta seminarium. Under de år som har gått efter KASAM:s första etiska ansats 1986/87 har den etiska diskussionen

fördjupats och breddats i samspel med vetenskaplig och teknisk kunskapsutveckling. I centrum har stått vad det innebär för vår generation att stå med ansvar för de långsiktiga konsekvenserna för människa och miljö av vårt handlande, i detta fall av dagens användning av kärnkraft.

Vi har analyserat och preciserat. Det gäller t.ex. kapitlet ”Det etiska ansvarets räckvidd i tiden” i KASAM:s kunskapslägesrapport 1998 och Annika Nilssons bok ”Ansvar, rättvisa och trovärdighet – etiska dilemman kring kärnavfall”, tillkommen inom ramen för det arbete som sker genom Regeringens särskilde rådgivare inom kärnavfallsområdet, Olof Söderberg. Ett annat exempel är det av KASAM i samarbete med Internationella atomenergiorganet hösten 1999 anordnade internationella seminariet om ”Återtagbarhet av högaktivt avfall och använt kärnbränsle”, där de etiska frågorna var en integrerad del av sakframställningen och diskussionen.

Men samtidigt har vi gång efter annan erfarit oss ha kommit till vägs ände eller ha nått en punkt där vi behöver stanna upp för ett vidgat samråd, hämta in ny kunskap – hela serien av KASAM-seminarier kan ses i detta perspektiv.

Min hypotes om orsaken till att vi på nytt nått en sådan punkt är följande. Dagens institutioner och regelverk är, med undantag för vissa viktiga justeringar och nyskapelser, utformade för uppgifter, som svarar mot ett ansvarsbegrepp med en snävare innebörd än vad vi idag förknippar med ordet ansvar, inte minst vad gäller räckvidden i tiden. Ansvaret sträcker sig nu ofrånkomligt över generationsgränser långt in i framtiden och respekterar inga nationsgränser.

Institutioner och regelverk har med andra ord inte hunnit ifatt den idag förändrade innebörden av begreppet ansvar. De svarar inte mot den insikt vi idag har. Här finns enligt min hypotes en tidsklyfta, som kallar på att överbryggas.

Det är i analysen av vad denna uppgift kräver som vi med detta seminarium söker ett vidgat underlag för att ta ett steg vidare, finna en ny plattform.

Hur skapar vi stabilitet i ansvarsförpliktelser för långsiktiga åtaganden? Hur kan stabilitet förenas med en inbyggd möjlighet till förändring och omprövning?

Blir frågan om trovärdighet och tillit alltmer kritisk, ju längre in i framtiden konsekvenserna av vårt handlande förväntas bli synliga?

Tvingar ansvarets vidgade innebörd vad gäller dess räckvidd i tid och rum fram nya institutioner, nya sociala uppfinningar?

Behövs också en kritisk granskning av de institutioner och strukturer, som ligger utanför demokratisk kontroll?

Frågorna kan mångfaldigas, men detta är inte den rätta tidpunkten att göra det. Först behöver vi det underlag vi förväntar av detta seminarium genom den näring det tillför den fortsatta växtprocessen.

Värdoförändring och värdestabilitet i ett långsiktigt perspektiv

Birgitta Odén

Historiska institutionen, Lunds universitet

Forskningsläget

När Anne-Marie Thunberg på nyårsafton år 2000 skrev till mig och inbjöd mig att hålla ett föredrag i KASAM:s regi kom det som en stor överraskning. Mitt eget arbete hade länge gått i andra riktningar än då jag 1987 framträdde med ett föredrag på KASAM:s etikseminarium. Men Anne-Maries argument var svårt att motstå. Hon skrev: ”På ett sätt tycks det mig att du var profetisk, när du i ditt föredrag 1987 framhöll att vi inte behöver ’minskad osäkerhet om samhällsutvecklingen utan ökad säkerhet om att fundamentala värden hålls levande genom socialisation och information och internaliseras i alla grupper och alla generationer’.”

Min nyfikenhet väcktes av Anne-Maries förslag. Vad hade hänt på forskningsfronten sedan 1987, som kunde få Anne-Marie att uppfatta mitt inlägg 1987 som ”profetiskt”?

Det som hänt inom den humanistiska forskningen sedan 1987 var uppenbarligen ett ökat intresse för de långa linjerna i historien och ett nyväckt intresse för sambanden mellan olika historiska förändringsprocesser. Detta ökar på sikt våra möjligheter att ringa in alternativa utvecklingslinjer mot framtiden. Så t.ex. hade min efterträdare och vän Eva Österberg programmatiskt argumenterat för ”de långa linjernas strategi”. Hon skrev 1988: ”Genom de långa linjernas strategi kan vi i stället få perspektiv på vår egen tid, få korn på vad som verkligen är märkvärdigt med den och vad som i själva verket är upprepningar och kontinuiteter.” Hon hade själv studerat våldet från senmedeltid till nutid och därmed dragits in i

kriminologernas oroliga diskussioner om våldet i nuet och i framtiden. Därvid kunde hon anknyta till den tysk-amerikanske sociologen Norbert Elias' epokgörande studier av civilisationsprocessen. Också ekonomhistoriker i Stockholm anknöt till denna forskningstradition. Själv hade jag studerat den komplexa värdeförändringen kring attityder till självmord – från ett brott värre än ett mord under medeltiden till föreställningen om rätten till vår död i dagens debatt. Ny kunskap om de långa perspektivens problematik hade således kommit till inom historievetenskapen sedan 1987

Kanske ligger det i källmaterialets natur att det oftast är ekonomhistoriker som studerar de långa linjerna i historien. Eli F. Heckscher är ett tidigt exempel i vårt land och Lennart Schöns stora arbete *En modern svensk historia* från förra året är ett aktuellt exempel.

Lennart Schön påpekar i sin inledning, att moderna analyser om historiska förändringsprocesser alltmer uppmärksammat de institutionella förhållandenas betydelse för tolkningen av de historiska förändringsprocesserna. Med de institutionella förhållandena avser han ”regler och sedvänjor i ett samhälle som styr människors tänkande och handlande”. Till institutioner räknar han också mera formella inrättningar: staten, företag, hushåll, familj och – tidstypiskt – genusordningen.

Än tydligare är intresset för värdenas betydelse i analyser av historiska förändringsprocesser i ekonomhistorikern Robert William Fogels nyutkomna arbete om USA:s historia från 1750-talet över nuet mot framtiden. Fogel, som vann 1993 års pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne, har ägnat ett helt forskningsliv åt fundamentala problem i amerikansk historia. Hans tes är att *jämlikhet* – egalitarianism – varit ett överordnat, stabilt värde under hela denna tid men att jämlikhetsidealet utformats högst olika under olika perioder och för olika grupper av människor: kvinnor, svarta och latinamerikaner har sist nåtts av jämlikhetsidealet.

Ett originellt grepp i Fogels arbete är den vikt han lägger vid religionen och kyrkosystemets värdeskapande förmåga, när det gäller att hålla jämlikheten levande genom århundradena. Genom

att integrera religionshistoriska arbeten i mängden av tekniska och ekonomiska basdata uppnår han en oväntad och ny periodisering av amerikansk historia – en trend som han vågar fullfölja också för sina barnbarns livstid, för framtiden.

Fogel understryker mycket enfatiskt att amerikansk värdehistoria skiljer sig från Europas, där kyrkan genom sin anknytning till staten och sin hierarkiska uppbyggnad inte varit lika öppen för jämlikhet som de amerikanska frikyrkorna utan snarare motarbetat detta värde. Men en svensk recensent – ekonomhistorikern Lars Magnusson – pekar trots detta på de religiösa väckelsernas betydelse för värdeskapandet även i vårt eget lands historia under 1900-talets första hälft.

Men det är inte bara ekonomhistoriker som under senare år visat ett ökat intresse för värderingarnas roll i de historiska förändringsprocesserna – och därmed i utvecklingen av alternativa framtider och visioner. Den danske filosofen Hans Fink har fått sin *Samfundsfilosofi* översatt till svenska 1997 och idéhistorikern Sven-Eric Liedman har i sitt uppmärksammade arbete *I skuggan av framtiden* lyft fram filosofernas idéer och deras utrymme ”i var mans huvud” samt de institutioner som burit fram idéerna.

Ännu större relevans har de stora komparativa studierna av värderingar och värderingsförändringar i 43 länder som genomförts av Ronald Inglehart och där Sverige representerats av teologer i Uppsala och Lund – främst Thorleif Pettersson och Eva Hamberg.

Alldeles uppenbart är det så att vår kunskap om värderingar och värderingsförändringar ökat under senare år och är betydligt säkrare i dag än 1987, då jag gjorde mitt mera tentativa uttalande vid KASAM:s etikseminarium. Det är därför rimligt att Thorleif Pettersson och jag inleder detta seminarium med att tala om värderingar – Thorleif om de korta och bättre verifierade värderingarna från vår egen tid, jag om de långsamma eller stabila värderingarna, som mera sällan avsätter mätbara spår i de historiska kvarlevorna.

Den historiska tidsplanens förändringstakt

Under mellankrigstiden genomgick den franska historieforskningen ett viktigt paradigmskifte. Medan de flesta historiker forskade om krig, kungar och diplomati började några franska historiker arbeta med jordbrukets historia och med mentaliteternas historia. Den s.k. Annales-skolan utvecklades.

En av de mest kända representanterna för Annales-skolan var Fernand Braudel, som dels skrev Medelhavets historia, dels kapitalismens historia. Han hade således mycket empiriskt stoff att ösa ur, när han utvecklade sin teori om de tre tidsdimensionerna i den historiska utvecklingsprocessen:

Les événements – de politiska händelsernas snabba förändringstakt med lågt prognosvärde.

Les conjonctures – de vågformiga rörelser i det ekonomiska livet som kan iakttagas genom t.ex. priser och löner och som till viss grad kan förutses med hjälp av teori.

La longue durée – den trögörliga eller oföränderliga verksamhet som bedrevs i traditionellt jordbruk och som var knuten till reproduktion och produktion.

Braudel utvecklade sina tidsplan kring produktion och reproduktion, men de har också visat sig användbara i studier av normer, värderingar och mentaliteter – alltså de medvetna tankar och de omedvetna handlingsregler som påverkar våra föreställningar om vad som är tillåtet och vad som är otillåtet. Självfallet opererar inte de tre tidsplanen oberoende av varandra. De influeras av varandra. Det är förändringstakten som skiljer dem.

Stabila och föränderliga värden

Föränderliga värden kan bäst studeras under modern tid, då vi har ett stort källmaterial och kan analysera förändringarnas förlopp och komplexitet. Det är därför en uppgift som främst faller på Thorleif Petterssons lott.

Min uppgift blir i stället att ställa frågan: kan vi i det historiska förflutna identifiera stabila värden som varit av betydelse för samhällets överlevnad och hälsa? Och på vilket sätt har sådana värden bevarats genom århundradena? Kan vi av sådana värden bevarande våga några slutsatser, om man kan utveckla strategier för att bevara viktiga värden men under sådana former att de inte låser framtiden?

Värderingar och mentaliteter tillhör ett samhälles kulturella arv – normer och föreställningar som styr människors tänkande och handlande. Det är självfallet att variationsbredden för värderingar och normer är stor och att det kan finnas regionala variationer. Men det jag kommer att tala om är dominerande föreställningsramar om vad som är tillåtet och otillåtet. Det tillhör samhällets kultur.

Ett samhälle fungerar på olika områden och det finns därför anledning att behandla följande kulturområden:

- Den politiska kulturen.
- Den ekonomiska kulturen.
- Den sociala kulturen.
- Den religiösa kulturen.

Jag kommer att starta i nuet och gå bakåt i tiden för att försöka fastställa om viktiga värden i nuet varit stabila eller föränderliga.

Den politiska kulturen

Den politiska kulturen under 1900-talet brukar sammanfattas i begreppet ”den svenska modellen”. Modellen definieras av Thorsten Nybom som en stark stat med en förkärlek för statliga

lösningar och statlig kontroll, ett socialt välfärdsprogram, idéer om solidaritet och ett korporativt inflytande. När Eva Österberg anlägger ”de långa linjernas strategi” kommer hon fram till att det finns rötter till denna modell redan på 1500-talet. Hon ser kontakten mellan den allt starkare statsmakten och de skattebetalande bönderna som en interaktion, som ständigt pågick och som innebar förhandlingar, samförstånd och kollektiva lösningar. Kontinuiteten i den politiska kulturen är påfallande.

Hur kunde då en sådan mentalitet bibehållas över århundradena? Eva Österberg pekar på de olika arenor, där staten mötte de skattedragande: riksdagarna på central nivå och sockenstämmorna på lokal nivå. En form för samtal utvecklades som visade sig leda till fred och rättvisa – förhandlingar, samförstånd eller – då samförstånd inte kunde uppnås – majoritetsbeslut. Ur denna stabila modell utformades till slut partiarbete, nykterhetsföreningar och demokrati.

Den ekonomiska kulturen

Det normsystem som bar upp svensk ekonomi från medeltiden och fram till sent 1700-tal var den traditionella jordbruksetiken. 90 % av befolkningen var bönder och bönderna producerade mat för att överleva och reproducera släktet samt olika avsaluprodukter för att betala sina skatter in natura eller efter försäljning.

De normer för handling som gällde var att naturens reproduktiva krafter inte fick ödeläggas: utsäde måste sparas, fisk och fågel skyddas under reproduktionsperioden, husdjuren få tillräckligt med föda även under vintern för att överleva. En annan viktig förutsättning var att gårdarna ständigt fick nya brukare, dvs. att staten fick skattebetalare med tillräcklig bärkraft.

Lagstiftning och kungliga förordningar utfärdades och hölls levande genom ständiga rättsprocesser vid häradstingen och genom den sociala kontroll som utvecklades inom byarna. Även här spelar arenan en viktig roll för disciplinkontrollen.

Under 1700-talet blev det uppenbart att jordbruket hade uttömt sina resurser inom ramen för de traditionella normerna. Stat och

bönder enades – inte utan problem – om en reformpolitik som innebar en förändring efter århundraden av kontinuitet.

Bergsbruk, industri och handel utvecklades inom sina kulturella ramnormer och även här inträdde ett brott i kontinuiteten på 1700-talet.

Den värdeförändring som inträdde inom den ekonomiska kulturen kan karakteriseras som en övergång från ett kollektivansvar till ett individansvar för produktionen. Ideologiskt talar vi om ett liberalt genombrott.

Det är till denna tidpunkt Lennart Schöns moderna ekonomiska historia anknäver. Han följer den ekonomiska utvecklingen från slutet av 1700-talet till vårt nu och finner regelbundna strukturecykler på 40–50 år – från kris genom omvandling till rationalisering till ny kris, eller annorlunda uttryckt: från kris över förändring och stabilitet till ny kris. Den ekonomiska kulturen har varit mycket framgångsrik och tillväxten har varit exceptionell. Staten skapade genom nya regelsystem och genom sin rättstillämpning en trygghet som fick den ekonomiska kulturen att fungera.

Den sociala kulturen

Vår tids sociala kultur har fått benämningen välfärdsstat. Innebörden är att samhället genom den centrala staten och de decentraliserade kommunerna och landstingen bär det yttersta ansvaret för människornas livskvalitet och hälsa. Kritikerna säger att staten bär oss från vaggan till graven och därmed undergräver vårt eget ansvar.

Vilka etiska normer ligger under detta kulturella system? Den danske filosofen Uffe Juul Jensen har formulerat det så, att vi alla har ett gemensamt ansvar för de svaga. De svaga i samhället är barn, sjuka, handikappade och gamla. Men denna princip är inte något nytt för välfärdsstaten. Det är bara det att tillväxten gjort staten rik genom skatterna – skatter som befolkningen accepterar som sitt ansvar för de svaga i samhället.

På 1700-talet indelade den finländske statistikern E. Runeberg befolkningen efter deras svaghet och behov av omsorg samtidigt som han angav vad de olika åldersgrupperna kunde bidra med för att ge omsorg till de svaga. Därmed gjorde han en demografisk beskrivning av den sociala kulturen i det traditionella jordbrukssamhället: barn under 5 år och gamla över 80 år var de svaga, de som behövde få vård och omsorg.

Men vilka värden vilade omsorgen om de svaga på och var utfördes uppgifterna? Liksom Eva Österberg gått tillbaka i den politiska kulturen på jakt efter den svenska modellen har jag sökt rötterna till välfärdsstaten i det förflutna. Låt mig illustrera detta med exempel från mitt eget forskningsområde: de gamla, de som var för svaga att skaffa sig mat och kläder och för sjuka för att sköta sin egen hygien.

De medeltida lagarna stadgade att det var de arvsberättigade – barnen i första hand, anförvanterna i andra – som bar ansvaret för de jordägande bönder som nådde upp i sitt svaghetstillstånd. De som icke ägde jord och som inte hade anförvanter togs om hand av kyrkans barmhärtighetsinrättningar. Men kyrkan krävde också personlig barmhärtighet mot de fattiga och lät bönderna slippa betala en del av sitt tionde till kyrkan mot att de hjälpte kringströvande tiggare och andra behövande.

Denna barmhärtighetsideologi var förankrad i bergspredikan och var en viktig del av förkunnelsen. Hjälpen till nästan var en förutsättning för att de levande efter döden skulle få evigt liv.

Denna norm förblev orubbad genom århundradena, låt vara att det i praxis kunde bli så och så med tillämpningen i ett fattigt samhälle som ofta drabbades av krig och hungersnöd. Staten sökte upprätthålla omsorgskvaliteten bl.a. genom att införa dödsstraff för våld mot gamla föräldrar.

Under 1800-talet uppluckrades den sociala kulturen genom liberaliseringens inverkan på det rättsliga systemet och de strukturförändringar som detta ledde till: barn flyttade långt bort från sina föräldrar, befolkningen ökade och proletariserades, arbetsgivares ansvar för de anställda uppluckrades och allt fler blev omhändertagna av samhällets växande vårdapparat. Men trots detta finns det en kvardröjande norm som ligger djupt i våra

värdehierarkier: att vi har ansvar för våra föräldrar när de blir svaga och behöver vård. Sociologerna kan visa att den informella vården av gamla är större än samhällets. I en nypublicerad avhandling av Marianne Winqvist i Uppsala framkommer det att egenföretagare och lönearbetare finner det naturligt att ta ansvar för sina gamla föräldrar, medan karriärister med sin brist på tid ställer sig tveksamma till den lösningen av vårt ansvar för de svaga. De föredrar skatter.

När det gäller vården av gamla finns det således en århundradelång värde tradition som säger att gamla skall ha vård och omsorg. Enligt min uppfattning är den även biologiskt betingad. Att vård getts till gamla redan före kristendomens genombrott i landet bevisas av osteologernas skelettmaterial, där gamla individer – ibland med läkta skador och skavanker – är jordade på gravfälten. Men *samtidigt* finns det en folklig tradition, att svenskarna tillämpade en helt annan social kultur gentemot de gamla – ättestupan. Det innebar ett altruistiskt självmord, som de gamla frivilligt accepterade och de vuxna barnen utförde – allt i avsikt att spara mat och vårdarbete. Belägget för denna tes är bräckligt – en senmedeltida isländsk skämtsaga som kom i en historievurmmande uppsalaprofessors händer på 1600-talet och som i svensk översättning spreds över landet.

Man kan ställa frågan varför denna skröna blev så populär och kunde leva kvar ända till vår egen tid och bli ett argument i vår tids åldringsvårdssdiskurs och i förslagen om altruistiska självmord och eutanasi. Enligt min uppfattning beror det på att omsorgen om de gamla alltid varit en bjudande skyldighet, en djupt förankrad moralisk norm, som i verklighetens knappa värld alltid kommit i konflikt med fattigdomens karga villkor. Tanken på ättestupan fick då en ångestdämpande effekt, när någon i hemlighet inte levde upp till normens krav: det hade varit brukligt förr i tiden att låta gamla dö.

Ansvar för de svaga som moralisk norm fördes över mellan generationerna genom samlevnaden i hushållen i det traditionella jordbrukarsamhället. Under den tidigaste industrialiseringen och urbaniseringen bibehölls banden mellan generationerna och aktualiserades, då någon kom i nöd. Samhällets ökande insatser

avlastade och friställde barnen, särskilt kvinnorna. Detta betyder att den tendens vi nu ser att bibehålla gamla i eget hem även vid svår sjukdom och i terminalstadiet betyder en extra påfrestning på yrkesarbetande kvinnor, om inte principen om det *delade* ansvaret för svaga barn mellan män och kvinnor också kan utsträckas till svaga föräldrar.

Den religiösa kulturen

Lennart Schön skriver några inledande rader om äldre tiders tidsperspektiv och vårt. Tidsperspektiven var längre än i vår tid. ”Samhällsförändringen var så långsam att man inte kunde skönja den. Samhällsförhållandena kunde betraktas som givna, stabila och statiska. Människorna förväntade sig visserligen att deras villkor skulle förändras i takt med tidens gång, men de stora förändringarna förväntades framför allt i livet efter döden.” Schön anknyter här till en märklig religiös kulturförändring – den växande osäkerheten om kroppens uppståndelse och ett evigt liv. Tron på ett evigt liv hade hållits levande genom kyrkan. När samhället sekulariserades minskade kyrkans möjligheter att påverka individernas tro och världsbild.

Samtidigt med denna ännu pågående förändring ägde den mentalitetsförändring rum som Max Weber kallade ”die Entzauberung der Welt”. När Sven-Eric Liedman beskriver denna förändringsprocess, som gick hand i hand med förvetenskapligandet av världsbilden, poängterar han samtidigt att drag av övertro och vidskepelse levde kvar och appellerar inte minst till unga människor i postmodernismens tid.

Värdenas futurum

Låt mig avsluta denna analys av de långsiktiga värdena och värdeförändringarna med att också ställa frågan: Vilka långsiktiga och förblivande värden kommer att finnas i framtiden?

1. *Den politiska kulturen.* Eva Österberg ställer inte frågan om de långsiktiga värden som bar upp interaktionen mellan stat och folk kommer att bli bestående. Men hon antyder att den svenska modellen befinner sig i en kris. Självt har jag i festskriften till Sven Tägil 1996 uttryckt bekymmer för den svenska politiska kulturens möjligheter att överleva i en europeisk gemenskap – och i en global värld – där byråkratiska system kan bli maktstarkare än den lokala demokrati som är kärnan i vår politiska kultur.

För att bibehålla denna fredsbevarande mentalitet behöver vi arenor, där generation efter generation kan lösa sina konflikter efter den svenska modellens processordning.

Det värde vi måste slå vakt om är demokratins möjlighet till frihet under ansvar.

2. *Den ekonomiska kulturen.* Lennart Schön uttalar en viss optimism om den ekonomiska kulturens förmåga att hantera problem även i den nya ekonomi som uppstått genom elektroniken och globaliseringen. Hans bok slutar med orden: ”Det ger många människor anledning att känna viss tillförsikt, även inför framtiden.”

Det värde som bär upp den ekonomiska kulturens stabilitet och förutsägbarhet är tryggheten att regelsystemet visar sig hållfast. Arenan för prövning är domstolarnas hantering av ekonomisk brottslighet.

3. *Den sociala kulturen.* Min egen bedömning av den sociala kulturens förmåga att hantera framtidens problem innehåller en uttalad oro på grund av den demografiska situationen.

Förändringen i dödlighetsmönstret har givit oss allt fler mycket gamla – somliga friska, andra sjuka eller senila. Detta betyder i sin tur att de biologiska familjerna blivit alltmer uttänjda vertikalt – fyra, t.o.m. fem generationer kan leva samtidigt. Detta innebär förutsättningar för en helt ny social kultur som måste finna sina nya former.

Det *värde* vi måste slå vakt om inför denna påfrestning i fördelningssystemen är varje människas unika värde och värdighet. Det är ett värde som utvecklas inom familjen men som också prövas i skolan och i vårdsystemet.

4. *Den religiösa kulturen.* Den sedan slutet av 1700-talet fortgående sekulariseringen har självfallet påverkat den religiösa kulturen och skapat förutsättningar för andra församlingar än den lutherska kyrkan. Thorleif Pettersson kommer säkert att beröra detta. Mitt intryck är att min egen generations agnostiska hållning efterträts av en nyandlighet bland ungdomar, som kommer att göra den religiösa kulturen mer ekumenisk, mer inriktad på icke-kristna religioner, mer öppen för globala livsvärden. Men samtidigt mer utsatt för religiösa motsättningar mellan grupper med skilda världsbilder och skilda etiska normer.

Det *värde* vi framför allt borde värna om inom den religiösa kulturen är *livets helighet* – vare sig vi vill definiera livet som en gåva från Gud eller som ett under av evolutionen. I bägge fallen gäller heligheten. Kanske är detta det viktigaste värde som generationerna kan förmedla mellan varandra. Utan en samfällid uppslutning kring det heliga i livet självt riskerar vi – i det mångtusenåriga tidsperspektiv som är KASAM:s särmärke –att jordens mark, vatten och luft långsamt går sin undergång till mötes.

Referenser

- Braudel, F., *Écrits sur l'histoire*. Paris 1969.
- Fink, H., *Samhällsfilosofi. En introduktion*. Nora 1997.
- Fogel, R. W., *The Fourth Great Awakening and the Future of Egalitarianism*. Chicago 2000.
- Inglehart, R., *Modernization and Post-modernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton 1997.
- Juul Jensen, U., *Moraliskt ansvar och människosyn. Attityder till social- och hälsovård*. (Övers.) Lund 1985.
- Magnusson, L., "Jämlikhet handlar i dag om tillgång till mening" i *Svenska Dagbladet* 14 dec. 2000.
- Liedman, S.-E., *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*. Stockholm 1997.
- Nybom, T., "The Swedish Social Democratic State in a Tradition of Peaceful Revolution" i *Konflikt og samarbejde. Festskrift til Carl-Axel Gemzell*. København 1993.
- Odén, B., "Värderingsförändringar i ett långsiktigt perspektiv" i J. Anshelm, red., *I tider av uppbrott. Värderingar och värderingsförändringar i det moderna samhället*. Stockholm 1995.
- Odén, B., "Stabila och föränderliga värden" i *Stat – nation – konflikt. En festskrift tillägnad Sven Tägil*. Höganäs 1996.
- Odén, B., "Ättestupan – myt eller verklighet?" i *Scandia* 62:2, 1996.
- Odén, B., "Historia och framtid" i R. Qvarsell, B. Sandin, red., *Den mångfaldiga historien. Tio historiker om forskningen inför framtiden*. Lund 2000.
- Schön, L., *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm 2000.
- Tullberg, P., Östberg, K., *Den svenska modellen*. Lund 1994.
- Winqvist, M., *Vuxna barn med hjälpbehövande föräldrar. En livsformsanalys*. Uppsala 1999.
- Österberg, E., "Vardagens sträva samförstånd" i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*. Stockholm 1993.
- Österberg, E., "Stark stat och starkt folk. En svensk modell med långa rötter" i *Innsikt og ut-syn. Festskrift til Jørn Sandnes*. Trondheim 1996.

Österberg, E., "Våld och ära, böter och skam. Kriminalitet och straff i Sverige från medeltid till nutid" i M. Åkerström, red., *Kriminalitet, kultur, kontroll*. Stockholm 1997.

Österberg, E., "Människan och de kombinerade lojaliteterna: nationella och regionala/lokala projekt i svensk historia" i A. Emilsson, S. Lilja, red., *Lokala identiteter – historia, nu-tid, framtid*. Gävle 1998.

Stabila och föränderliga värderingar
under 1980- och 90-talet: Några
internationella jämförelser

Thorleif Pettersson
Teologiska institutionen, Uppsala universitet

Eftersom detta KASAM-seminarium kallas "Anne-Marie Thunberg seminariet" vill jag inleda med att erinra om en forskningsmiljö som har haft stor betydelse för mig. Anne-Marie har också arbetat där. Jag tänker på Religionssociologiska institutet i Stockholm, som grundades av Berndt Gustafsson, Anne-Maries bror. Utan Berndts avgörande insatser är det tveksamt om religionssociologi hade etablerats som ett självständigt akademiskt forskarämne och om den professur som jag innehar skulle ha blivit inrättad. Utan min tidigare anställning vid Religionssociologiska institutet är det också tveksamt om jag skulle ha kommit i kontakt med det stora forskningsprojekt som jag strax skall beskriva och som har varit en viktig arbetsuppgift för mig under de senaste 15 åren. Det är med glädje och tacksamhet jag tänker tillbaka på tiden vid Religionssociologiska institutet. Trots att min almanacka var mer än välfylld kändes det därför både angeläget och självklart att tacka ja till inbjudan att medverka vid ett seminarium som bär Anne-Maries namn.

Ett internationellt forskningsprojekt om värdestrukturer och värderingsförändringar

Under en rad av år har jag arbetat inom ett forskningsprojekt som omväxlande kallas "The European Value Study" (EVS) eller "The

World Value Survey” (WVS). Projektet initierades under slutet av 1970-talet för att analysera den europeiska kulturella integrationen och för att studera skillnader och likheter mellan de europeiska befolkningarna när det gäller deras grundläggande värdesystem och livsåskådningar. Numer har projektet vuxit långt utanför Europas gränser och är en av de största kultur- och samhällsvetenskapliga jämförande studier som någonsin har genomförts. Projektet är inriktat på att studera individuella värdesystem beträffande demokrati, politik, ekonomi, arbete, familj, könsroller, barn, utbildning, religion, moral, sociala relationer, etniska minoriteter, etc. Fyra stora intervjuomgångar har genomförts med representativa befolkningsurval om ca 1000–2000 intervjupersoner i ett 60-tal länder under åren 1981, 1990, 1996 och 1999/2000. I jämförelse med liknande jämförande projekt som t ex International Social Survey Programme (ISSP) eller International Social Justice Project (ISJP) utmärks EVS/WVS dels av att projektet samtidigt belyser värdesystem inom en rad olika samhällsdomäner, dels av den globala omfattningen.

Material från EVS/WVS-omgångarna har använts i ett mycket stort antal studier (för några få exempel, se Ester et al 1994, Diaz Nicolas & Inglehart 1994, de Moor 1995, Halman & Nevitte 1995, Inglehart 1990, 1997; Nevitte 1996; Pettersson 1988, 1992; Pettersson & Riis 1994). Det är inte möjligt att redovisa alla de studier som har genomförts inom ramen för denna korta presentation. Jag nöjer mig därför med att ge några få exempel på fyra kategorier av jämförande studier där jag har använt EVS/WVS-material. Uppställningen avser att belysa vilken mångfald av studier som EVS/WVS-materialen tillåter. EVS/WVS-materialen kan således ligga till grund för:

- Studier som avser förhållanden inom enskilda länder, antingen vid en viss tidpunkt eller över tid. Som exempel kan nämnas analyser av svenska förhållanden, både vad gäller nivåer och strukturer i individuella värdesystem (Pettersson 1988, 1992, 1994);
- Studier som avser att belysa hur kontextspecifika sociala processer är. Som exempel kan nämnas analyser där länder med

olika politisk och religiös kultur ses som skilda kontexter för relationen mellan s.k. socialt kapital eller medborgaranda och religion (Pettersson 1998, Halman & Pettersson 2001);

- Studier där länder utgör analysenheter och där man är intresserad av generella sociala processer. Som exempel kan nämnas jämförande analyser av olika aspekter av sekularisering (Halman & Pettersson 2001) resp. globalisering (Halman & Pettersson 1999a);
- Studier där enskilda länder betraktas som delar av större internationella system. Som exempel kan nämnas jämförande analyser av internationella regioner som delar samma historiska kulturella-religiösa bakgrund (Halman & Pettersson 1999b).

Utöver sådana studier som nämns ovan finns naturligtvis en rad andra analyser som bygger på EVS/WVS-material. Här nöjer jag mig med att nämna två andra kategorier av sådana analyser, nämligen dels det stora jämförande statsvetenskapliga projektet Beliefs in Government som i inte ringa omfattning byggde på EVS/WVS-material (van Deth & Scarbrough 1995), dels en mer begränsad ekonomisk jämförande studie av vilken betydelse normer för samarbete och social tillit har för ett samhälles ekonomiska utveckling (Knack & Keefer 1997). Båda dessa studier är exempel på hur man kan kombinera EVS/WVS-material med andra datatyper.

Med det sagda har jag velat illustrera att EVS/WVS-material har legat till grund för en mycket bred variation av jämförande kultur- och samhällsvetenskaplig forskning. EVS/WVS-projektet skall således snarare ses som en internationell mötesplats och resurs för forskare med olika ämnesmässig inriktning än som ett projekt för en väl avgränsad problemställning inom en begränsad socio-politisk-kulturell kontext. I den mån man ändock kan tala om ett gemensamt intresse bakom den breda EVS/WVS-forskningen torde detta snarast gälla jämförande studier av det ömsesidiga beroendet mellan individers värdesystem å ena sidan och social, kulturell, ekonomisk och politisk utveckling och förändring å den andra.

Det är uppenbart att ett så stort internationellt projekt som EVS/WVS är förenat med en rad utmaningar. Detta gäller till exempel behovet av teoretisk utveckling (Öyen 1990:8). Det gäller också en rad metodproblem, inte minst när det gäller att säkerställa jämförbarhet mellan EVS/WVS-material från så skilda länder som exempelvis Sverige, Turkiet, Sydkorea, Peru, etc. En studie av EVS/WVS stora omfattning är således behäftad med en rad teoretiska och metodiska svårigheter. "The cross-national survey faces all the problems of the national survey-problems of conceptualization, sampling, interview design, interviewer training and so forth. There is, however, one major difference. In the cross-national survey all these problems ... are multiplied by the number of nations studied" (Almond & Verba 1970: 349). Men trots alla dessa teoretiska och metodmässiga problem kan man hävda att jämförande projekt av EVS/WVS slag är nödvändiga. "He who knows only one country, knows none" (Sartori 1991: 245). För att kunna skilja mellan vad som är specifikt och utmärkande för det land man är intresserad av och vad som är allmängiltigt och som gäller för många länder, krävs olika typer av jämförande analyser. Samtidigt är sådana jämförande studier behäftade med en rad metodiska och teoretiska problem. I det här föredraget kommer jag inte att presentera någon ingående diskussion av de många svårigheter som är förenade med jämförande analyser av EVS/WVS-materialet. För en systematisk diskussion av denna problematik hänvisar jag till boken "Methods and Data Analysis for Cross-Cultural Research" (Vijver & Leung 1999).

I stället för att ägna mig åt sådana metodproblem skall jag med hjälp av EVS/WVS-materialet diskutera några av de värdeförändringar som har ägt rum under den senaste tjugoårsperioden. Birgitta Odén diskuterade i sin mycket intressanta framställning sådana stora och långsiktiga kulturella förändringar som har ägt rum under de senaste seklerna. På sätt och vis skall jag göra motsatsen, och i stället för att presentera en övergripande bild av en långsiktig sekellång kulturell förändring skall jag göra en närsynt analys av några av de kortsiktiga värdeförskjutningar som har ägt rum under de senaste två decennierna. I detta sammanhang är det dock viktigt att inte överdriva motsatsen mellan det övergripande långsiktiga

och det näraliggande kortsiktiga. Det övergripande långsiktiga utgör en viktig bakgrund för den som önskar perspektiv på det kortsiktiga, samtidigt som det kortsiktiga kan klarlägga detaljerade innebörder och tendenser inom det långsiktiga.

En kulturatlas med två grundläggande värdedimensioner

Jag har blivit ombedd att föreläsa över temat "Bestående och föränderliga värderingar under senare år". Frågan är då vilka värderingar man skall välja för att analysera värdemässig stabilitet och förändring. För att i görligaste mån koncentrera min framställning väljer jag att utgå från ett mindre antal studier som har visat att EVS/WVS-materialet på ett övergripande och åskådligt sätt låter sig analyseras med hjälp av en kulturatlas som bygger på två grundläggande värdedimensioner. Jag väljer med andra ord att beskriva vilka förändringar som har ägt rum inom dessa båda dimensioner. Kulturatlasen som i första hand bygger på 1996 års WVS-undersökning beskrivs i en artikel med rubriken "Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values" som ingår i februarinumret av *American Sociological Review* från förra året (Inglehart & Baker 2000). Varianter av kulturatlasen har också beskrivits i tidigare publikationer, till exempel i boken "Modernization and postmodernization" (Inglehart 1997).

Den första av de båda grundläggande värdedimensioner som kulturatlasen bygger på benämns "*Traditionell visavi sekulär-rationell rationalitet*" och utmärks av att gudstro och familj tillmäts stor betydelse, av att man önskar få många barn, av att lydnad anses viktigare än självständighet och oberoende, av att man önskar större respekt för auktoriteter och hierarkiska system, av att politik inte betraktas som viktigt, av att man förordar en patriarkal familje- och samhällsordning, samt av nationell stolthet.

Den andra dimensionen benämns "*Överlevnadsvärden visavi individuell identitet och integritet*" och denna rationalitet utmärks av att ekonomisk säkerhet och trygghet anges som viktigare än individuell identitet och integritet, av att arbete anses viktigt, av att

materiella arbetsvillkor anses viktigare än sociala och utvecklingspsykologiska, av stark tilltro till vetenskap och teknologi, av låg social tillit, av passivitet och låg protestbenägenhet, av etnocentrism och social diskriminering av minoriteter, av uppfattningen att demokrati inte nödvändigtvis är det bästa samhällsskicket, samt av uppfattningen att vänner inte är särskilt viktiga.

Det är viktigt att notera att konstruktionen av de båda dimensionerna snarare bygger på olika empiriska analyser än på teoretiska överväganden. De aktuella dimensionerna har således i första hand utkristalliserats genom olika typer av mer eller mindre ateoretiska faktoranalyser som har påvisat att grupper av vissa intervjufrågor i EVS/WVS-materialet ger likartade svarsmönster. Dessa grupper av intervjufrågor antas därför spegla samma bakomliggande grundvärderingar.

Att kulturatlasen har konstruerats med en sådan empirisk utgångspunkt utesluter naturligtvis inte att den skulle vara tankeväckande. Resultaten visar exempelvis att de nordeuropeiska protestantiska länderna klungar ihop sig i kulturatlasens "nordöstra" hörn och att de nordiska befolkningarna är jämförelsevis lika när det gäller de båda grundläggande dimensionerna. Nordbornas värdesystem skulle med andra ord utmärkas av en rationell sekulär rationalitet i motsats till den traditionella och av en stark betoning av värden som framhåller individuell identitet och integritet i motsats till värden som betonar materiella överlevnadsaspekter. Inte en kollektivistisk Jante-mentalitet tillsammans med folkkyrklighet, inte inåtvändhet, blyghet och återhållsamhet, utan en stark betoning av personlig integritet och individuell autonomi tillsammans med stort förtroende och stor respekt för andra skulle med andra ord vara typiska kännetecken på det svenska och/eller nordiska kynnet så som det framträder i den aktuella kulturatlasen. Att de nordiska länderna i det jämförande perspektivet visar så stora likheter är inte särskilt förvånande om man betänker deras sammanflätade historia, deras geografiska närhet, deras närbesläktade språk och kultur, deras likartade politiska system och välfärdsregimer, deras likartade folkkyrkosystem, etc.

Ländernas placering i kulturatlasen har visat sig sammanhånga med graden av ekonomisk utveckling. Den dimension som går från

en traditionell rationalitet till en sekulär-rationell samvarierar positivt med andelen sysselsatta inom industrinäringarna och negativt med andelen sysselsatta inom jordbruksnäringarna. Den dimension som går från överlevnadsvärden till individuell integritet och autonomi visar en positiv relation till andelen sysselsatta inom tjänstesektorn. Den förstnämnda dimensionen skulle med andra ord vara relaterad till industrisamhällets logik (standardiserad massproduktion, specialisering, taylorism, lydnad, flit, etc.), medan den sistnämnda skulle vara relaterad till tjänstesamhällets logik (öppna sociala relationer, individuella behov, flexibilitet, ansvarstagande, tolerans, etc.).

Utifrån en sådan ekonomisk tolkning av sambandet mellan värdesystem och ekonomisk utveckling säger kulturatlasens upphovsmän att den nordiska kulturen i ett internationellt jämförande perspektiv skulle vara mönsterbildande och att den har hunnit längst, i både graden av modernisering (industrisamhällets logik) och graden av postmodernisering (tjänstesamhällets logik). De nordiska länderna är med andra ord inte bara inbördes lika genom att tillhöra den nordeuropeiska protestantiska kulturen utan de har också beskrivits i termer av att de skulle utgöra en slags avantgardkultur, som har vuxit fram inom den skandinaviska välfärdsmodellen och de nordiska ländernas långt gångna utveckling mot tjänstesamhällen. I ett sådant perspektiv säger kulturatlasens upphovsmän att det skulle vara missvisande att sätta likhetstecken mellan kulturell utveckling och 'amerikanisering'. Om några samhällen är typexempel på samtida kulturella förändringar skulle det istället vara de nordiska länderna. På motsvarande sätt diskuterar en skrift från Wissenschaftszentrum Berlin den aktuella kulturatlasen under rubriken "Schwedenisierung der Welt".

Jag nämnde ovan att kulturatlasen i första hand var empiriskt genererad. Det innebär bl.a. att man kan ställa kritiska frågor beträffande den teoretiska relevansen hos vissa av de indikatorer (intervjufrågor) som används för att studera de båda grundläggande värdedimensionerna. För att mäta den dimension som handlar om materiella överlevnadsvärden visavi värden som betonar individuell autonomi och integritet användes till exempel en intervjufråga som

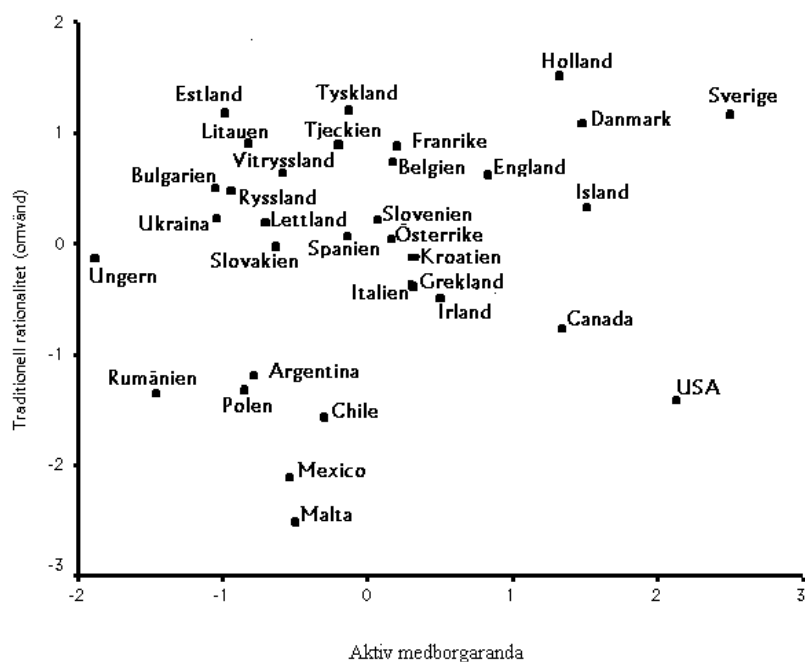
handlar om hur lyckliga svarspersonerna anser sig vara. Såvitt jag kan se är det inte teoretiskt klarlagt varför subjektiv livstillfredsställelse skulle vara en viktig indikator på den aktuella dimensionen; subjektiv livstillfredsställelse kan heller inte sägas referera till ett värde i samma mening som de övriga indikatorerna. En motsvarande problematik gäller för övrigt flera av de aktuella indikatorerna. Man kan vidare ställa sig kritisk till vilka argument som finns för att tolka de båda dimensionerna som bipolära, dvs. vilka argument som finns för att säga att en av polerna i respektive dimension förbyts till sin kvalitativa motsats vid den andra polen (jfr exempelvis att materiella överlevnadsvärden och värden som betonar individuell autonomi och integritet inte nödvändigtvis måste vara varandra uteslutande). En sak är att säga att en viss kultur kan uppvisa starkare eller svagare uppslutning kring en traditionell värderationalitet; en helt annan är att säga att låga värden för en traditionell rationalitet nödvändigtvis implicerar höga värden i en sekulär instrumentell rationalitet.

Med stöd av sådana argument väljer jag i denna framställning istället att ta fasta på att värdena individuell autonomi och personlig integritet i teoretiska termer knyter an till något som inom samhällsvetenskaperna ofta beskrivs i termer av det civila samhället, medborgaranda eller socialt kapital, och som visar sig i form av tillit till andra, social aktivism, protestbenägenhet, engagemang i sociala rörelser, etc. (jfr t.ex. Putnam 1993, 2000, Coleman 1990, Fukuyama 1995, Lewi 1995). När det gäller den dimension som berör spänningen mellan en traditionell rationalitet och en sekulär rationell sades att den traditionella polen var kännetecknad av en rationalitet där Gud (religion), familj och den egna nationen (fäderneslandet) skulle vara de högsta auktoriteterna (Inglehart & Baker 2000: 25). Denna värdeorientering har i tidigare analyser av EVS/WVS-material sagts utgöra komponenter av en dimension som benämns "traditional-conservative values" (Harding et al 1986: 222ff). Med stöd av sådana argument väljer jag således att diskutera värdeskillnader och värdeförändringar i två dimensioner, som visar vissa likheter med de båda dimensioner som låg till grund för den kulturatlas som presenterades av Ronald Inglehart och Wayne Baker (se ovan). De båda dimensioner som

jag kommer att diskutera har dock omformulerats i enlighet med de teoretiska utgångspunkter som beskrevs ovan och jag betraktar dem som unipolära istället för bipolära.

Den ena dimensionen kallar jag aktiv medborgaranda och den andra traditionell rationalitet. Den dimension som gäller aktiv medborgaranda kommer jag att analysera med hjälp av fyra olika indikatorer, nämligen ett index för protestbenägenhet, ett index för aktivt medlemskap i olika typer av sociala rörelser, en intervjufråga som fångar graden av social tillit, samt ett index för tolerans mot sociala minoriteter. Den dimension som gäller traditionell rationalitet kommer jag att analysera med tre olika index, nämligen ett som gäller vilken betydelse man tillmäter religion, ett index som gäller en traditionell familjesyn, samt en intervjufråga om hur stolt man är över sin egen nationalitet (att vara svensk, dansk, etc.). En mer detaljerad redovisning för hur de aktuella indexen har konstruerats framgår av Appendix 1. Här kan nämnas att jag har valt de aktuella indikatorerna för att det skall vara möjligt att studera värddeförändringar mellan 1981, 1990 och 1999/2000. Ett viktigt kriterium vid valet av indikatorer och intervjufrågor har med andra ord varit att de har ingått i de föregående EVS/WVS-omgångarna. Detta kriterium har begränsat antalet möjliga indikatorer. Här kan slutligen noteras att olika statistiska analyser har visat att de aktuella indikatorerna kan användas för de syften som beskrivs ovan.

Figur 1. Medborgaranda och traditionell värderationalitet i 33 länder. Resultat från EVS- och WVS-undersökningar åren 1999 och 2000

Figur 1 visar en kulturatlas över hur 33 länder fördelar sig i de båda grundläggande värde dimensionerna. Att jag har valt att begränsa analysen till de aktuella 33 länderna sammanhänger med en önskan att minimera sådana metodproblem som nämns ovan. Jag har således valt att enbart beakta länder som tillhör den kristna kultursfären, dvs. länder i Europa, Nord- och Sydamerika. Kulturatlasen är konstruerad på grundval av resultaten från den fjärde EVS/WVS-omgången år 1999/2000. Läsaren bör observera att atlasen har konstruerats så att den traditionella värderationaliteten anges med "omvända värden". Länder som ligger högt på den aktuella axeln, visar med andra ord låga värden i den traditionella värderationaliteten. Att jag har valt en sådan

ordning motiveras med att jag vill göra atlasen lätt jämförbar med den kulturatlas som beskrevs tidigare i framställningen.

Den kulturatlas som redovisas i Figur 1 visar uppenbara likheter med den atlas som beskrevs tidigare och som hade konstruerats på grundval av 1996 års WVS-omgång. De nordiska länderna ligger tillsammans med Holland högt i aktiv medborgaranda, och lågt i den traditionella värderationaliteten. Omvänt ligger de katolska länderna Polen, Argentina, Mexico och Malta högt i den traditionella värderationaliteten och lågt i den aktiva medborgarandan. USA och Canada ligger lika högt som de nordiska länderna i aktiv medborgaranda, men betydligt högre i den traditionella värderationaliteten. De baltiska länderna Estland, Lettland och Litauen ligger tillsammans med de forna sovjetrepublikerna Ryssland och Vitryssland lågt i den traditionella värderationaliteten, samtidigt som de visar låga värden i den aktiva medborgarandan.

Kulturatlasen i Figur 1 bygger på resp. länders standardiserade medelvärden för de båda grundläggande värdedimensionerna. Eftersom sådana standardiserade medelvärden är svåra att ”översätta” till hur svarspersonerna i resp. länder har besvarat de intervjufrågor som ligger till grund för de aktuella indexen, redovisar Tabell 1 hur intervjupersonerna i de 33 länderna har besvarat de frågor som ligger till grund för den traditionella värderationaliteten. Länderna förtecknas så att de länder som ligger högst i det sammanlagda indexet kommer först. Resultaten visar betydande skillnader mellan hur svarspersonerna i resp. länder har besvarat de aktuella frågorna. I de länder som ligger högt i den traditionella värderationaliteten anger exempelvis runt varannan (c:a 50 %) att religion är viktig i det egna livet, medan motsvarande andelar i de länder som ligger lägst pendlar mellan c:a 5 och 10 %. Skillnaderna för den traditionella familjesynen är nästa lika stora. Detsamma gäller för den andel som är stolta över sin nationalitet. Tabell 2 visar motsvarande resultat för den aktiva medborgarandan. Också vid denna dimension är skillnaderna mellan länderna påtagliga. I de länder som ligger högst anser c:a två av tre svars personer att de kan lita på andra, medan

Tabell 1. Andelar i 33 länder som uppvisar höga värden på tre indikatorer för en traditionell värderationalitet. Resultat från EVS- och WVS-undersökningar år 1999 och 2000. Procent

Land	Religion viktig	Traditionell familjesyn	Nationalism
Malta	53	73	75
Mexico	53	35	80
Rumänien	53	32	47
Chile	42	25	72
Argentina	38	30	67
Polen	39	26	71
USA	39	25	72
Canada	27	25	67
Irland	15	26	74
Italien	26	30	39
Ungern	17	28	51
Grekland	16	24	55
Kroatien	27	22	39
Slovakien	36	22	25
Ukraina	27	27	24
Lettland	14	24	40
Slovakien	14	16	56
Österrike	14	15	54
Spanien	16	18	44
Bulgarien	12	24	36
Ukraina	11	17	49
Island	11	6	66
Ryssland	19	16	32
Litauen	27	11	21
Belgien	13	21	24
Frankrike	8	16	40
Tjeckien	10	18	27
Tyskland	15	15	22
Vitryssland	14	13	27
Danmark	3	10	48
Sverige	4	9	41
Estland	7	13	24
Holland	9	8	20

- Religion viktig: Den andel som anser att kyrkorna ger tillfredsställande svar på människors sociala, familjemässiga och andliga problem och som anser att Gud är viktig.
- Trad. familjesyn: Omfattar minst fem av sex indikatorer på en traditionell familjesyn.
- Nationalism: Är mycket stolt över sin nationalitet.

Tabell 2. Andelar i 33 länder som uppvisar höga värden på fyra indikatorer för aktiv medborgaranda. Resultat från EVS- och WVS-undersökningar år 1999 och 2000. Procent

Land	Litar på andra	Protestbenägen	Socialt öppen	Socialt aktiv
Sverige	66	79	89	33
USA	36	62	70	50
Holland	60	49	85	24
Danmark	67	49	77	21
Island	41	65	80	23
Canada	37	47	77	34
England	29	43	69	35
Kroatien	21	60	70	14
Belgien	29	38	69	22
Frankrike	21	48	74	13
Italien	33	43	61	17
Irland	36	36	62	17
Österrike	33	32	63	16
Spanien	39	23	72	10
Slovenien	22	48	57	16
Tyskland	38	38	56	8
Chile	23	13	66	28
Vitryssland	42	16	55	13
Tjeckien	25	30	50	20
Grekland	24	20	41	31
Mexico	22	8	58	23
Malta	21	31	48	15
Slovakien	16	26	42	26
Lettland	17	20	61	10
Ukraina	27	19	54	8
Estland	23	18	54	11
Litauen	26	31	44	8
Ryssland	24	19	58	5
Polen	18	22	56	7
Argentina	16	7	65	13
Bulgarien	27	23	38	13
Rumänien	10	13	40	11
Ungern	22	17	22	9

Protestbenägen: Har gjort eller kan tänkas delta i namninsamling, köpbojkott, laglig strejk.

Socialt öppen: Har inte emot invandrare eller människor av annan ras som grannar, samt anser det viktigt att visa respekt och tolerans för andra människor.

Socialt aktiv: Gör frivilligt obetalt arbete i minst en social rörelse.

motsvarande andel bland de länder som ligger lägst i denna dimension är betydligt lägre. Bland de länderna anser enbart en eller två av tio att de kan lita på andra. När det gäller indikatorerna för protestbenägenhet resp. social öppenhet är skillnaderna av samma storleksordning, medan de när det gäller andelen som utför frivilliga insatser inom olika typer av sociala rörelser är något mindre. Sammantaget kan man emellertid konstatera att de skillnader som kulturatlasen bygger på knappast är små och triviala. Tvärtom, resultaten i Tabell 1 och 2 visar att skillnaderna är påtagliga.

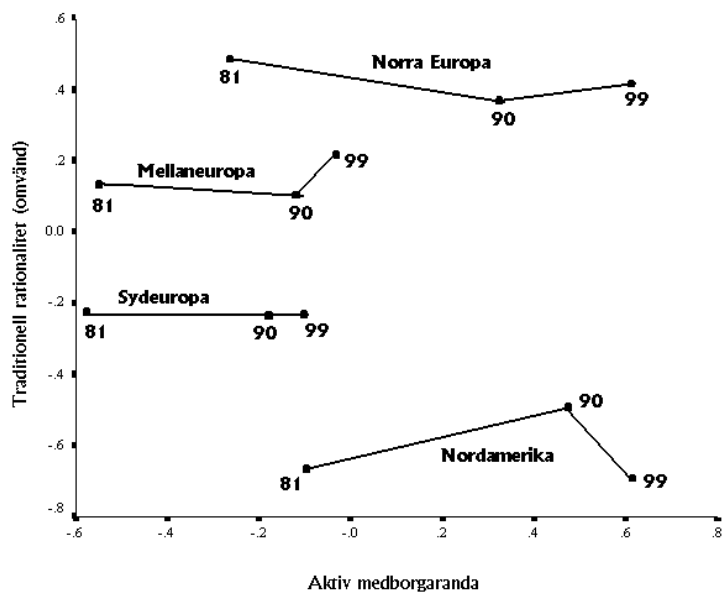
Värdeförändringar mellan 1981 och 1999/2000

En mycket intressant fråga gäller huruvida länderna har förändrat sina positioner i kulturatlasen sedan den första EVS/WVS-undersökningen genomfördes, eller om deras resp. lägen har varit stabila över tid. Frågan kan sägas gälla en första slags värdestabilitet eller värdeförändring som helt enkelt avser ländernas relativa placering i de två grundläggande värddimensionerna vid olika tidpunkter. I detta sammanhang är det viktigt att observera att ländernas *relativa* placering i kulturatlasen kan vara densamma trots att länderna har förändrat sina värden på de aktuella dimensionerna. Om respektive länder har förändrat sina värden på ett likartat sätt, skulle ju fortfarande ländernas inbördes relativa placering vara densamma.

När det gäller att analysera förändringar mellan 1981, 1990 och 1999/2000 för de länder som ingår i Figur 1 finns för närvarande resultat tillgängliga för sammanlagt 11 länder. Dessa länder är Sverige, Danmark, det forna Västtyskland, Storbritannien, Holland, Belgien, Frankrike, Italien, Spanien, USA och Canada. För att visa resultat för fler länder hade det varit nödvändigt att förkorta den aktuella tidsperioden till att enbart gälla 1990-talet. Jag väljer dock att redovisa förändringar under båda 1980- och 1990-talet. För enkelhets skull väljer jag således att begränsa analysen till de 11 aktuella länderna och att därvid gruppera dem i följande fyra regioner: Norra Europa (Sverige, Danmark, Holland),

Centraleuropa (det forna Västtyskland, Belgien, Frankrike, Storbritannien), Sydeuropa (Italien, Spanien) samt Nordamerika (USA, Canada). Indelningen i de fyra regionerna motiveras med hänvisning till tidigare studier (Inglehart 1997; Inglehart & Baker 2000), resultaten i Figur 1, samt skilda analyser av det aktuella materialet som inte redovisas här. Det är således viktigt att notera att de länder som har förts till samma region har visat likartade utvecklingar under den aktuella tidsperioden.

Figur 2. Förskjutningar i två grundläggande värde dimensioner. Resultat från EVS/WVS-undersökningar i fyra regioner år 1981, 1990 och 1999/2000

Resultaten i figur 2 visar att utvecklingen har varit likartad i var och en av de fyra regionerna. I samtliga regioner har den andel som visar en aktiv medborgaranda ökat, medan den andel som visar en traditionell värderationalitet har varit oförändrad. Regionernas relativa placeringar i kulturatlaser var således likartade vid

periodens början och slut. Detta resultat kan sägas visa en slags strukturell värdestabilitet på den aggregerade nivån. Om man däremot ser till de båda delperioderna 1981-1990 resp. 1990-1999/2000 kan man notera att utvecklingen inte har varit helt likartad i de olika regionerna. Under den första delperioden var ökningen i den aktiva medborgarandan i samtliga fyra regioner något större än under den andra delperioden. När det gäller den traditionella värderationaliteten under den första delperioden minskade denna något i två regioner (Norra Europa, Mellaneuropa), medan den ökade något i en (Nordamerika) och var oförändrad i en (Sydeuropa). Under den andra delperioden gick utvecklingen i motsatt riktning för de regioner där det hade skett en förändring under den första. I dessa regioner kan man säga att utvecklingen under den andra delperioden återställde de förändringar som skedde under den första. De aktuella förändringarna i den traditionella värderationaliteten var dock betydligt mindre än förändringarna i den aktiva medborgarandan. Sammanfattningsvis kan man därför säga att resultaten i Figur 2 visar på stabilitet när det gäller den traditionella värderationaliteten, men att den aktiva medborgarandan ökade successivt under båda delperioderna.

Eftersom det enbart var den aktiva medborgarandan som förändrades begränsar jag mig i fortsättningen till att diskutera denna. För att ge en enkel och påtaglig bild av de aktuella förändringarna redovisar Tabell 3 hur man svarat på de aktuella intervjufrågorna. Utan att gå in på detaljer kan sägas att förändringarna har varit mest markerade i Norra Europa resp. i Nordamerika. Resultaten för det sammanslagna måttet på de fyra komponenterna av medborgarandan visar att värdena i stort fördubblades i dessa båda regioner. Ökningen var mer måttfull i de övriga två regionerna. I regionen Norra Europa ökade dessutom var och en av de fyra komponenterna. I de övriga tre regionerna var förändringarna däremot inte lika enhetliga.

Tabell 3. Medborgaranda i fyra regioner. Resultat från EVS- och WVS-undersökningar år 1981, 1990 och 1999/2000. Resultaten vägda så att varje land och region har lika vikt. Procent

	Andel som litar på andra:		
	1981	1990	1999
Norra Europa	51,5	59,0	64,3
Mellaneuropa	32,5	34,4	27,8
Sydeuropa	30,9	35,7	35,5
Nordamerika	44,5	52,1	36,7
Alla	39,8	45,4	41,1
	Andel med tre indikatorer på protestbenägenhet:		
	1981	1990	1999
Norra Europa	34,5	45,3	59,0
Mellaneuropa	28,0	34,5	42,1
Sydeuropa	26,2	33,4	32,5
Nordamerika	40,2	50,3	54,4
Alla	23,2	40,8	47,0
	Andel med tre indikatorer på social öppenhet:		
	1981	1990	1999
Norra Europa	56,3	76,8	87,8
Mellaneuropa	45,3	63,4	67,6
Sydeuropa	41,1	61,7	66,3
Nordamerika	47,7	68,1	73,7
Alla	47,6	67,5	72,9
	Andel aktiva i minst en rörelse:		
	1981	1990	1999
Norra Europa	18,5	19,5	25,8
Mellaneuropa	15,9	15,1	19,5
Sydeuropa	16,1	10,6	13,2
Nordamerika	21,4	24,9	42,2
Alla	18,0	17,5	25,2
	Andel med minst fyra av ovanstående:		
	1981	1990	1999
Norra Europa	20,2	33,3	46,4
Mellaneuropa	11,7	16,0	17,9
Sydeuropa	10,1	13,4	16,1
Nordamerika	18,6	31,4	34,1
Alla	15,1	23,5	28,5

Tabell 3 ger också en god bild av hur stora skillnaderna är i medborgaranda mellan de olika regionerna. Vid det sammanfattande helhetsmåttet är värdena vid vart och ett av de tre undersökningsåren dubbelt så stora i Norra Europa och Nordamerika jämfört med regionerna Mellan- och Sydeuropa. Ser man till de enskilda komponenterna ligger Norra Europa högt vid den teoretiskt mycket viktiga komponenten social tillit. Tabellen visar vidare att den andel som är aktiv i någon social rörelse som väntat är högst i Nordamerika. Där skulle år 1999/2000 ungefär fyra av tio i den vuxna populationen uppvisa sådan aktivitet.

Sammanfattande diskussion

Resultaten har visat att den traditionella rationaliteten i stort sett var stabil och visade oförändrade värden under den studerade perioden. Bortsett från några smärre förskjutningar mellan de båda delperioderna visade sig denna stabilitet inom var och en av de fyra regionerna. Regionen Norra Europa (Sverige, Danmark, Holland) visade sig ligga lägst i denna dimension medan Nordamerika visade de högsta värdena. När det däremot gällde den aktiva medborgarandan ökade den kontinuerligt i alla fyra regionerna under båda delperioderna. Vid denna dimension visade Norra Europa (Sverige, Danmark, Holland) och Nordamerika de högsta värdena och Mellaneuropa och Sydeuropa de lägsta.

De aspekter av medborgaranda eller s.k. socialt kapital som jag har diskuterat har i många sammanhang diskuterats som en viktig samhällelig resurs. Inom samhällsvetenskaperna bedrivs för närvarande mycken forskning kring dessa begrepp, som bl. a. syftar på förtroendefulla relationer mellan medborgarna och aktiv medverkan i olika typer av sociala rörelser. Även om det finns undantag sägs ofta medborgaranda och socialt kapital vara en viktig resurs för en väl fungerande demokrati och en positiv ekonomisk utveckling. Flera av komponenterna inom denna medborgaranda har också visat sig vara förenade med en mer prodemokratisk inställning, med mer optimistiska bedömningar av hur det egna landets styrelseskick kommer att utvecklas, med en mer jämställd

syn på förhållandet mellan kvinnor och män, med en mindre främlingsfientlig inställning, med starkare önskemål om att arbetslivet skall bidra till personlig och social utveckling, med en större vilja att lösa olika miljöproblem, samt med högre nivåer på det subjektiva välbefinnandet. Sådana resultat antyder att den slags medborgaranda eller socialt kapital som jag har diskuterat har många goda korrelerat och konsekvenser. Det finns därför anledning att se positivt på den tillväxt av medborgarandan som jag har redovisat.

En mycket intressant fråga gäller hur man skall förklara medborgarandans tillväxt under två decennier som både har sett ekonomisk tillväxt och tillbakagång. Det skulle föra för långt att diskutera den frågan i detalj här. Eftersom utvecklingen tycks ha varit likartad i så skilda regioner som Nordeuropa, Mellaneuropa, Sydeuropa och Nordamerika, kan någon tycka att det ligger nära till hands att tala om en gemensam internationell "värdekonjunktur" där tillväxten i första hand skulle förklaras av faktorer som är gemensamma för de fyra regionerna. Det sägs exempelvis att medborgarandan är en resurs som växer när den används och som minskar när den inte nyttjas. Om förklaringen till den likformiga tillväxten helt enkelt skulle vara att medborgarandan har fått större utrymme under de två senaste decennierna får framgå av kommande analyser. Man kan inte utesluta att åtminstone delar av ökningen skulle kunna förklaras på sådant sätt. Mot en sådan förklaring kan sägas att det knappast är sannolikt att så sammansatta storheter som medborgaranda och socialt kapital skulle kunna återföras till en enda bakomliggande orsak. Man bör istället räkna med att medborgarandan påverkas av en rad olika faktorer, till exempel sådana som har med olika socialisationsmönster i hem och skola att göra, med hur arbetslivet är organiserat, med hur de samhälleliga villkoren för olika sociala praktiker och medborgaraktiviteter är organiserade, etc. Man kan heller inte utesluta att en likartad utveckling i olika regioner kan ha olika förklaringar. Fortsatta analyser får klargöra denna problematik.

Detaljanalyser av olika sociala grupper antyder att tillväxten inte har varit koncentrerad till speciella sociala grupperingar. Det är

exempelvis enbart en nästintill försumbar del av ökningen som låter sig förklaras av s.k. generationsutbyten, där yngre nytillkommande "höggenerationer" successivt skulle ersätta de försvinnande äldre "låggenerationerna". Tvärtom visar sig medborgarandan vara kurvilineärt relaterad till olika faser i människors livscykel. Både de yngsta och de äldsta visar de lägsta värdena vid alla tre undersökningstillfällena, medan mellangenerationerna visar de högsta. Sådana resultat är måhända inte särskilt oväntade. Eftersom medborgarandan bland annat gäller olika typer av medborgaraktiviteter är det naturligt att de äldsta med tiden börjar trappa ned sitt engagemang, och att det tar viss tid och kräver vissa erfarenheter för att de yngsta skall utveckla sitt. Hur det än må förhålla sig med detta kvarstår att frågan om varför medborgarandan har ökat så likartat i de fyra regionerna kräver fortsatta analyser.

Tyvärr finns inga intervjufrågor i EVS/WVS-frågeformulären som berör kärnkraft och olika uppfattningar om hur man bäst hanterar kärnavfall. Jag kan därför inte relatera mina resultat till denna problematik. Det finns dock en datamängd från en longitudinell undersökning av värdesystem och samhällssyn hos unga människor i Sverige (Puranen 2001) som kan ge vissa ledtrådar. Med hjälp av dessa data har jag analyserat vilken relation som råder mellan svaren på den fråga om social tillit som jag har använt för mina analyser av medborgaranda och svaren på två frågor om hur man ser på djupförvar av kärnavfall. Inte särskilt oväntat framkom härvid att de som känner förtroende för andra var mest positiva till djupförvar, både generellt och inom den egna kommunen. De som inte tycker sig kunna lita på andra var mindre positiva. Man skall givetvis vara försiktig med att dra långtgående växlar av sådana tillfälliga jämförelser. Inte desto mindre är resultatet intressant eftersom det antyder att den grundläggande värdedimension som EVS/WVS-materialet har visat vara på tillväxt under de senaste decennierna också ser positivt på djupförvar av kärnavfall. Ett motsatt resultat hade så vitt jag förstår varit mer ogynnsamt för dem som har att lösa de många och komplicerade frågorna om hur man skall hantera använt kärnbränsle.

Referenser

- Almond, G & Verba, S, 1970, "Some methodological problems in cross-national research", i A. Etzioni & F DuBow (eds) *Comparative perspectives*, Boston: Little, Brown and Company.
- Boisjoly, J., Duncan, G. J., & Hofferth, S, 1995, "Access to social capital", *Journal of Family Issues*, 16, 609-631.
- Coleman, J. S. 1990, *Foundations of social theory*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Van Deth, J & Scarbrough, E (eds) 1995, *The impact of Values*, Oxford: Oxford University Press.
- Diaz Nicolas, J & Inglehart, R (eds), 1994, *Tendencias mundiales de cambio en los valores sociales y politicos*, Madrid: Los libros de fundesco, 1994.
- Ester, P, Halman, L & de Moor, R 1994, *The individualizing society*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Fukuyama, F, 1995, *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*, London: Penguin Books.
- Halman, L & Nevitte, N, 1995, *Political Value change in Western Democracies*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Halman, L., & Pettersson, T, 1999a, "Differential patterns of secularization in Europe", L. Halman, & O. Riis. (Eds.), *Religion in secularizing society. The European's religion at the end of the 20th century*, Tilburg, The Netherlands: Tilburg University Press.
- Halman, L., & Pettersson, T. 1999b, "Globalization and Patterns of Religious Belief systems" L. Halman, & O. Riis. (Eds.), *Religion in secularizing society. The European's religion at the end of the 20th century*, Tilburg, The Netherlands: Tilburg University Press.
- Halman, L & Pettersson, T, 2001, "Religion and Social Capital in Contemporary Europe. Results from the 1999/2000 European Values Study", in press, *Review of research in the social sciences od religion 2001*.
- Harding, S, Phillips, D & Fogarty, M, 1986, *Contrasting Values in Western Europe*, London: MacMillan.

- Inglehart, R, 1990, *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R, 1997, *Modernization and postmodernization*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R & Baker, W, 2000, "Modernization, cultural change and the persistence of traditional values", *American Sociological Review*, Vol. 65.
- Knack, S., & Keefer, P, 1997, "Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation", *The Quarterly Journal of Economics*, 62, 1251-1288.
- Levi, M, 1995, Social and unsocial capital: A review essay of Robert Putnam's *Making Democracy Work*, *Politics & Society*, 2, 25-53.
- de Moor, R, 1995, *Values in western Societies*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Nevitte, N, 1996, *The Decline of Deference*, Ontario: Broadview Press.
- Newton, K, 1999, Social capital and democracy in modern Europe, Pp,3-24 in J. W. van Deth et. al. (Eds.), *Social capital and European democracy*, London: Routledge.
- Paxton, P, 1999, Is social capital declining in the United States? A multiple indicator assessment, *American Journal of Sociology*, 105, 88-127.
- Pettersson, T, 1988, *Bakom dubbla lås. En studie av små och långsamma värderingsförändringar*, Allmänna förlaget, Stockholm.
- Pettersson, T, 1992, "Välfärd, värderingar och folkrörelse-engagemang " S. Axelson & T. Pettersson (red), *Mot denna framtid*, Stockholm: Carlssons
- Pettersson, T 1994, "Individualizacion, secularizacion y cambio de valor moral en la Escandina via contemporanea", J Diez Nicolax & R Inglehart (eds) *Tendencias mundiales de cambio en los valores sociales y politicos*, Madrid: Los libros de fundesco.
- Pettersson, T, 1998, "Religion, medborgaranda och demokrati", *Kungliga Vitterhets Histori och antikvitets Akademiens Årsbok 1998*: Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Pettersson, T & Riis, O (eds) 1994, *Scandinavian values*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Puranen, B, 2001, *Data från ungdomspanelen*, Stockholm: Bikupan.
- Putnam, R, 1993, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Putnam, R, 2000, *Bowling alone*, New York: Simon & Schuster.
- Sartori, G, 1991, "Comparing and miscomparing".
- Van de Vijver, F & Leung, K, 1997, *Methods and Data Analysis for Cross-Cultural Research*, London: Sage
- Öyen, E (Ed), 1990, *Comparative methodology*, London: Sage.

Appendix: Konstruktion av indikatorer på aktiv medborgaranda resp. traditionell rationalitet

A: Ett index för medborgaranda bygger på följande fyra indikatorer:

- *Protestbenägenhet*: De som säger att de har deltagit i eller kan tänka sig att delta i en namninsamling, en köpbojkott eller en laglig demonstration tilldelas värdet 3; de som säger att de inte har deltagit i eller kan tänka sig att delta i motsvarande tilldelas värdet 0.
- *Aktiv i sociala rörelser*: De som utför frivilliga insatser i minst 1 av ett antal uppräknade rörelser tilldelas värdet 1, övriga tilldelas värdet 0. Bland de aktuella rörelserna ingår ej religiösa rörelser eller kyrkor och samfund (jfr nästa värddimension)
- *Social tillit*: De som anser att man kan lita på de flesta människor tilldelas värdet 1, de som säger att man inte kan vara nog försiktig i umgänget med andra tilldelas värdet 0.
- *Social tolerans*: De som accepterar invandrare resp människor av annan ras som grannar och som anser det är viktigt att visa andra människor respekt och tolerans tilldelas värdet 3; de som inte visar någondera av de tre tilldelas värdet 0.

B: Ett index för traditionell rationalitet bygger på följande tre indikatorer:

- *Religion:* De som anser att kyrkorna har adekvata svar på människors sociala problem, familjerelaterade problem och andliga frågor samt tilldelas värdet 3; de som anser att kyrkorna inte har svar på någondera av de tre problemtyperna tilldelas värdet 0. Värdet på detta index multipliceras sedan med vilken vikt man anser att Gudstro har i det egna livet (1 = inte alls viktig, 10 = mycket viktig).
- *Traditionell familjesyn:* De som anser att äktenskapet inte är en omodern institution, att barn behöver hem med både far och mor för att få en lycklig uppväxt, som anser att det är föräldrars plikt att göra allt för sina barn, som anser att barn skall älska och hedra sina föräldrar oavsett vad föräldrarna gör, och som ogillar att en kvinna skaffar barn trots att hon inte vill ha en fast relation till en man, och som anser att skilsmässa absolut inte kan rättfärdigas tilldelas värdet 6; de som inte anser någondera tilldelas värdet 0.
- *Nationell stolthet:* De som säger sig vara mycket stolta över att vara svensk, norsk, etc., till dels värdet 4; de som säger sig inte alls vara stolta tilldelas värdet 0.

Diskussion om värdeförändringar i ett längre historiskt perspektiv

Diskussionen kring föredragen om värdeförändringar i ett längre historiskt perspektiv respektive tendenser enligt studier om de senaste tjugo årens utveckling kom att koncentreras till frågeställningarna i Thorleif Petterssons föredrag. Nyckelbegrepp i detta var medborgaranda eller socialt kapital, karakteriserad av bland annat tillit till andra, social aktivism och protestbenägenhet.

Några förtydliganden

Inledningsvis ställdes en rad direkta frågor i anslutning till främst Thorleif Pettersson:

- 1) Vilken är kopplingen mellan tillit och protestbenägenhet? Frågan ställdes av *Göran Sundqvist* mot bakgrund av att kulturer med hög medborgaranda visat sig vara protestbenägna. Samtidigt utmärks medborgaranda av tillit, av att lita på andra, en egenskap som alltså förekommer parallellt med missnöje och ifrågasättande som positiva kvaliteter.
- 2) Vilken slutsats kan man i relation till det långsiktiga perspektivet dra av att tilltron till högre utbildning och forskning tycks ha minskat? (*Torsten Carlsson*).
- 3) En tydligare definition av begreppet tillit efterlystes (*Anne-Marie Thunberg*).

Min poäng med beskrivningen av medborgarskapets handlingsvägar var inte, svarade *Thorleif Pettersson*, att säga något om t.ex.

andelen av dem som kommer att protestera utan att söka visa var i denna handlingsprofil de grundläggande värdena kommer in. Dessa blir, som jag uppfattar det, ett viktigt instrument i utvärderingen. Den första frågan pekar dock på något viktigt. Jag tillät mig att avslutningsvis vara optimistisk och ville visa att det finns en positiv relation mellan det sociala kapitalet eller medborgarandan och synen på kärnkraft. Av detta kan man inte dra slutsatsen, att olika typer av protestaktioner i detta sammanhang skulle minska. ”Värdepaketet” rymmer också en ökad benägenhet att protestera och göra sin röst hörd. Den teoretiska reflexionen är dock ännu så pass begränsad att det är svårt att ha någon bestämd uppfattning om utvecklingen av olika typer av protestaktiviteter. Personligen lutar jag snarare åt att de kommer att öka på grund av andra dimensioner i värdetförskjutningarna.

Vad gäller tendensen till bristande tillit till utbildning och forskning bör denna snarast ses som en del av sviktande tilltro till auktoriteter överhuvud.

Birgitta Odén delade denna uppfattning. Det finns en allmän brist på auktoritetstro. Å andra sidan innebär det en frihet för demokratin, när den fungerar, att man ifrågasätter auktoriteter men samtidigt tar fram problemen. Överhuvud ville jag i mitt föredrag framhålla, att vi behöver skapa arenor, där den demokratiska diskussionen kan pågå. Som en kompletterande aspekt när det gäller tilltron till att genom forskning få fram användbar kunskap på lång sikt, framhöll *Odén* – med hänvisning till filosofen *Karl Popper* – som sin principiella uppfattning, att ”det enda som man verkligen inte kan ha vetskap om är kunskapsstillväxtens förändringar” i framtiden.

När det slutligen gäller innebörden av begreppet tillit/tilltro konstaterade *Thorleif Pettersson* att man utgått från tre komponenter, samtliga relaterade till hur man förhåller sig till olika institutioner:

- 1) Förtroende för de normer som styr den institution man talar om;
- 2) Graden av förtroende för hur verksamheten bedrivs inom institutionen;

- 3) Villighet att själv inordna sig i den verksamhet och de normer som styr ifrågavarande institutioner.

Hur dessa tre komponenter förhåller sig till varandra betydelsemässigt och storleksmässigt finns inte något underlag för att närmare bestämma.

Som en avslutningsreplik i den del av diskussionen som kom att handla om protestvilja och minskad auktoritetstro som positiva faktorer för medborgarandan kom ett kort inlägg av *Jenny Lundström*, Naturskyddsföreningen, om att man för att verkligen kunna granska också måste ställa 'obehagliga' frågor och våga lyfta fram de konflikter som finns för diskussion. Tillitsbrist kan ha positiva effekter på slutresultatet. Eller för att sammanfatta med en positiv formulering av *Camilla Odhnoff*: "Tillit kan man bara ha till det som tål kritisk granskning."

Tillitens förutsättningar

Detta frågekomplex aktualiserades av *Saida Engström*, SKB. Tillit är enligt barnpsykologin något man tillskansar sig genom goda erfarenheter. Ett barn som bemöts med respekt lär sig att lita på de vuxna. Frågan är dock vad som händer med vår tillit till forskning och beslutsfattare när tilliten som i fallet kärnavfallsförvar inte bara byggs upp utifrån egna erfarenheter utan också måste bygga på 'hörsägnar'. Andras erfarenheter omvandlas indirekt till egna. Kan inte tilliten bli ganska skör, när den tvingas bygga på sådant som vi inte själva känner till eller kan ha egen erfarenhet av?

Lennart J. Lundqvist problematiserade frågan ytterligare genom att beskriva ett projekt som syftade till att skapa ett kollektivt handlande för att rätt hantera vattenresurserna i en å i Halland. Teoretiskt var förutsättningarna goda. Aktörerna var ganska få. Området för samarbetet var väl definierat och det fanns ett antal institutionella regler som gynnade projektet, t.ex. lagstiftning. Tanken var att man genom sammanträden och diskussioner, en gemensam arena, skulle skapa ett samarbete, som byggde på tillit genom att öka kunskapen om varandra. Det blev dock inget

samarbete trots de gynnsamma förutsättningarna. Förklaringen kom fram i kafferummet. De deltagande bönderna spelade inte bara ett kunskapsspel. För dem handlade det också om tidigare gjorda erfarenheter, om "memory", minnet av tidigare brutna samarbetsavtal och negativt bemötande.

Med begreppet memory som bakgrund fördes diskussionen vidare kring den, enligt en rad inlägg, centrala frågan om vilka faktorer som försvårar och underlättar framväxten av den "generaliserade tillit", som *Thorleif Petterson* talat om i sitt föredrag. Det material han arbetat med pekar på en rad samhällsfaktorer som väsentliga, t.ex. hur arbetslivet är organiserat, arbetsformerna i skolan, relationen mellan föräldrar och barn. Petterson konstaterade också att frågan om hur den grundläggande tilliten till samhället växer fram förmodligen är underutforskad.

Kritisk granskning och vetenskapssamhällets roll

Möjligheten till kritisk granskning och ifrågasättande står och faller med att allsidig kunskap finns tillgänglig. Utifrån sin mångåriga erfarenhet från det kommunala planet av att söka skapa arenor för demokratisk diskussion riktade *Torsten Carlsson*, Oskarshamns kommun, en direkt utmaning till forskarna: "Anser ni att ni är tillgängliga i tid och rum och förmedlar kunskapen så att människor kan förstå och använda den i sin uppgift att som medborgarkollektiv kritiskt granska och ta ställning?"

Utmaningen fick ett första svar av *Birgitta Odén*, som erinrade om att universiteten som sin s.k. tredje uppgift påtagit sig att föra ut kunskap men också om att universitetsforskarna är mer och mer pressade på tid. Samtidigt har dock framväxten av regionala högskolor ökat möjligheterna att sprida forskning och utbildning.

I debatten kom stor vikt att läggas vid behovet att få kunskapsunderlag för kritiska frågor eller med *Jenny Lundströms* formulering "obehagliga" frågor, en formulering som hade sin bakgrund i hennes erfarenhet av ett debattklimat, som gör det svårt att ställa sådana frågor. Kritiker placeras lätt i ett oansvarigt "vänta och se-fack". *Birgitta Odén* gav i ett av sina inlägg exempel på hur

enskilda kommuninvånare, mot en allmän opinion och med tillgång till endast huvudsakligen lugnande information, aktualiserat viktiga miljöfrågor.

När det gäller att ta upp de obekväma och kritiska perspektiven handlar det inte, framhöll *Lars Ingelstam*, bara om civilkurage utan också om att ha något att säga. Det aktualiserar frågan om vilket kunskapsunderlag forskningen erbjuder. På de flesta forskningsområden har universiteten investerat mycket i huvudlinjen i utvecklingen och dessutom mera i naturvetenskaplig och teknisk framstegsforskning än i humanistisk och samhällsvetenskaplig ifrågasättande forskning. Det måste kanske vara så, men frågan är om balansen är rätt. Många inom forskningsvärlden har t.ex. sin dagliga entusiasm och prestige kopplad till informationssamhällets framväxt, medan några få har till yrke att arbeta med vilka problem som kan uppstå. Min poäng är att visa att det inte finns någon enorm reserv att ösa ur av forskare, som ägnar sig åt systematiskt ifrågasättande eller perspektivgivande forskning. En annan faktor att ta hänsyn till är det beroende av anslag från olika håll, som ofta är förhanden och som kan försvåra universitetens möjligheter att arbeta med en egen integritet.

Lennart J. Lundqvist knöt instämmande an genom att bl.a. lyfta fram resultaten i en nyligen framlagd avhandling i statsvetenskap vid Göteborgs universitet, "Tillträde till maktens rum". Denna handlar om hur olika organisationer tar sig fram i maktens korridorer när det gäller miljöproblem av skilda slag och visar att det är lättare att få tillträde till maktens rum, om man är en stor organisation med heltidsanställd personal och tillgång till kunskap och information på det sakområde man vill påverka. En viktig förklaring till denna situation är enligt avhandlingen att man därmed får resurser att tala ett språk, som uppfyller kraven enligt rådande teknokratiska norm. Det finns, sammanfattade Lundqvist, anledning att fundera över den kultur samhällets institutioner är bärare av och som till synes strider mot den svenska grundlagen, inledningsvis citerad av Lundqvist som en kontrast till avhandlingens resultat. Här utsägs klart, att tjänstemännen och andra som har med medborgarna att göra skall behandla dem med

saklighet och opartiskhet. Institutionernas bärare förvandlar lagens ord om saklighet och opartiskhet till en teknokratisk norm.

Avslutningsperspektiv

Frågan om öppenhet och möjligheterna att göra sin röst hörd återkom i flera inlägg, och meningarna var delvis delade om dagens samhällsklimat var gynnsamt för att ge uttryck för den ”protestbenägenhet”, som *Thorleif Pettersson* angivit som en karakteristisk egenskap för en ökande medborgaranda. I sin slutkommentar anknöt han till denna problematik genom att lyfta fram den teori om ”de stigande förväntningarnas missnöje”, som Tage Erlander ofta hänvisat till. Möjligen kan denna teori förklara erfarenheter av att det skulle vara mindre öppet idag. Ju större krav vi reser på öppenhet och medinflytande, desto mer ökar sannolikheten för att vi kanske inte kan bli tillgodosedda. Vi kommer in i en spiral med de stigande förväntningarnas missnöje. Företeelsen kan möjligen också förklaras av en sida i den kulturella förändring, som jag tycker mig ha kunnat iaktta men som varken Birgitta Odén eller jag egentligen berört, nämligen en utveckling från enhet till mångfald. Det gäller både den kultur vi talat om och vetenskapsvärlden. Vi blir alltmer differentierade i olika discipliner och teoretiska perspektiv. Budskapens mångfald ökar – och därmed försåras de ömsesidiga förståelsemöjligheterna.

Birgitta Odén knöt i sin slutreplik an till samma frågeställning. Demokratins och frihetens privilegium är att det kan skapas arenor för mycket konfliktfyllda situationer – människors intressen är ofta motstridiga. Det är inte alltid möjligt att finna lösningar, och huvudpoängen i min argumentering var att vi måste slå vakt om den förhandlingskultur, som vi utvecklat i Sverige alltifrån 1500-talet och framåt. Man har tagit och givit och haft ambitionen att nå enighet, vilket också historikern Eva Österberg betonar. Det gäller på såväl lokal som central nivå. Först när man uttömt möjligheterna till enighet har man tagit majoritetsbeslut, som också minoriteten accepterat, eftersom det saknades förutsättningar för någon annan lösning. Detta sätt att hantera demokratins problem är en viktig

lärdom från det förflutna att ta in i framtiden, inte minst på den lokala nivån, där många av miljöfrågorna hör hemma.

Slutligen bör noteras att ett viktigt perspektiv saknades i diskussionen. Enligt ursprungsplanerna skulle också i underlaget för denna ingått ett föredrag om "Riskbedömningsproblematiken. En historisk studie med relevans för nuet". *Birgitta Odén* förde i ett av sina inlägg kort in ämnet. Vad man vet om riskhantering i äldre tider och fram till nu visar att människor alltid tagit risker, ibland utan att förstå att de gjort det eller därför att kunskap saknats, ibland med öppna ögon, därför att det varit nödvändigt för tillväxt och ekonomisk utveckling. Man har med teknikens hjälp sökt minimera riskerna. Intressant nog tycks alla välfärdssamhällen idag ligga på samma nivå vad gäller accepterad risk för dödsfall genom olyckshändelser. *Jenny Lindström* kompletterade genom att slå fast skillnaden mellan att av eget val ta risker och att ta ansvar för risker, som utgör en belastning också för kommande generationer.

Etiska dilemman – ett panelsamtal

Seminariets första dag avslutades med ett panelsamtal med ungdomar och föreningsrepresentanter under ledning av *Ingela Westberg*, ordförande i miljönämnden i Nyköpings kommun. I panelen satt *Kenneth Gunnarsson* från Dannemora, Östhammars kommun, som engagerat sig i föreningen Stoppa Osäkert Slutförvar i Tierp, *Emma Hellström*, f.d. ordförande i Nyköpings ungdomsfullmäktige, *Jenny Lundström* från Tierp, som representant för Naturskyddsföreningen, samt *Magnus Tuvendal*, Centrum för miljö- och utvecklingsstudier, en förening som grundades i början av 1990-talet av studenter vid Sveriges lantbruksuniversitet och Uppsala universitet för att diskutera globala överlevnadsfrågor.

Var rädd om samtalet

Ingela Westberg var aktiv i den s.k. Alternativgruppen¹, som tog fram underlaget till rapporten ”Ansvar, rättvisa och trovärdighet – etiska dilemman kring kärnavfall” (Kommentus, 1999). Hennes övergripande fråga var hur tankegångarna i rapporten skulle kunna utvecklas, men mot bakgrund av tidigare diskussioner under seminariet och behovet av öppna arenor för samtal beskrev hon en händelse från 1996, då hon representerade Sverige på en stor internationell konferens om Agenda 21 och framtidens miljöfrågor. Jag gjorde ”som vi gör i Sverige”, berättade hon. Hon tog med fyra kvinnliga gymnasieungdomar som detta år vunnit Junior Water Prize, eftersom Skolverket hade skickat henne till konferensen för

¹ Den s.k. Alternativgruppen, som var verksam 1997/98, var en beredningsgrupp inom det s.k. Nationellt MKB-forum på kärnavfallsområdet, med uppgift att belysa olika alternativ för kärnavfallsförvaring i ett etiskt perspektiv. Deltagarna kom i huvudsak från de olika förstudiekommunerna och en av de berörda länsstyrelserna. Ordförande i gruppen var Anne-Marie Thunberg, KASAM.

att berätta om deras arbete. Hon kom första dagen och ungdomarna kom dag två. Flickorna blev först inte insläppta utan var tvungna att bevisa vilka de var. Det krävdes också en hel del övertalning för att de skulle få sitta med i samma seminariesal som andra deltagare. De fick inte sitta med de andra vid kafferasten eftersom politikerna inte fick störas. När de väl hållit sin föreläsning – en briljant presentation – blev det annat ljud i skällan. Intervjuer med BBC och fransk TV och självklara platser med de andra vid middagen.

– Själva poängen är att vi skall vara rädda om den svenska modellen, speciellt mot bakgrund av dagens internationalisering.

Westberg poängterade också att kvällens samtal inte handlade om för eller emot någonting. Det är ett samtal om de svåra frågor vi står inför: socialt, politiskt och samhälleligt. ”Vi skall prata *med* varandra.”

Känsla av sammanhang

Som ytterligare bakgrund till samtalet presenterade Ingela Westberg några centrala teorier från folkhälsovetenskapen, inspirerade av Aaron Antonovskys bok *Hälsans mysterium*. Antonovsky har fokuserat på hälsans ursprung, varför vissa människor mot alla odds förblir friska. Han har sammanfattat orsakerna i begreppet ”Generella motståndsrresurser”, vilket exempelvis innefattar jagstyrka, pengar, kulturell stabilitet och socialt stöd, dvs. allt som kan ge kraft att klara av olika former av stress. Gemensamt för dessa resurser är att de bidrar till att göra olika stressfaktorer begripliga och hanterbara. De hjälper oss att skapa känsla av sammanhang.

Denna känsla av sammanhang kan i kärnavfallsfrågan delas upp i tre delar:

- *Begriplighet*: Hur vi upplever och förstår den information vi får. Vi vet varför vi får den. Vi upplever att vi känner till tekniken. Vi vet varför vi skall ta ställning och arbeta med kärnavfallsfrågan just nu och att vi befinner oss i en process som går att överblicka. Vi förstår det demokratiska samhällssystemet och det ekonomiska system som vi har byggt upp kring kärnavfallet.

- *Hanterbarhet:* Om vi känner en övertygelse om att vi på något säkert sätt skall kunna hantera det avfall vi de facto har i landet, om vi känner oss säkra på att samhället (beslutsfattare, myndigheter och andra granskare) fungerar, om vi känner att alla aktörer har ambitionen att göra ett seriöst och bra jobb och vi eller samhället inte förs bakom ljuset, då erfar vi att vi kan hantera situationen.
- *Meningsfullhet:* Jag måste känna mig respekterad i mina tankar, farhågor och åsikter. Först då blir det meningsfullt att delta i processen. Det är viktigt för trovärdigheten att alla uppfattar sig som sedda och hörda.

Uppgiften är enligt Ingela Westberg att öka vår egen känsla av sammanhang och att skapa samma möjligheter för en bredare allmänhet. Hon betonade att ifrågasättande inte är samma sak som att protestera.

Förutsättningar för ett "rullande nu"

I skriften "Ansvar, rättvisa och trovärdighet" finns ett antal begrepp som kräver fördjupad diskussion. Det gäller "ansvarets kniptång", som väcker frågor om kraven på nuvarande generation i förhållande till kommande. Det gäller etiska frågor som kanske ännu inte har kommit upp i debatten trots all betoning på etik. Som inledning till panelsamtalet fokuserade Ingela Westberg på begreppet "ett rullande nu". Det är minst fyra generationer som samtidigt behöver finna sin känsla av sammanhang. Hur finner vi vägar för att ge alla samma förutsättningar? Behöver vi skapa nya vägar för just den här frågan?

Emma Hellström betonade vikten av att alla får information om djupförvar. Ungdomar som inte bor i förstudiekommuner vet ofta inte ens vad ett djupförvar är. Ett förslag var att debatten borde finnas med i samhällsundervisningen i skolorna. I skolan får man lära sig var gamla batterier tar vägen men inte vad som händer med kärnavfallet, och det är skamligt, kommenterade hon i ett senare debattinlägg.

En förutsättning för begreppet ”rullande nu” är att det finns trovärdighet i processen. Idag finns det delade meningar om processen verkligen är trovärdig, hävdade *Kenneth Gunnarsson*. Det finns stora svagheter, som han tyckte hade blivit än mer tydliga under eftermiddagssessionen. Han menade att Birgitta Odéns betoning på livets helighet som en grundläggande värdering satte fingret på det engagemang som människor räknar med. Man måste skydda mark, vatten och luft som grunden för allt liv på jorden. För att se om processen är trovärdig kan man undersöka om den bygger på att värna mark, luft och vatten, och då kan vi se att det finns svagheter. För mig faller idén om ett ”rullande nu” på att vi inte kan förlita oss på processen, var hans slutsats.

Jenny Lundström inledde med ett konstaterande om att vi har lämnat ambitionen att inte lägga bördor på framtida generationer. Dessutom accepterar vi en risk för framtida generationer. Frågan är snarare hur man skapar en process som ger förutsättningar för att göra så gott vi kan. Det arbetet borde enligt Lundström bygga på det s.k. Dialogprojektet² som drogs igång i början av 1990-talet för att skapa en legitim process, men sedan lades ner. Där fanns ett förtroende och ett frö som man, enligt henne, inte har tagit hand om från myndighetssidan. Hon konstaterade också att det idag saknas en nationell arena för kärnavfallsdiskussionen. Därigenom finns det inte någon arena där alla kan vara med och stöta och blöta argumenten.

Magnus Tuwendal lyfte fram tidsperspektiven i sin inledning. Vi behöver förankra ett beslut nu, samtidigt som det är oerhört svårt att lyfta fram många generationers intressen. Han undrade också varför kärnavfall var en fråga för just Tierpsbor. Vilken rätt har de att vägra, om vi tycker nationellt att det är den bästa platsen? Risken i framtiden har inget att göra med dem som bor där nu.

När samtalet släpptes fritt kommenterade *Sören Norrby*, SKI, att grundidéerna från Dialog-projektet finns kvar i SKIs fortsatta arbete. Tankarna om delaktighet finns t.ex. i arbetet med en

² Dialogprojektet initierades av Statens kärnkraftinspektion. Syftet var att etablera en process för vilken alla huvudaktörer har förtroende och att därmed skapa legitimitet för att så småningom kunna licensiera en kärnavfallsanläggning. Kommunförbundet, nationella miljöorganisationer och SKB inbjöds att delta. SKB och Greenpeace avstod dock från att delta.

miljökonsekvensbeskrivning (MKB) och i miljöbalkens idéer. Han poängterade att ett ”rullande nu” är nödvändigt när det gäller ett så långsiktigt projekt, som är upplagt så att det kräver att flera generationer involveras i en stegvis process. Det gäller inte bara en driftsperiod under ett antal generationer utan handlar också om att man tar beslut i flera steg. Som jag ser det ger det bättre och säkrare beslut. Alla beslut behöver inte tas på en gång och all kunskap behöver inte vara tillgänglig vid ett enda beslutstillfälle. Man kan låta vissa frågor återkomma.

Jenny Lundström återkom senare i samtalet till processen och dess förhållande till grundläggande etiska värden. Vi har en process som säger att politisk acceptans är viktig. Det är olyckligt att man har separerat den politiska acceptansen från säkerheten, eftersom den politiska acceptansen är en konsekvens av just säkerheten. Hon uttryckte en oro över att den aktiva informationsverksamheten i kommunerna skall leda till en politisk acceptans som inte bär hela vägen och varnade för att protesterna kommer när människor inser att man inte försäkrat sig om att den utpekade platsen är den bästa.

Roller i processen

Kenneth Gunnarsson ansåg att man tydligare borde definiera aktörernas olika roller i processen. Det är kanske inte självklart att tala om ”vi”. På ena sidan finns SKB som har ett i Kärntekniklagen definierat ansvar att ta hand om kärnavfallet. Men det går inte att bortse från att SKB har starka ekonomiska intressen. Vi kan inte förvänta oss att de skall ta något annat ansvar än vad lagen kräver. Det faller exempelvis på sin egen orimlighet att SKB skall bedriva en allsidig information. På andra sidan finns vi som skall ta emot avfallet och jag tror att vi har andra förutsättningar för att definiera etik, påpekade Gunnarsson.

Senare i debatten efterlyste han – med hänvisning till vad Thorleif Pettersson sagt om medborganda – ett underifrån-perspektiv samt pekade på en skrivning i SKB:s FUD-komplettering, som han tolkade som en ytterligt problematisk beskrivning av vad han själv menade med medborganda. Citatet avser opi-

nionsgrupper och deras effekt på den lokala demokratin: ”SKB:s grundinställning är att lokal opinion i praktiken är av stor betydelse, men att det måste ges tid för diskussion och möjlighet för anpassning av projektets utformning med hänsyn till berättigade lokala intressen, innan lokala opinioner eventuellt ges ett inflytande på om undersökningar eller etableringar skall ske i ett område.” Detta är, säger man, ett demokratiskt dilemma. Det som lyfts fram idag om medborgarandans betydelse definierar industrin här som ett demokratiskt och pedagogiskt problem.

Oskarshamn framstod enligt Gunnarssons inlägg som ett lyckat exempel på hur en kommun tydligt har definierat sin roll som en kund som alltid har rätt och därmed kan ställa krav på förutsättningarna för att eventuellt ta emot avfallet. Det är, hävdade Gunnarsson, olyckligt att inte alla har en gemensam rolldefinition, eftersom processen då blir olika i olika kommuner. Hur en kommun definierar sin roll påverkar den demokratiska processen och man måste ställa frågan om vad vi skall förenas kring. Vilka är ”vi”? Han ifrågasatte också SKI:s förmåga att styra processen, eftersom denna myndighet både skall ge råd och betygsätta sin egen roll. Det finns ett etiskt och moraliskt dilemma i detta.

Torsten Carlsson, Oskarshamns kommun, konstaterade att det trots allt är kärnkraftsindustrin som genom Kärntekniklagen har ansvar för processen, dvs. för att presentera plats och metod, och att det är Riksdagen som lagt fast vad som skall finnas i Kärntekniklagen. Det finns ett regelsystem som ligger till grund för processen. Ser jag tillbaka i tiden, tillade Carlsson, kan jag konstatera att industrin i visst avseende har betett sig som en snigel. När man har stött på motstånd, har man fått dra in sina tentakler och söka sig fram en annan väg, allt enligt gällande regelsystem. Men jag tror inte att vare sig myndigheter, kommuner eller industri har varit tillräckligt lyhörda när det gäller tillåtlighet, att alla skall ha chans att få fram sina synpunkter, konstaterade han.

Nationellt och lokalt ansvar

En del av samtalet kom att handla om bristen på engagemang på den nationella nivån. *Sören Norrby* ansåg att kärnavfallet är en riksfråga. Men eftersom förvaret måste hamna någonstans, i en kommun, kan det ju inte vara fel att kommunen har något att säga till om. Jag ser det som en demokratifråga. Det är också så platsvalsprocessen är upplagd enligt SKB:s beskrivningar. Man vill inte arbeta i kommuner som är negativa. Det är engagemang och delaktighet som ligger bakom den stegvisa processen och att kommuner engageras. Därför är det naturligt att det blir mest diskussion i de aktuella kommunerna.

Torsten Carlsson påpekade att demokratin byggs upp på den lokala nivån och att det är den plattform som har visat sig vara stark. Det är nog inte många kommuninvånare som skulle ha haft möjlighet att göra sig gällande på central nivå, med TV-debatter osv. Men han ansåg samtidigt att nationella politiker måste ”komma fram ur buskarna och visa sig”. Däri tycks det trots allt ha skett en viss förändring sedan statsministern invigde kapsellaboratoriet i Oskarshamn. Ett skäl till bristen på nationell debatt är att det inte har funnits några politiska vinster i att engagera sig i kärnavfallsfrågan. Apropå debatten om Dialogprojektet nämnde han att detta sätt att arbeta har varit ledstjärna för Oskarshamns kommun. Senare i debatten betonade han vikten av att nära och främja en bred diskussion. Den som företräder en uppfattning bör ges möjlighet att föra fram den och arenor skapas, där olika synpunkter kan ventileras och mötas med respekt, så att man finner det vara meningsfullt att framföra annorlunda uppfattningar.

Gunnar Wernolf, SKB, ville också ha en nationell politisk diskussion, men konstaterade att Greenpeace försökte stoppa Göran Persson från att inviga kapsellaboratoriet, eftersom det skulle kunna legitimera den metod som SKB arbetar med. Han kommenterade också kritiken om brist på information i skolorna med att SKB satsat mycket på detta men att det inte alltid var så lätt att komma in.

Jenny Lundström påpekade att bristen på riksengagemang ligger i den nuvarande processens natur. SKB bjuder in till närboendemöten, men i debatten talas inte om hur valet av metod för att förvara kärnavfallet skall gå till. *Lennart J. Lundqvist* ställde senare en motfråga om det verkligen kunde vara demokratiskt legitimt att låta vetenskapsmän och -kvinnor peka ut var kärnavfallet skall förvaras. Då är det rimligare att man låter kommunerna anmäla sitt intresse, speciellt med hänsyn till det lokala planmonopolet, ansåg han. En systematisk process behöver inte betyda att geologer sitter och bestämmer att ”här skall det ligga”, replikerade *Lundström*. Det måste vara ett demokratiskt forum som beslutar om vad som är viktigt när vi väljer metod och plats, ett forum där allmänheten, politiska partier och olika intresseorganisationer kan vara med och sätta agendan. Hon hävdade att det idag är SKB som sätter agendan och att kommuninvånarna bara kan säga ja eller nej.

Sören Norrby höll inte med om att SKB definierat processen. SKB har ansvaret men det finns en process med granskning av den dokumentation som SKB tar fram, de s.k. FUD-dokumenterna. Det är beslut från regeringen som pekar ut riktningen, och det finns möjlighet för alla med intresse för frågorna att komma in med synpunkter. I den senaste omgången har 40–50 remissinstanser svarat. Det är också så att SKB:s program har förändrats efter synpunkter från remissinstanserna, SKI:s yttrande till regeringen och regeringens beslut. Hans egen erfarenhet från 20 års arbete med kärnavfallsfrågorna är att attityderna har blivit mycket öppnare än de var tidigare. SKI får idag förfrågningar om information från allmänhet och skolor över hela landet. Ny teknik har säkert bidragit men framför allt är det samtalet, att människor möts, som haft betydelse.

Oåterkalleliga beslut

Processen kring kärnavfall inbegriper en rad beslut. En del är lätta att ändra medan andra är mer eller mindre oåterkalleliga. Hur skall man hantera ”oåterkalleliga beslut” i en politisk situation där majoriteter kan skifta?

Torsten Carlsson framhöll att han som kommunalpolitiker haft som ett viktigt mål att tillsammans med övriga beslutsfattare hitta en väg att nå samstämmighet. De som fattar ett beslut skall känna igen sina åsikter och bevekelsegrunder för att ställa sig bakom beslutet. Det har inneburit att från den dag vi fattade beslut om att gå med i förstudien, har fullmäktiges samtliga partier varit ense om hur våra yttranden skall se ut. Vi har byggt på konsensus för att trygga den sak frågan gäller. Samtidigt kan vi naturligtvis aldrig förhindra vare sig en kommande politisk församling eller framtida generationer att tycka annorlunda. Med anknytning till Ingela Westbergs inledning om känsla av sammanhang betonade han kommunens plikt att göra diskussionen tillgänglig genom att skapa arenor, där människor möts med respekt, så att det känns meningsfullt att framföra en annorlunda uppfattning.

Lars Ingelstam ställde frågan om när historien egentligen började. Var det 1953 med Sveriges engagemang i ”Atoms for Peace”? Var det 1972 med den första pampiga kärnkraftsdebatten i Sveriges riskdag, 1976 när den tillträdande regeringen var nära att lägga ned hela kärnkraftsprogrammet, eller 1980 i samband med folkomröstningen om kärnkraft? Med tanke på att tidigare debatter har haft allvarliga brister i saklighet, öppenhet, politisk uppställning etc., kanske det är bra att man kan lägga dem åt sidan och börja vid ett senare årtal. Han varnade också för de gamla spöken som en nationell diskussion kan väcka till liv. *Magnus Tuvendal* konstaterade att det alltid kommer fler oåterkalleliga beslut. Just därför vore det bra att skapa en mall för hur en bra process skall se ut. Det är dessutom viktigt för hur samhället skall hantera andra stora frågor, såväl nationellt som internationellt.

Utveckling av värdebasen i internationell konsensus och internationella konventioner

Sören Norrby
Statens kärnkraftinspektion (SKI)

Även om det nationella ansvaret för hantering och slutförvaring av radioaktivt avfall och kärnavfall betonas i praktiskt taget alla länder så finns ett omfattande internationellt arbete. Bakgrunden till detta är bl.a. behov av att utnyttja kompetens och undvika onödigt dubbelarbete men också att bygga konsensus i den viktiga avfallsfrågan.

Internationella organisationer

Internationellt samarbete inom området radioaktivt avfall – kärnavfall – använt kärnbränsle finns sedan lång tid. Några framstående internationella institutioner är ICRP, IAEA, OECD/NEA, EU, NKS. Man bör också nämna vissa internationella konventioner.

International Commission on Radiological Protection (ICRP) ger allmänna rekommendationer och råd för verksamheter med joniserande strålning. ICRP:s grundkrav för en viss verksamhet är verksamhetens berättigande, så låga stråldoser som det är rimligt att kräva samt dosgränser för individskydd. ICRP:s rekommendationer har varit tämligen stabila över tiden men synen på vissa frågor har

utvecklats under åren t.ex. frågor om kärnavfall med tillhörande långtidsaspekter samt införandet av riskbegreppet. ICRP:s rekommendationer har under lång tid varit och kommer även i framtiden att vara en grund för andra internationella basdokument och för nationell lagstiftning. ICRP:s rekommendationer har bidragit till internationell konsensus.

International Atomic Energy Agency (IAEA) är ett FN-organ med ett stort antal medlemsländer. Detta innebär en mycket bred verksamhet som spänner över allt ifrån användning av radioaktiva ämnen för diagnostikändamål i vissa länder till kärnkraft och kärnavfallsprogram i andra länder. IAEA har som en huvuduppgift att ta fram rekommendationer och råd för olika verksamheter och anläggningar. Ett stort antal permanenta grupper med rådgivande uppgift finns till stöd för IAEA:s ledning. Regelverket är mycket omfattande och uppdelat i ett stort antal publikationer eftersom så många områden ska täckas. I tillägg till framtagning av dessa publikationer (som sker i en ganska omständlig process för att nå konsensus mellan medlemsländerna) bedriver IAEA en stor mötesverksamhet (workshops, seminarier och symposier). IAEA bedriver också en omfattande utbildningsverksamhet. IAEA bistår också med administrativa insatser såsom sekretariat för vissa internationella konventioner. Sammanfattningsvis kan man påstå att IAEA:s verksamhet har konsensuskapande karaktär.

Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD) och dess Kärnenegibyrå, Nuclear Energy Agency (NEA) bedriver sedan länge verksamhet i frågor som rör kärnsäkerhet och kärnavfall. Kretsen av medlemsländer är mindre och mer homogen. Medlemsländerna har till största delen egna program för kärnkraft och kärnavfall. NEA:s verksamhet är inte inriktad mot framtagning av krav (standards) som IAEA men är i stället mer inriktad mot utveckling av kunskap om säkerhetsrelaterade tekniska frågor och säkerhetsanalys. Inom NEA drivs avfallsfrågorna av Radioactive Waste Management Committee (RWMC) som vid ett antal tillfällen tagit initiativ till konsensus-dokument s.k. "Collective Opinions". Exempel på sådana konsensusdokument ges längre fram i

föredraget. Under senare år har RWMC:s arbete på det tekniska området kompletterats med frågor som rör öppenhet, värderingar i kärnavfallsfrågan och själva beslutsprocessen om avfallshantering och slutförvaring. Ett särskilt forum för diskussion av sådana frågor har bildats "Stakeholder's Forum". Syftet med detta forum är att diskutera och förmedla information i kärnavfallsfrågor för att medlemsländerna ska få underlag för nationella beslutsprocesser och program.

European Union (EU). Kärnkraft- och kärnavfallsfrågorna inom den Europeiska unionen regleras huvudsakligen av det s.k. Euratomfördraget (Euratom Treaty, ref. Euratom). Detta fördrag behandlar frågor om utnyttjande av kärnenergi samt strålskyddsfrågor. Kommissionen har därför ett mandat i dessa frågor men inte (på ett tydligt sätt) i frågor om kärnavfall. Frågor om radioaktivt avfall/kärnavfall regleras i viss utsträckning av EU:s miljölagstiftning. Inom kommissionen finns en strävan att harmonisera krav på kärnavfall, t.ex. friklassning av kärnavfall. Även frågan om gemensamma slutförvar har i viss utsträckning drivits av kommissionen. Den senare frågan har dock medlemsländerna motsatt sig. Kommissionen har ett antal stående grupper med representation från medlemsländerna som ger kommissionen råd. På så sätt kan medlemsländerna diskutera gemensamma frågor och utveckla en konsensus. En viktig verksamhet är de mycket stora flerårsprogrammen för FoU inom EU. Ett särskilt forskningsprogram finns inom Euratom-området. För kommande år har en stark ökning (fördubbling) av resurserna för kärnavfallsforskning föreslagits. Forskningsprogrammet är inriktat mot teknikfrågor men frågor om värderingar, öppenhet och delaktighet i beslutsprocesser får också rum inom programmet. Till slut kan nämnas att frågan om utvidgningen av EU innebär att ansökarländernas program för reaktorsäkerhet och kärnavfallssäkerhet nu utvärderas. En ledstjärna i arbetet är att man inte kan ställa strängare krav på ansökarländernas program än på de existerande medlemsländernas program. En viss otydlighet finns om vilka "krav" skall tillgodoses men konsensus om säkerhetsnivån mellan medlemsländerna och kommissionen eftersträvas.

NKS – nordiskt samarbete. Nordiskt samarbete inom området radioaktivt avfall har bedrivits i många år. Betydelsen har minskat med Sveriges anslutning till EU men har fortfarande betydelse som en informationskanal och som ett konsensusbyggande organ. I de s.k. ”flaggböckerna” har bl.a. publicerats rekommendationer om säkerhets- och strålskyddskrav för kärnavfall (ref. ”Flaggbok”). Likartad samhällsstruktur och gemensamt kulturarv underlättar samarbete vilket bl.a. haft betydelse i det internationella arbetet. Vid diskussioner om kärnavfallskonventionen hade de nordiska länderna ett gott samarbete vilket hade betydelse för genomslag av nordiska uppfattningar i konventionens utformning.

Internationella konventioner, allmänt

Det finns ett stort antal internationella konventioner med betydelse för kärnavfallsområdet. Vissa av dessa konventioner utgår från radioaktiviteten (säkerhet och strålskydd) andra har sin utgångspunkt i den allmänna omsorgen om vår miljö. Allmänt kan man säga att en internationell konvention

- är en manifestation av en gemensam syn;
- ger möjlighet till jämförelse;
- är en manifestation av ett gemensamt mål;
- innebär ett åtagande.

Arbetet med att etablera en internationell konvention kan sägas starta när man påbörjar arbetet att formulera en konvention. Redan detta arbete är viktigt och bidrar till förståelse för de olika ländernas synsätt och problem. När en konvention trätt i kraft är uppföljningen mycket betydelsefull. En konvention måste följas upp med rapportering, granskning och diskussion.

Konventioner och "Collective Opinions" (exempel)

Esboo-konventionen. Konventionens syfte är att informera grannländer om nyetablerad verksamhet i ett land som kan påverka grannlandet från miljösynpunkt (ref. Esbo). Som exempel kan nämnas att Finland anmälde att man avsåg att uppföra ett slutförvar för använt kärnbränsle i Olkiluoto. Anmälan enligt Esbo-konventionen gjordes till Sverige, Estland och Ryssland. På motsvarande sätt har Finland anmält att det kan bli aktuellt att uppföra en ny kärnreaktor i Finland.

Kärnsäkerhetskonventionen (Nuclear Safety Convention). När förhandlingsarbetet om en kärnsäkerhetskonvention påbörjades för många år sedan var tanken att den även skulle omfatta kärnavfall. Det visade sig dock med tiden att kärnavfallsfrågorna på sitt sätt var mer kontroversiella än reaktorsäkerheten. Av detta skäl, men också för att det ansågs mycket angeläget att en reaktorsäkerhetsinriktad konvention snabbt kom till stånd, inriktade man sig på att först få till stånd kärnsäkerhetskonventionen och därefter en konvention om kärnavfall. Kärnsäkerhetskonventionen (ref. IAEA 1994) har varit i kraft i ett antal år och en granskningskonferens har hållits. De två konventionerna har en likartad uppbyggnad.

Kärnavfallskonventionen (Joint Convention on the Safe Management of Radioactive Waste and the Safe Management of Spent Fuel). Kärnavfallskonventionen (ref. IAEA 1997) har nu ratificerats av ett tillräckligt antal länder och kommer att träda i kraft i juni 2001. En planeringskonferens kommer att genomföras i december 2001 och under 2002 kommer de länder som stöder konventionen att upprätta granskningsrapporter som sedan kommer att granskas under en stor gemensam konferens. Se även nästa avsnitt.

OECD/NEA Collective Opinions. Några exempel på s.k. "Collective Opinions" kan nämnas

- Disposal of Radioactive Waste: Can Long-Term Safety Be Evaluated? (ref. NEA 1991)
- The Environmental and Ethical Basis of Geological Disposal. (ref. NEA 1995)
- Progress Towards Geological Disposal of Radioactive Waste: Where Do We Stand? (ref. NEA 1999)

Dessa Collective Opinions har bidragit till den samstämmiga uppfattningen (konsensus) bland experter.

Den internationella kärnavfallskonventionen

Kärnavfallskonventionen är en s.k. "incentive convention". Detta innebär att konventionen i första hand ska vara pådrivande, dvs. olika länder kan biträda konventionen även om man är på olika "nivå", det viktiga är att man strävar mot förbättring. Den pådrivande kraften är de rapporter man förbinder sig att ge och den granskning som kommer att göras. Här riskerar man att kritiseras (och nagelfaras publikt) om man inte arbetar i konventionens anda. Syftet med kärnavfallskonventionen kan i korthet sägas vara att ge hög säkerhet och att förhindra olyckor. Det nationella ansvaret betonas. Exempel på frågor som tas upp i konventionen är:

- tydlig ansvarsfördelning;
- tydlig lagstiftning;
- oberoende och kompetenta myndigheter;
- finansiering;
- nuvarande generationers ansvar;
- utformning, säkerhetsutvärdering, drift etc. av anläggningar;
- rapportering och utvärdering.

Några iakttagelser inom kärnavfallsområdet

Kärnavfallsfrågan har vuxit i betydelse både nationellt och internationellt. Kunskaperna har ökat genom forskning och teknikutveckling. Lagstiftning och andra former för kravställande har utvecklats. En utvecklingstendens har varit att harmonisera kraven på kärnavfall med kraven på annat miljöfarligt avfall. Det ökade intresset för miljöfrågor har också kommit att omfatta kärnavfallet. Intresset för kärnavfallet har inte begränsats till tekniska frågor utan har vidgats och också till frågor om öppenhet, medverkan etc. i beslutsprocessen. Platsvalsfrågor för slutförvar har ställt frågan på sin spets (NIMBY-syndromet har etablerats, "Not In My Back Yard"). Bland experterna finns en övertygelse om att vi kan och bör gå vidare men många tvivlare (miljögrupper) och tveksamma (politiker) finns.

Vad kan göras internationellt?

Vad bör göras för att bringa kärnavfallsfrågan till en lösning? Inga enkla lösningar finns. Internationellt bör arbetet fortsätta inom etablerade internationella organisationer, genom att nya mötesformer etableras och genom bilaterala kontakter. Kravbildningen bör utvecklas och förtydligas. Forskning och utveckling måste fortsätta. Internationella konventioner kan ge hjälp. Arbeta på bred front och med öppenhet och beredvillighet att besvara både gamla och nya frågor. Man bör också komma ihåg att det krävs både bra teknik och bra beslutsprocesser för att till slut få acceptans för slutförvaring av kärnavfall, det räcker inte med endera. Allt som nu görs internationellt kan vara till hjälp (inklusive internationell konsensus), men till syvende og sidst är det dock ett nationellt ansvar att ta hand om ett lands kärnavfall.

Referenser

- Euratom. Fördraget om upprättandet av europeiska atomenergigemenskapen, Euratom. (*Efter Sveriges anslutning till EU har Euratomfördraget kommit att gälla som svensk rätt liksom de förordningar som beslutas med stöd av fördraget.*)
- Esbo. Konvention om miljökonsekvensbeskrivningar i ett gränsöverskridande sammanhang (Esbokonventionen) (SÖ 1992:1).
- ”Flaggbok”. Disposal of High Level Radioactive Waste. Consideration of Some Basic Criteria. The Radiation Protection and Nuclear Safety Authorities in Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden. 1993.
- IAEA 1994. Convention on Nuclear Safety. Konventionen om kärnsäkerhet (SÖ 1995:71) Se även prop. 1994/95:116.
- IAEA 1997. Joint Convention of the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management. INFCIRC/546.IAEA, Wien. Konvention om säkerheten vid hantering av använt kärnbränsle och om säkerheten vid hantering av radioaktivt avfall (Svensk lydelse publicerad i bl a Prop.1997/98:145, bilaga 59).
- NEA 1991. Disposal of Radioactive Waste: Can Long-Term Safety Be Evaluated? An International Collective Opinion. Nuclear Energy Agency of the OECD, Paris.
- NEA 1995. The Environmental and Ethical Basis of Geological Disposal: A Collective Opinion of the NEA Radioactive Waste Management Committee, Nuclear Energy Agency of the OECD, Paris.
- NEA 1999. Progress Towards Geological Disposal of Radioactive Waste: Where Do We Stand? Nuclear Energy Agency of the OECD, Paris. *Finns även i svensk översättning: På väg mot slutförvaring av radioaktivt avfall: Var står vi idag? (Utgiven av Miljödepartementet och Kommentus förlag, Stockholm 2000.)*

Stabilitet och förändring i den etiska värderingsgemenskapen

Carl-Reinhold Bråkenhielm
Teologiska institutionen, Uppsala universitet

Jag har inbjudits att tala om stabilitet och förändring i den etiska värderingsgemenskapen, dvs. om våra värderingar och hur de förhåller sig till framtida generationers värderingar, framtida generationer vars väl och ve berörs av vårt högaktiva kärnavfall och hur vi hanterar detta. Det rör sig inte bara om våra barn och barnbarn, utan om människor i en avlägsen framtid om 25 000, 50 000, ja 100 000 år fram i tiden. Så har jag fattat mitt ämne och nu är det för sent att tacka nej och retirera in i den neutrala hörnan under den mycket goda förevändningen att det där kan vi inte veta något om. Jag har inget annat att göra än att anta utmaningen och vandra ut på tunn is, djupt vatten eller vilken bild som ni nu tycker är träffande.

Ändå är mina slutsatser inte särskilt överraskande. Liksom den s.k. alternativgruppen i skriften *Ansvar, rättvisa och trovärdighet – etiska dilemman kring kärnavfall* (1999) på s. 30–31 tror jag att vi kan lita på kommande generationer. Det problematiska med mitt företag är att jag vill försöka att ge något som liknar ett skäl för denna optimism. Många klarar sig nog utan sådana argument – eller anser att de undergräver den optimism som de vill rättfärdiga. Det skulle vara med dem som med Oxfordfilosoferna på 1800-talet: ingen tvivlade på Gud förrän filosoferna försökte sig på att bevisa Guds existens. Ni som tycker att vår tro på framtida generationer håller bäst utan skäl, kan gå direkt till mina slutreflektioner.

Hur kan man utforma ett resonemang kring framtida – och avlägsna – generationer och deras etiska medvetande på ett något så

när intellektuellt hederligt sätt? Det beror kanske på vilken vetenskaplig tradition som man vill anknyta till. Birgitta Odén tog som historiker i sitt föredrag sin utgångspunkt i en diskussion om förhållandet mellan föränderligt och oföränderligt i historien. Vilka värden kommer att finnas kvar i framtiden –

i den politiska, ekonomiska, sociala och religiösa kulturen? Thorleif Pettersson tog upp en liknande fråga på lite kortare sikt och i ett sociologiskt perspektiv. Aktuella värderingsstudier visar att grundläggande värderingar inte är oföränderliga och att det för närvarande bland annat sker en förändring från kollektiva överlevnadsvärden till en betoning av individuell autonomi och livstillfredsställelse. Dessa förändringar sammanhänger med djupgående förändringar i ekonomi och arbetsliv. Samtidigt är traditionella familje- och moralvärderingar påfallande seglivade. Självt kommer jag att anknyta till vissa filosofiska tankegångar inspirerade av biologiska perspektiv på människor och moral.

Men jag ska inleda med något mer handfast och påtagligt. Nyligen har jag genomfört en mindre intervjuundersökning i Oskarshamns kommun. Den handlade om människors inställning till olika etiska frågor kring vårt använda kärnbränsle. Hur ska det förvaras? Vem ska bestämma? Måste det ske nu? Har vi något ansvar för kommande generationer? Jag diskuterade dessa frågor i tretton olika gruppintervjuer – och varje gång blev det mycket spännande samtal. Resultatet har jag nyligen överlämnat till Oskarshamns kommun i form av en rapport med titeln *I gott förvar?*

Här ska jag bara kort ta upp en sak när det gäller Oskarshamnbornas syn på ansvaret för kommande generationer. Här fanns en spänning, som är värd att lyfta fram. De flesta av intervjupersonerna ansåg att vi har ett ansvar att skydda framtida generationer från kärnavfallens skadliga strålning. Men kan vi verkligen påverka det som kommer att hända om 50 000–100 000 år fram i tiden? Många var tveksamma till detta. Eller som en av deltagarna i politikergruppen sa: ”Det finns överhuvudtaget inget som har hållit ett längre tag som människan har konstruerat. Så det man kan göra med slutförvar...är att förlänga, hålla ihop det så länge det går och hoppas att det inte sprider sig för mycket. För jag

tror inte vi kan konstruera något som håller i hundratusen år. Det är jag övertygad om.” Den slutsats man kan dra av denna hållning blir paradoxal: *vi har alltså ett ansvar för något som vi egentligen inte kan kontrollera!* Detta skulle kunna beskrivas som kärnavfallsfrågans moraliska paradox.

Nu har vi inte bara bristande förmåga att förutse vad som kommer att hända med det som vi har ett ansvar för. Vi har också bristande förmåga att förutse de värderingar som kommer att utmärka framtida generationer. Kan vi förvänta oss att de kommer att betrakta kärnavfallsfrågan med det etiska allvar som vi anser att frågan förtjänar? Kan vi räkna med att de skulle vilja återta avfallet för att oskadliggöra det med metoder som vi idag inte har tillgång till eller använda det som t.ex. energiresurs? Kommer de rentav att vilja återta avfallet för destruktiva syften?

Svaret på dessa frågor är naturligtvis: vi vet inte! Om vi saknar helt tillförlitlig kunskap om förvarets fysiska hållbarhet, så är vår kunskap om framtida generationers värderingar praktiskt taget obefintlig – åtminstone om vi med framtida generationer menar *avlägsna* framtida generationer. Det finns helt enkelt inte någon välgrundad teori om värderingsutveckling och värderingsförändringar som tillåter oss att göra några längre framtidsprognoser.

I varje fall inte när det gäller generationer som lever tusentals år fram i tiden. Jag önskar gärna bli motsagd på denna punkt, men jag tror tyvärr inte att jag kommer att bli det.

Däremot kan det naturligtvis finnas vissa grunder för värderingsutvecklingen på lite kortare sikt, säg 25, 50, kanske t.o.m. 100 år fram i tiden – åtminstone under förutsättningen att mänskligheten besparas alltför omfattande katastrofer. Men det finns inga välgrundade teorier om den riktigt långsiktiga värderingsutvecklingen. Däremot finns det teorier, spekulativa historietolkningar av både optimistisk och pessimistisk karaktär. Till de optimistiska får vi väl räkna Karl Marx teori om klassamhällets utveckling och hans långsiktiga förhoppning om framväxten av ett klasslöst samhälle. Den teorien anses på olika sätt ha blivit motbevisad, men man skulle ju också kunna anta att utvecklingen går något långsammare än Marx antog och att det kommer att ta århundraden, kanske årtusenden innan det kapitalistiska

klassamhället uttömt sina resurser och en helt ny samhällsformation blir nödvändig.

På den mer pessimistiska sidan har vi naturligtvis Oswald Spenglers teori om västerlandets undergång. Spengler anses väl lika föråldrad som Marx och dessutom komprometterad genom sina sympatier för nazismen. Men det är intressant att notera att en sådan tänkare som Georg Henrik von Wright dock tagit ett visst intryck av Spenglers pessimism. I en av sina senaste böcker skriver von Wright att det inte är osannolikt att hemsökelse av hittills ännu icke skådat slag kommer att drabba mänskligheten (*Myten om framsteget*, 1993, s. 151). Den teorin vilar på vissa antaganden om att västerlandets strävan efter ekonomisk tillväxt kommer att bestå och utmynna i en global miljökatastrof. Om vi fäster någon tilltro till en sådan prognos, kan det kanske vara ett argument för att slutförvara nu och inte senare, dvs. nu när vi har resurser och en teknik som visserligen inte är bergsäker, men ändå förhållandevis tillförlitlig.

Finns det egentligen någon möjlighet att nalkas frågan om den mer långsiktiga värderingsutvecklingen – utan att helt och hållet ge sig ut på spekulatörens gungfly? Jag ska ta min utgångspunkt i en filosofisk tankegång, som den amerikanske filosofen Michael Ruse utvecklat i ett helt annat sammanhang. I sin bok *The Dawinian Paradigm* (1989) publicerade han en uppsats med den besynnerliga titeln ”Is Rape Wrong on Andromeda?” Uppsatsen är ingenting annat än ett försök att skapa sig en bild av hur en helt främmande civilisation av medvetna varelser i en helt annan del av universum skulle kunna uppfatta världen – och värdera livet. Hans resonemang är enligt min mening också tillämpliga på frågan om hur våra kunskaper och värderingar skulle kunna tänkas förhålla sig till de kunskaper och värderingar som avlägset framtida generationer på vår egen jord skulle kunna tänkas ha. Så här skulle man kunna resonera.

1. Om mänskligheten lyckas undvika en global katastrof och bemästra sina miljö- och relationsproblem finns det väl all anledning att tro att vetenskap och forskning kommer att fortsätta att fördjupa människans förståelse av världen. Och kunskapstillväxten kommer – som Birgitta Odén var inne på – att påverka utvecklingen på ett sätt som vi inte kan förutse. Kanske framkommer en helt annan syn på världen än den som Einstein och Darwin inspirerade. Och även om deras resultat blir bestående åtminstone i sina grunddrag, finns många andra vetenskapliga gåtor kvar. Det är inte osannolikt att lösningen av dessa gåtor – hjärnans natur, livets uppkomst, universums slut – kommer att förändra mänsklighetens världsbild och livssyner precis som upptäckten av atomen eller DNA-molekylen. Ändå finns det lika stor anledning att förutsätta att vissa saker trots detta förenar oss. Jag tänker naturligtvis på matematiken, liksom – får man förmoda – vår uppfattning om naturens grundläggande lagar och det biologiska livets utveckling. Ännu troligare är väl att det finns en grundläggande djupstruktur i vår världsbild som kommer att utmärka också kommande generationers, dvs. ett underliggande mönster i tillvaron, som påminner om det som Kant kallade syntetiska à priori, grundläggande begrepp som orsak, verkan, objekt, sammanhang.

Så även om det finns all anledning att tro att framtida generationers kunskaper om världen kommer att vara helt andra än våra, så finns det också fog för tanken att vi på en djupare nivå kommer att dela samma grundbegrepp – helt enkelt därför att vi delar samma fysiska tillvaro. Och för detta skulle man också kunna anföra ett biologiskt argument. Det som har främjat anpassning och överlevnad i den biologiska historien kan inte vara helt och hållet annorlunda än det som fungerar ändamålsenligt för mänsklighetens överlevnad också i framtiden.

H.G. Wells skrev i slutet av 1800-talet sin science fictionroman *Tidsmaskinen*. Tidsfararen åker hundratusentals år in i framtiden och ser mänskligheten degenerera till två olika arter av sorglöst vegeterande naturvarelser och några slags halvmänniskor som arbetar i jordens innandömen. Längre fram i tiden urartar allting och människan förlorar sina mänskliga drag. Men hennes sinnen måste på något sätt kunna ge henne samma verklighetskontakt, som

de ger oss och gav våra förfäder. Ingen levande varelse kan överleva särskilt länge med en verklighetsbild som i grunden är vilseledande.

Det finns problem med detta resonemang, men i grund och botten skulle jag vilja försvara denna tvåplansmodell: på ett plan dramatiska skillnader i kunskap och verklighetsuppfattning, på ett annat plan en grundläggande överensstämmelse i verklighetens grundmönster.

2. Den intressanta frågan är naturligtvis hur det går med moralen. Har vi anledning att tro att framtidens, den avlägsna framtidens moral radikalt kommer att skilja sig från vår, precis som en civilisation i Andromeda-galaxen någonstans har en helt annan moral än vår? I Andromedagalaxen skulle t.ex. – om det nu finns olika kön – våldtäkt kunna vara rätt, fastän det är fel hos oss här på jorden. Skulle man kunna tänka sig att sådana dramatiska värderingsskillnader också skulle kunna finnas mellan oss och framtida generationer, tusentals år fram i tiden?

Vår bedömning av stabilitet och förändring i moralen sammanhänger naturligtvis med frågan om hur vi ser på moralens uppkomst och funktion. Michael Ruse argumenterar mycket energiskt för moralens biologiska grund, även om han också är medveten om de kulturella överlagringarnas betydelse. Men det är biologin som ger moralen dess konstans och stabilitet, och kulturen som förklarar variationen. Som exempel tar han två grundläggande moralprinciper: den utilitaristiska principen om största möjliga lycka till största möjliga antal människor och Kants människovärdesprincip att vi aldrig ska behandla varandra uteslutande som medel, utan alltid också som ändamål i sig. Båda dessa principer har enligt Ruse ett överlevnadsvärde för den mänskliga gemenskapen. Därför har de fått fotfäste i våra kulturella traditioner – även om de har tolkats och formats på olika sätt i t.ex. religiösa trossystem. Och just därför att lyckomaximeringsprincipen och människovärdestanken har en sådan biologisk grund, finns det också anledning att tro att även varelser på Andromeda-galaxen – om de är biologiska varelser – har något som liknar dessa moralföreställningar.

Betyder detta alltså att våldtäkt och övergrepp och tortyr och omänskligt förtryck kommer att vara lika fel för framtida generationer, som det är för oss idag? Olyckligtvis kommer det nog alltid att finnas brott mot både rätt och moral. Men har vi anledning att tro att detta alltid kommer att betraktas som en avvikelse från en norm som skulle kunna sammanfattas i en moral som är en slags kombination av nyttomoral och pliktetik? Esaias Tegnér skrev i *Det eviga* att ”det våldet må skapa är flyktigt och kort, det dör som en stormvind i öknen bort” – och vi med det tjugonde århundradet i backspegeln kan tycka att han var väl optimistisk. Men vi vill ändå tro att det finns något som är norm och något som är en avvikelse – och att detta kommer att bestå fastän våldsamma stormvindar kommer att blåsa så länge det finns människor.

Jag tror att biologin ger en viss grund för tanken på en moralisk stabilitet som skulle kunna komma till uttryck i strävan efter allas välfärd och lycka OCH respekt för människans värdighet. Men Ruse underskattar kulturens betydelse – kanske skulle den t.o.m. kunna verka i samma stabiliserande riktning. Kants kategoriska imperativ är inte bara en fråga om reciprok altruism (om du borstar mig på ryggen, borstar jag dig), utan också uttryck för en moralisk insikt. När vi inser att andra människor är som vi själva med samma grundläggande behov och känslor, uppstår det som man kan kalla empati. Och kanske är det en oundviklig insikt bland medvetna sociala varelser. Det skulle helt enkelt vara svårt att föreställa sig en gemenskap av medvetna varelser som skulle sakna sådana moraliska erfarenheter. Kulturen kan alltså dra i samma riktning som biologin. Det skulle också kunna stärka oss i slutsatsen att våldtäkt och övergrepp och förtryck är fel både här och i Andromeda-galaxen, både nu 2001 och bland dem som kommer att leva långt efter oss – så länge de kan kallas medvetna, tänkande, kännande och sociala varelser.

Slutsatsen när det gäller moralen är alltså en parallell till slutsatserna när det gäller vetenskapen. På ett plan olikartade värderingar, moralisk pluralism och en spännvidd av seder och bruk som vi kan ana oss till genom att se ut över vår egen jord och ta lärdom av antropologi och religionshistoria. Men samtidigt ändå en slags värderingsgemenskap grundad i vår biologiska och sociala natur.

3. Mönstret – en kombination av skillnader på ett plan och överensstämmelse på ett djupare plan – skulle kanske också kunna återfinnas i religionens värld. Det är visserligen omstritt om religionen överhuvudtaget kommer att överleva – och färre tror väl på dess framtid än på moralens och vetenskapens. Och det sammanhänger återigen med olika föreställningar om religionens rötter och funktion. Tror man som Marx att religionen i grund och botten bara är en tröst och ett opium för de förtryckta massorna i klassamhället, finns det inte stor anledning att tro att det kommer att finnas någon religion kvar, när klassamhället avskaffats. Nu finns det väl åtminstone någon grund för antagandet att religiös tro inte bara och endast är ett deprivationsfenomen, och att den sammanhänger med människans grundläggande livsvillkor. I så fall kommer det alltid att finnas människor som har någon slags religiös förståelse av verkligheten. Precis som moral och verklighetsuppfattning, är det naturligt att tänka sig att avlägsna framtida generationers religiösa föreställningar kommer att vara olika den nuvarande mänsklighetens på ett sätt som vi knappast kan föreställa oss. Men precis som när det gäller moral och verklighetsuppfattning kan det kanske också finnas vissa konstanter också i religionens värld. Det finns vissa grundläggande metaforer – världen som en maskin, världen som organism, världen som en skapelse. Den grundläggande religiösa förståelsen kan vara oorganisk, organisk eller antropocentrisk. De grundläggande modellerna är inte obegränsade. Alltså: variationer på ytan, stabilitet i grunden både vad gäller verklighetsuppfattning, moral och religion.

Vad blir då slutsatsen av denna tvåplansmodell för frågan om djupförvar av kärnavfall? En slutsats skulle kunna vara att vi kan lita på kommande och även avlägsna generationer – åtminstone i den grundläggande meningen att så länge det finns människor kommer solidaritet och strävan efter det gemensamma bästa att vara norm, hänsynslöshet och förstörelselust avvikelser, ohyggliga och brutala avvikelser på samma sätt som nazismens och kommunismens våldsutbrott under det gångna århundradet – men ändå avvikelser. Moraliska katastrofer har inträffat och kommer att inträffa, men en generell pessimism är inte befogad. Det kan i sin tur öppna för tanken på ett återtagbart djupförvar, låt vara med barriärer och utan att kompromissa med mer näraliggande säkerhetskrav.

Men det finns också en annan konsekvens av mitt resonemang. Hur kommer vår egen generation att framstå för kommande generationer? Med tanke på det gångna århundradet finns det kanske skäl för oss att framträda med en viss moralisk ödmjukhet. Men i ett avseende skulle vi kanske kunna rehabilitera oss och framstå som ett moraliskt exempel inför framtiden. Genom att ta ansvar för ett säkert djupförvar skulle vi kunna lämna efter oss ett gemensamt uttryck för moraliskt allvar. På längre sikt är det ett av de få monument som kommer att finnas kvar – vid sidan av några medeltidskyrkor och konstskatter.

Låt mig till sist komma med två avslutande kommentarer. Den ena gäller förhållandet mellan värderingar och handlande. Kommer framtida generationer att leva under sådana yttre omständigheter, som överhuvudtaget medger att etik och grundläggande värderingar – som i grundläggande avseende kan förutses vara relativt stabila – får ett genomslag i det konkreta handlandet på personlig och politisk nivå? Olika former av knapphet – för att inte tala om radikala förändringar av mänsklighetens livsbetingelser – kommer att begränsa eller underlätta för våra moraliska värderingar att få genomslag i vårt handlande.

Den andra slutkommentaren är av mer teologiskt slag. Den berör ingenting mindre än frågan om evigheten. På kortare sikt kan vi göra mer eller mindre vederhäftiga prognoser. Men när det gäller

den långsiktiga utvecklingen är fältet öppet för olika spekulationer. Man skulle kunna säga att livsåskådningar har ett större spelrum. En livsåskådningsmässig grundfråga kan formuleras på följande sätt: ska detta spelrum utnyttjas eller inte? Om man har en icke-framtidsinkluderande historiesyn, svarar man nej. Det är vad många existentialistiskt influerade tänkare skulle svara. Historien är öppen och denna öppenhet motverkar alla försök att instrumentalisera människan för några slags högre mål. Andra livsåskådningar är mer framtidsinkluderande. I livsåskådningen ingår en föreställning om hur det kommer att gå, i varje fall hur det kommer att sluta. Så är det med många kristendomstolkningar – men också muslimska och mosaiska trosåskådningar: allting går mot en radikal förändring av människans – och hela den övriga skapelsens – existensvillkor, förr eller senare. Kanske sammanfaller detta med universums eller solsystemets slut, kanske inte. Men det finns också icke-framtidsinkluderande kristendomstolkningar: filosofen Søren Kierkegaard och den betydligt senare tyske bibelforskaren Rudolf Bultmann är två exempel. De lämnar frågan om mänsklighetens långsiktiga framtid och universums slut öppen, dvs. de utnyttjar inte det spelrum som vår bristande kunskap om framtiden skapar, utan koncentrerar sig på människans existentiella situation här och nu. Den situationen kan präglas av tro och tillit – och det är det som är religionens kärna – och som tagit sig mytologiska uttryck i apokalypter och visioner av nya himlar och en ny jord.

Ska man utnyttja det spelrum som vår bristande kunskap om framtiden skapar för livsåskådningsmässig spekulation? Kristna teologer har valt olika vägar och jag ska inte rekapitulera olika argument. Själv skulle jag väl kanske försiktigt anträda vägen mot en framtidsinkluderande kristen historiesyn; frågor om framtida generationer och värderingsutvecklingen på längre sikt blir därmed inte teologiskt ointressanta – även om man får utveckla dem hypotetiskt och i form av modellbyggen. Den tvåplansmodell som jag utvecklat som en kombination av stabilitet och förändring i både verklighetsuppfattning, moral och religion, kan ges en sammanfattande teologisk ram, där bilden av Guds trofasthet sammanvävs med tanken på framtidens öppenhet. Det innebär faktiskt att det finns en oväntad beröringspunkt mellan frågan om

hur vi ska hantera vårt högaktiva kärnavfall och några av de stora teologiska frågorna.

Diskussion kring den gemensamma värdebaser och värdegemenskapen

Det är en truism att konstatera att dagens generation inte kan hantera kärnavfallsfrågan utan att förutsätta, att framtida generationer är villiga att påta sig ett visst ansvar. Ett ansvarsöverförande mellan generationer tycks för övrigt – på gott och på ont – framstå som en konstans i mänsklighetens historia. Men kan vi i vårt ansvarstagande verkligen lita på att ansvarskedjan kommer att hålla? Carl-Reinhold Bråkenhielm sökte i sitt föredrag skäl för ett jakande svar, bl.a. genom att redovisa ett biologiskt grundat resonemang för att anta en viss stabilitet i den långsiktiga värderingsutvecklingen. En del av diskussionen kom också att ägnas principiella frågor kring förhållandet mellan värdenas stabilitet och de värderingsförändringar vi samtidigt redan av historisk erfarenhet måste förutsätta.

Föränderlighet - ett hot mot ett stabilt värdegrundsmönster?

För en inledande problematisering stod *Bengt Gustafsson* genom att ställa frågan om vi inte måste planera för ett slutförvar mot bakgrund av våra erfarenheter av 1900-talets 'stormvindar'. Dessa ger skäl att radikalt ifrågasätta, om vi i vårt handlande kan utgå från den kanske biologiskt grundade hållbarheten hos ett slags fond av värderingar, som skulle vara positiva ur mänsklighetens synpunkt. Kan man verkligen, frågade *Rolf Lidskog*, Människa – Teknik – Miljö, Örebro universitet, räkna med människovärdet som en konstans, och hänvisade till de senaste decenniernas exkluderingsprocesser, i vilka gruppen framstår som viktigare

identitetsskapande faktor än människan. För egen del fann han denna tendens vara en komplikation för tanken på återtagbarhet. Vi vet inte vilken roll politiska konflikter och etniska tillhörigheter kommer att spela i framtiden.

I ett längre inlägg anknöt *Birgitta Odén* till likheter och beröringspunkter mellan hennes föredrag och *Bråkenhielms*. Som exempel på en genom historien grundläggande värdering hade hon lyft fram omsorgen om gamla föräldrar. Denna återfinns i de flesta kulturer, men det finns också undantag, då man på grund av resursbrist har ansett sig tvungen att hantera saken på ett annat sätt. Med detta exempel ville *Odén* visa på en viktig faktor, som kan påverka vår önskan att se empati utsträckt i framtiden som en garant för att moralen också framöver skulle vara betingad av hur vi som människor hanterar vår relation till varandra. En faktor i vår situation att räkna med är att kampen om resurserna kan utvecklas till att bli en starkare kraft än de föreställningar vi idag har om vad empati kräver. Frågan är, sammanfattade *Odén* sin exemplifiering, om empati tillhör de värden som haft betydelse för evolutionen. ”Jag är mest osäker på den punkten och har litet svårt att föreställa mig att empatin har fört ett så att säga evolutionistiskt grundat liv” och förstärkts genom att ha överlagrats av kulturella föreställningar. ”Som historiker tycker jag mig snarare se motsatsen: empati har svårt att nå fram och brist på den har under historiens gång skapat otroligt mycket lidande i våra samhällen.”

På frågan om vilken hänsyn vi bör ta till tänkbara ’stormvindar’ svarade *Carl-Reinhold Bråkenhielm*, att möjligheten av sådana uppenbart ställer specifika krav på förvarets utformning. Framförallt måste förvaret utformas så att det inte blir lättåtkomligt. Ett flerbarriärsystem är här viktigt. Av bl.a. detta skäl är en alltför utsträckt mellanlagring i CLAB i väntan på nya tekniker inte önskvärd. Samtidigt finns dock kravet på att tillgodose handlingsfriheten, och svåra avvägningsproblem uppstår för att finna en mellanväg.

Inläggen från *Rolf Lidskog* och *Birgitta Odén* gav anledning till en vidareutveckling av vissa linjer i föredraget. Kanske har jag, medgav *Bråkenhielm*, ”underbetonat de destruktiva krafterna i det biologiska arvet och fäst litet för stor vikt vid samarbets-

tendenserna". Det saknas inte heller dystopier i litteraturen, t.ex. William Goldings "Flugornas herre", som visar vad som kan hända om det djuriska i människans natur tar överhand men samtidigt blottlägger civilisationens nödvändiga kontrollfunktion. "Personligen vill jag se det biologiska arvet som en fond av möjligheter." Både destruktiva krafter och starka samarbetsincitament har sitt fäste i vår biologiska natur. På grund av denna dubbelhet framstår tydligt kulturens betydelse, vilken Michael Ruse har underskattat. Dess möjligheter ligger i att det finns en inlevelseförmåga och empati, "som jag menar är ofrånkomlig, när det gäller medvetna varelsers relationer till varandra. Vi kan inte undgå att upptäcka någon slags grundläggande likhet med andra människor, när vi upptäcker att de är medvetna varelser precis som vi själva." Det är en insikt, som talar för en viss optimism.

En annan viktig faktor är, framhöll Bråkenhielm i sin dialog med Birgitta Odén, vad han kallade negativ moralforskning, som kommer att ge oss ökad kunskap. Två faktorer framstår som viktiga. Den ena är lydnadssystemens tyngd. Genom hierarkiska lydnadsstrukturer är det lätt att åsidosätta moraliska hänsyn, vilket klassiska psykologiska experiment på detta område visar. Den andra är kunskap om att övergrepp på människor förutsätter en viss typ av omänskliggörande av offret. Fiendebilder måste skapas, de mänskliga dragen reduceras, etc. Det finns skäl att tro att denna typ av forskning kommer att vidareutvecklas

En konsekvens av Bråkenhielms betoning av moraliskt medvetande som en del av människans biologiska arv är att frågan om framtida generationers värderingar minskar i vikt. Det moraliska medvetandet som sådant framstår som stabilt samt relativt oberoende både av hur vi ser på framtida generationers värderingar och hur det går för människan i framtiden. Räknar vi med ett slags moraliskt medvetande på längre sikt, tillkommer dock, framhöll Bråkenhielm i ett av sina diskussionsinlägg, "ett nytt skäl för oss att vara väldigt noga med hur vi förfar. Vi kommer att värderas av framtida generationer, och detta (förvaret) kommer att stå där som ett monument mycket länge." Det handlar med andra ord också om det moraliska eftermälet, en fråga som problematiserades i ett par andra inlägg.

Torsten Carlsson beskrev hur Oskarshamns kommun från tidigare generationer övertagit en starkt kontaminerad hamnbassäng. Det finns dock från både kommuninvånarnas och beslutsfattarnas sida en insikt om svårigheten att moraliskt belasta tidigare generationer för deras handlande. Dessa byggde på dåvarande lagstiftning och då tillgänglig kunskap. Kan man verkligen ställa krav på en generations kunskapsmassa i förhållande till ett problem på ett sådant sätt, att man i ett senare skede lastar dem för något de inte hade kunskap om?

Birgitta Odén erinrade om hur vi idag lägger ansvar på den generation som var aktiv vid sekelskiftet och framåt i steriliseringsfrågan. Kring de vetenskapliga föreställningar om rashygien, som var en drivande faktor, rådde vid den tiden total uppslutning. Odén tog inte ställning till möjligheten att moraliskt belasta en tidigare generation för dess handlande utan såg det närmast som ett faktum att så sker. För henne som historiker aktualiserade detta, med hänvisning till hennes seminarieföredrag, frågan om hur vi förmedlar ”föreställningar om helighet mellan generationer”. I detta sammanhang har vi, hävdade hon, försummat berättelsernas och myternas betydelse och sade sig därmed föra in ”ett element, som ligger på gränsen mellan en religiös föreställningsvärld och en mer kulturell”. Särskilt viktigt är det att hålla ’berättelserna’ levande om vari slutförvarets farlighet består. Själv tyckte hon sig ha märkt att diskussionen avstannat efter folkomröstningen om kärnkraft.

Frågan återkom i flera inlägg. *Carl-Reinhold Bråkenhielm* underströk myternas betydelse för att förtydliga förebilder och inte minst de moraliska risker vi kan löpa. Dessutom aktualiserade han frågan om institutionernas roll för att hålla den moraliska känslan levande samt anknöt både till Sören Norrbys föredrag om de internationella organens betydelse och till Thorleif Peterssons markering av utbildningens roll.

Jenny Lundström, Naturskyddsföreningen, valde ett helt annat perspektiv genom att knyta an till begreppet återtagbarhet. För egen del menade hon för övrigt att synen på kärnavfallet som en tänkbar resurs och därmed möjligheten att återta det aktualiserats som ett sätt att ”minska ångesten” för det problem som kärnavfallets ofrånkomliga farlighet utgör. Risker är dock stora att det i framtiden

inte bara kommer att handla om ett kontrollerat återtag, utan också om att någon bryter sig in i förvaret av spekulativa orsaker och utan att veta vad detta innehåller. Det kan vara en signal om kopparmalm, värmeutveckling eller förändringar i vegetationen på platsen som väcker nyfikenhet. Denna säkerhetsrisk och frågan om hur vi för över information till kommande generationer är något vi inte hanterar idag. Det kan också uppkomma falsk mytbildning. Uppgiften är – med en formulering från ett annat inlägg – att skapa en levande och hållbar information och dokumentation om förvarets innehåll. Denna uppgift löper parallellt med förmedlingen av grundläggande värderingar, eller kanske riktigare av insikt om moraliskt ansvar för det problem avfallet representerar generationer framöver.

Lärdomar från andra långsiktiga miljöproblem

Lars Ingelstam förde in debatten på ett delvis nytt spår genom att ta upp klimatfrågan som exempel på hur andra långsiktiga miljöproblem hanteras. På detta område har uppstått vad man kan kalla ett tredubbelt system: ett producerande industriellt system, ett politiskt system med vissa egenskaper samt det nätverk av forskare, som vi känner som FN:s internationella klimatpanel. Detta och andra exempel, bl.a. inom internationellt utvecklings- och rättvisesamarbete, visar att det går både att upprätthålla en oberoende kunskapsbas och att utöva ett slags moraliskt tryck. Forskare är förvisso inte mer moraliska än andra men är däremot något friare än ämbetsmännen inom de internationella systemen. Lars Ingelstam hade fått intrycket att det inom kärnavfallsområdet rådde ett visst kunskapsmonopol och undrade om inte ett liknande internationellt forskarnätverk som inom klimatområdet skulle kunna skapas som en motvikt. Han var väl medveten om att det är en resursfråga att bygga upp ett nätverk av detta slag. Det behövs ”ett slags accept, om än motvilligt, av det första och andra systemet”. Att vinna denna kräver både tid och forskningsinsatser.

Förslaget väckte gensvar i flera inlägg både med principiellt instämmande om angelägenheten och med invändningar om sak-

läget var rätt beskrivet. *Harald Åhagen*, KASAM (konsult), hade utifrån sina erfarenheter av att arbeta i internationella samarbetsprojekt en helt annan bild av läget och hävdade, att det finns få forskningsområden med så stora finansiella resurser som inom kärnavfallshanteringen.

Annika Nilsson, vetenskapsjournalist, framhöll, att det genomslag klimatpanelen fått kan bero på att det finns en klimatkonvention. Kan det faktum att det nu finns en kärnavfallskonvention bana väg för ett motsvarande nätverk? Resurser brukar också avsättas för själva konventionsarbetet. Viktigt är också att internationella system har betydelse för tydlighet och trovärdighet i processen under förutsättning att processen är öppen och klarar av att ställa sig över nationella intressen. *Sören Norrby* delade förhoppningen om en utveckling i denna riktning. Det internationella arbetet kan bidra till att få fram kunskap och kanske också förståelse i olika länder. Man får dock inte överskatta dess betydelse för att t.ex. tillhandahålla modeller för förtroendeskapande åtgärder. Varje land måste finna sin väg beroende på kulturbakgrund, lagstiftning etc. ”Processen – och med process menar jag vägen till att komma fram till en handlings-

linje – är ett ansvar som vi alla har, riksdagen när det gäller att stifta lagar, regeringen när det gäller att ge myndigheter resurser och uppgifter, forskarna att bedriva oberoende forskning och miljögrupper inte minst att kritiskt granska vad alla gör.” I ett öppet samhälle är det allas ansvar att vårda processen.

Den demokratiska processen

Har vi missförstått den demokratiska processens innebörd i vår diskussion om forskar- och expertnätverk och deras grad av öppenhet och synlighet? Så kan något tillspetsat den grundfråga formuleras som *Ingela Westberg*, Nyköpings kommun, ställde i ett av de sista inläggen i diskussionen. För egen del fann hon utifrån sin erfarenhet som kommunalpolitiker det vara en överdrift att påstå att diskussionen skulle ha tystnat om kärnavfall och energipolitik. I centrum står dock de etiska frågeställningarna, och när det gäller

dessa har experterna inget företräde utan alla är lika myndiga. ”Den makt som vi – forskare, politiker och myndigheter – sitter på måste legitimeras, rättfärdigas och det är här den etiska diskussionen kommer in” på de gemensamma arenor, som det är vårt uppdrag att bygga.

Lennart J. Lundqvist knöt an till Ingela Westberg och ifrågasatte tendensen att tala om att en särskild process skulle krävas för kärnavfallsfrågan. Det finns redan en demokratisk process och procedurer och arenor att använda. När det gäller ansvaret och makten över processen citerade Lundqvist en replik från tv-programmet Dallas: ”Power is not something you are given, it is something you take”. Processen blir inte bättre än vad vi gör som medborgare och människor.

Med dessa två inlägg knöt diskussionen i sin slutfas indirekt an till Carl-Reinhold Bråkenhielms grundhållning. Å ena sidan är människans moraliska medvetande stabilt genom att vara förankrat i hennes biologiska natur. Å andra sidan är inte dess innehåll – på gott och ont – givet, med följd att vi inte får underskatta kulturens och samhällsformens betydelse för dess utveckling och hållbarhet som en konstruktiv kraft.

Samhällets institutioner och långsiktigt förtroende

Lars Ingelstam

Teknik och Social förändring, Linköpings universitet

Impressioner

Låt mig börja med två, var för sig obetydliga, iakttagelser från mitt forskarliv. Häromdagen deltog jag i ett möte på Post- och telestyrelsen, PTS, med anledning av satsningen på bredbandskommunikation i Sverige. Då fick jag se att PTS har en särskild verksamhetsgren som heter *tillit*. Intressant, eller hur? Vid närmare betraktande visade den sig nästan helt bestå i att bevaka området elektroniska signaturer, och minska risken för påfrestningar på elektronisk handel och liknande.

Den andra iakttagelsen går några år tillbaka i tiden. Jag besökte i forskningsärenden Postens huvudkontor vid Vasagatan i Stockholm, där tre chefspersoner i rad värtaligt sökte övertyga mig om att Posten inget hellre ville än att bli betraktad som ett helt vanligt företag: en affärskoncern vilken som helst. På eftermiddagen samma dag reste jag ut till IKEA vid Kungens kurva i ett privat ärende. Där talar hela miljön, inklusive det att man distribuerar katalogen till alla svenska hushåll, om att detta företag mycket tydligt strävar att skapa förtroende för sig själv som just en samhällsinstitution: föränderlig visserligen, men i grunden något som finns och alltid kommer att finnas. Posten och IKEA är på väg åt olika håll: en spegelvänd värld, kan man kanske tycka?

Jag skall komma tillbaka både till den elektroniska problematiken – tillit i informationssamhället – och till Posten (däremot inte till IKEA) senare i föredraget. Först dock en tes.

Förtroende som huvudfråga

Mycket allmänt formulerad lyder tesen: många av de problem och utmaningar som dyker upp i vad som allt oftare kallas "risk-samhället" tolkas numera gärna i termer av förtroende och tillit (*confidence and trust*). Sådana tolkningar tenderar att föredras framför, eller i varje fall komplettera, sådana som handlar om t.ex. kunskapsproblem, statistiska sannolikheter, partsintressen eller ekonomi.

Att det är så kan jag förstås inte bevisa. En sammanfattning av sådana tendenser över ett ganska brett område finner man i Lars Huemers doktorsavhandling *Trust in Business Relations* (Huemer 1998). Detta är för övrigt en bok som – visserligen inriktad på ekonomiska relationer och till stora delar kortsiktiga överväganden – nog kommer att vara den bästa källan under många år framåt för referenser, definitioner och litteratur kring förtroende och tillit.

Jag tycker att det finns många goda skäl för denna "bend towards trust" – men några riktigt dåliga också. Jag vill peka på två av de goda skälen. Det ena sammanhänger med "informationssamhällets" snabba tempo och dess tendenser till snuttifiering och oförpliktande relationer: dessa lämnar ett tomrum och får oss att starkare än förr efterfråga något som vi kan uppfatta som långsiktigt pålitligt och värt att hysa tillit till. Till dessa frågor återkommer jag i slutet. Det andra är att konventionella riskbedömningar, till exempel sådana som gjorts i samband med energi och kärnkraft, koncentrerats på fysiska samband, samt sannolikheter och statistik, men ofta nog försummat just dimensionen förtroende och tillit. Att detta är en obalans börjar nu många inse. På den sista punkten vill jag dessutom anföra ett empiriskt exempel, som för mig själv varit en viktig ögonöppnare.

Ett empiriskt klargörande exempel

Nästan allt som har med kärnkraft att göra väcker starkt motstånd hos stora grupper: det är ingen omedveten om. Däremot tycks man inte veta särskilt mycket om detta motståndets ”egentliga natur”, om dess inre struktur. Den gängse föreställningen torde vara att det skulle bottna i omsorgen om natur och miljö. Jag menar att detta är en ofullständig och därmed oriktig förklaring till kärnkraftsmotståndets karaktär och styrka. Dessutom är den som förklaring politiskt alldeles för rogivande.

Jag vill kort redovisa en av de fåtaliga undersökningar som finns av hur attitydbildningen till kärnkraften, tagen som ett exempel på en storteknik, faktiskt ser ut. En grupp av tre attitydforskare (psykologer) har utforskat denna med hjälp av en modell som inte bara redovisar attityderna ”som sådana” utan också hur de är uppbyggda av olika komponenter. Nyckeln till att man här får en grundligare förståelse än den man brukar utvinna ur vanliga attitydundersökningar är begreppet ”belief strength” – *styrkan* i de olika övertygelser som tillsammans bygger upp den redovisade attityden. Forskarna delade upp sina försökspersoner i sådana som var *för* kärnkraft och sådana som var *emot*. Dessas värdering av 39 faktorer grupperades och bearbetades samman till fyra kategorier:

- psykologiska risker;
- ekonomiska och tekniska fördelar;
- sociopolitiska risker;
- miljörisker och fysiska risker.

Det är inte överraskande att de båda grupperna hade olika bedömningar av de fyra slagen av risker och fördelar (se tabell). Det intressanta och oväntade – även för forskarna själva – var stora skillnader i den *vikt* man tillmätte de olika faktorerna. Förespråkarna lade den starkaste betoningen på ekonomiska och tekniska fördelar, medan dessa spelade en klart mindre roll för motståndarna. Omvänt fäste kärnkraftsmotståndarna betydligt större avseende vid psykologiska risker (maktlöshet) och sociopolitiska

risker (maktmissbruk, bristande förtroende) än förespråkarna. För båda grupperna vägde däremot miljöfaktorerna ungefär lika tungt (men givetvis med olika förtecken).

Om detta är riktigt kan man inte räkna med att ”förbättrad information” skall kunna åstadkomma särskilt stor ändring. Inte heller kan tveksamheten påverkas i grunden av upplysningar om systemens förträffliga tekniska prestationer eller förmånliga ekonomi. De faktorerna har ju nämligen mycket låg vikt när de mera skeptiska väger samman olika faktorer. I stället leds man mot tanken att skepsis till stora tekniska system inte i första hand är knuten direkt till konkreta risker eller olägenheter, utan snarare till makt, tillit och förtroende.

Med en viss förenkling kan man alltså säga att en tveksam attityd till komplexa, riskabla tekniska system centreras på psykologiska upplevelser av att vara maktlös och utlämnad, och på bristande tillit till de människor och organisationer som förutsätts sköta dem och skydda oss alla från deras risker.

Tabell. Undersökningsresultat gällande attitydbildning till kärnkraft (Otway m.fl. 1978)

THE EFFECT OF RISK AND BENEFIT FACTORS						
	Attitude contribution		Belief strength (bi)		Attribute evaluations (ei)	
	for	against	for	against	for	against
Psychological risks	-1.6*	-6.4	0.7*	2.7	-2.0*	-2.4
Economic and technical benefits	3.4*	0.2	1.7*	0.1	1.9*	1.1
Sociopolitical risks	-1.2*	-3.2	1.8*	2.5	-0.7*	-1.2
Environmental and physical risks	1.8*	-1.4	-0.9*	0.6	-1.6*	2.2

Forskning från USA

Nu vill jag övergå till att referera och kommentera ett par nyare arbeten från USA, som centrerar sig kring institutionellt förtroende – och misstroende. Det råkar vara så att deras empiriska startpunkter är nästan desamma som KASAM:s, nämligen breda studier för USA:s energidepartement om omhändertagande av radioaktivt avfall. Jag använder här de allmänna slutsatser som redovisas av forskarna själva, och som de hävdar är ”gemensamma för de flesta organisationer” (La Porte och Metlay, 1996). Dessa nordamerikanska resultat kan visserligen anses starkt dramatiserade av bland annat vapenplutonium, men i grunden gäller de frågor om uppbyggnad av långsiktigt förtroende som många ledare i politik, näringsliv och organisationer måste ta itu med. Jag anser inte att man utan betydande reservationer kan lyfta över slutsatser om kärnavfallsfrågan från USA till Sverige, bland annat av det skälet att den i USA starkt dramatiseras av lager av vapenplutonium. Däremot kan man ta fasta på sådana frågor om uppbyggnad av långsiktigt förtroende som många ledare i politik, näringsliv och organisationer måste ta itu med. (Den som önskar mera specifika och tekniska synpunkter hänvisas till referenserna, särskilt den stora huvudrapporten SEAB 1993). Författarna hävdar också att i den relativt ymniga forskningen om förtroende behandlas den långsiktiga relationen mellan å ena sidan myndigheter och liknande institutioner och å den andra allmänheten och breda grupper av intressenter (*stakeholders*) förvånansvärt sällan.

Att fixera och definiera

Förtroende och tillit lämpar sig ypperligt för en flexibel och flödande retorik. Detta är ett intressant empiriskt faktum i sig, men av forskaren fordras en viss stadga i form av definitioner. Jag väljer nu att översätta *trust* med *tillit* och *confidence* med *förtroende*. Så här söker La Porte och Metlay styra upp sina nyckelbegrepp:

Tillit (trust) är tron på att de som du har att göra med kommer att ta dina intressen i beaktande, även i situationer då du inte själv har

möjlighet att urskilja, utvärdera eller handla i förhållande till potentiellt negativa handlingar av "tillitsparten"

Förtroende (confidence) föreligger då den part du har tillit till har möjlighet att känna till och känna sig in i dina intressen, har förmåga att agera i enlighet med dessa och är beredd att gå långt för att hålla sitt ord.

Motsatsen är lätt att fixera: en myndighet som förlorat befolkningens eller intressenternas förtroende är alltså en som inte förväntas ta deras intressen på allvar eller som inte väntas hålla sitt ord; alternativt inte har möjlighet att göra det även om man skulle vilja och "känna för" det.

Dubbel osymmetri

Vi kan också notera att tillitsrelationen är osymmetrisk – på två sätt. Dels är parterna "samhällsinstitutioner" och "allmänhet" inte likställda i viktiga avseenden. Det är samhällsinstitutionerna som i verkligheten åläggs bevisbördan (talesättet "om de styrande förlorat folkets förtroendet får väl de styrande skaffa sig ett nytt folk" är i vår pragmatiska politiska kultur en svindlande ordlek, inget annat). Dels finns det också en osymmetri av annat slag i den långsiktiga förtroenderelationen. Så här säger Paul Slovic, världsledande psykolog som studerat fenomenet både i stort och smått (Slovic 1993):

Tillit är bräcklig. Den skapas typiskt ganska långsamt, men kan förstöras på ett ögonblick – genom ett enkelt missöde eller misstag. Om tilliten förlorats, kan det alltså ta lång tid att bygga upp den till sin forna styrka. I vissa fall kan tilliten aldrig återvinnas... Detta kallar jag "asymmetri-principen". När det gäller att vinna tillit ligger spelplanen inte vågrätt. Den sluttar i riktning mot bristande tillit.

Innebörden av denna osymmetri är djup och ingripande. Om en organisation faktiskt har ett tillitsunderskott, så kan detta knappast fyllas ut på samma sätt som man åtgärdar andra problem: genom snabba och beslutsamma åtgärder

Faktorer som verkar emot tillit

Från sina egna och andras empiriska undersökningar kan La Porte och Metlay identifiera fyra punkter som kan visas skapa misstro från allmänheten mot samhällets organisationer/institutioner³:

- Kostnaderna för ett program eller en åtgärd är illa avpassade till nyttan, så som det upplevs av intressenterna. De kan falla ut vid mycket olika tidpunkter eller tillfalla olika grupper, vilket väcker känsla av orättvisa. De negativa faktorerna kan över huvud taget framstå som stora och långvariga;
- Om det förflyter lång tid mellan en åtgärd och dess resultat (vilket det ju ofta gör) uppfattas besked om huruvida något lyckats eller misslyckats som mycket avgörande: bristande information, ”slirande” och oklarhet påverkar snabbt tilliten i negativ riktning;
- Om kompetensen inom organisationen uppfattas som bristfällig, och man kan misstänka sjunkande driftssäkerhet;
- Organisationen tycks inte kunna eller vilja respektera den svagare partens belägenhet: den klarar inte av att fullfölja sina åtaganden gällande driftsförhållanden, kontroller eller kompensation (i politisk, ekonomisk eller annan form).

Jag vill knyta tre egna reflexioner till dessa punkter. För det första rör de problem, som på flera sätt är typiska för det moderna, komplexa samhället. Att det allmänt sett skulle bli allt svårare att skapa långsiktig tillit kan därför vara en trend som är oupplösligt knuten till vår samhällstyp. Detta har La Porte och Metlay noterat. Också forskare med än vidare utblickar, som filosofen Georg Henrik von Wright 1986 (se även slutet av detta föredrag) och kulturgeografen Torsten Hägerstrand 1982, har insiktsfullt diskuterat samma fråga. För det andra är en organisations ”inre liv”

³ I samhällsvetenskaplig teori görs numera en skillnad mellan institutioner och organisationer. Institutioner är det vidare begreppet och innefattar formella institutioner som lagstiftning, politiska och ekonomiska regelverk osv. samt informella institutioner som vanor och etablerade tänkesätt. Organisationer är däremot just organisationer (företag, ämbetsverk, familjer...). För detta föredrag bortser jag från denna i och för sig viktiga skillnad och låter ”samhällets institutioner” syfta dels på formella institutioner (som lagstiftning), dels på stora, värdebärande organisationer i samhället (som myndigheter eller SKB).

av stor betydelse. Att skapa en förtroendeingivande image utåt kan givetvis göra viss nytta. Men man kan, enligt den refererade forskningen, inte utgå från att ”inre” egenskaper som kompetens, ledningsstruktur och samarbetsklimat förblir dolda för omvärlden. De har tvärtom stor betydelse för tilliten. Det tredje är den tidigare nämnda osymmetrin över tid: tillit kan snabbt förloras men tar lång tid att bygga upp. När man därför skall fundera över de villkor som på lång sikt grundlägger tillit och förtroende, kan man inte bara ta de nämnda punkterna och vända på dem. Det måste man göra, men det krävs mera än så.

Tillitens dimensioner

I sin genomgång punktar La Porte och Metlay först upp fem aspekter som enligt deras forskning och samlade bedömning är nödvändiga villkor för institutionell tillit. Därefter diskuterar de, något fylligare, vilka åtgärder som en organisation (eller lagstiftare eller institutionsbyggare) bör tänka på om den för lång tid vill åtnjuta allmänhetens förtroende.

De allmänna villkoren för att tillit skall skapas sammanfattas i fem relativt korta punkter:

1. En hög grad av uppskattning och respekt mellan parterna, baserad på kunskap och en upplevd hög grad av ömsesidig förståelse och respekt för varandras integritet;
2. Kompetens och kunskap om den andra partens problem och de lösningar som kan krävas;
3. Att parterna har en någorlunda likvärdig roll i att definiera och bestämma villkoren för deras förhållande;
4. Parterna måste vidmakthålla en positiv gemensam historia, och båda ta på allvar vilka konsekvenser den enes handlingar kan ha för den andre;
5. Det skall vara möjligt att utan stora osäkerheter eller fördröjningar bedöma vilka konsekvenser som olika handlingar har för relationens upprätthållande.

Dessa punkter kan, enligt författarna, sägas utgöra en allmän kodex för tillitsskapande mellan två parter. När det sedan gäller de *långsiktiga* – jag påminner om Slovics tes om osymmetri i tidsskala mellan tillit och bristande tillit – och de även *organisatoriskt osymmetriska* relationer som vi här talar om (där den ena parten t ex är en central organisation med uppgift att långsiktigt ta hand om radioaktivt avfall) kan bilden göras mera nyanserad, och rekommendationerna något tydligare.

Externa relationer

När allmänhet, lokala samhällen och intressenter upplever att de får ut mera skada än nytta av en åtgärd så måste organisationsledare obrottsligt ge alla grupper av berörda möjligheter att delta och bli involverade, och tydligt demonstrera rättvisa och opartiskhet (*fairness*) i de relationer som skapas.

- Sakägare, andra intressenter och allmänhetens representanter måste involveras på ett tidigt stadium;
- Överenskommelser måste implementeras på överenskommen tid, och eventuellt ofrånkomliga fördröjningar omförhandlas;
- Outtröttligt och respektfullt bör man söka samtal och dialog med allmänheten, även vad gäller tekniska och driftsmässiga aspekter av verksamheten;
- Ledare och ansvariga bör upplevas som mycket närvarande och synliga inför allmänhet och intressenter;
- Medarbetare i organisationen bör delta i och ta ansvar för samhällsfrågor på orten (*community affairs*);
- Ge särskilda resurser för berörda samhällen, särskilt för att kunna upptäcka och reagera på oväntade effekter av verksamheten.

Interna operationer

Tidigare nämndes att bilden av hur den egna organisationen fungerar internt spelar en stor roll för tillit och förtroende: större än man vanligen föreställer sig. Inom områden som radioaktivt avfall blir, menar La Porte och Metlay, detta särskilt viktigt eftersom man inte på mycket lång tid kan veta om kärn(!)-verksamheten i teknisk mening ”lyckats”. Eftersom man inte kan hålla de nu verksamhetsansvariga i strikt mening ansvariga för barns och kommande generationers eventuella problem, kommer uppmärksamheten att ”vridas inåt”. Mycket stora förväntningar riktas mot organisationen vad gäller professionell kunskap, noggrannhet, ledning, verksamhetsstyrning. Likaså skärps kraven starkt på sådana utfall som man trots allt kan mäta på kort och medellång sikt. Rekommendationen är alltså att upprätthålla en mycket hög intern kvalitetsnivå, och dessutom främja öppenhet. ”Ju mer allmänheten vet, desto större förtroende kommer de att få för verksamheten.” (Den populära föreställningen är ofta nog den omvända: ”ju mindre de vet om oss desto bättre.”) Sammanfattat i punktform:

- Upprätthåll hög professionell kompetens och ledarskap, bl.a. genom intensiv internutbildning;
- Formulera objektiva prestationskrav och håll dem;
- Välj metoder och teknik som lätt kan bedömas av lekmän och allmänhet;
- Uppmuntra sådan självprovning och självkritik som kan innebära att man själv upptäcker problem innan någon annan gör det;
- Dra in allmänhet och intressenter i arbetet med översyner och felsökning;
- Gör tillit och förtroende till en del av organisationens kvalitetsarbete.

Dessa två grupper av rekommendationer ger en ganska god sammanfattning av vad denna forskargrupp anser sig kunna säga om

vad som *borde* göras. Det hör förstås till verkligheten i varje organisation att man sannolikt inte har resurser att göra allt man borde göra. Vidare varierar naturligtvis kulturerna inom olika organisationer väldigt mycket, vad gäller förutsättningarna att lyckas med ett sådant program. Många tekniskt präglade organisationer är, menar de, mycket dåligt förberedda inför såväl den externa som den interna utmaningen. Utifrån sin överblick över forskningen om olika s.k. ”fail-safe organizations” (alltså sådana där olyckor eller misstag helt enkelt inte får inträffa, som flygledning eller driften av kärnkraftverk) kan ändå La Porte och Metlay plocka fram en hel del råd om hur detta trots allt skall klaras.

Den långa sikten

I stället för att fördjupa mig i dessa aspekter skall jag nu övergå till den dubbla, och mer filosofiskt färgade, frågan om vad organisatorisk konstans över tid kan betyda, och vilken betydelse som ett långt historiskt arv av pålitlighet kan ha.

La Porte och Metlay behandlar även detta problem. Inledningsvis kommer de med den något triviala tesen att det är bättre att vara en gammal institution med en lång historia av pålitlighet, professionell kvalitet och konstans än att vara en ny och oprövad. Det finns organisationer som genom skiftande samhällsklimat visat ett konsekvent och i en grundläggande mening trovärdigt beteende: historiskt är det naturligt att peka på universiteten, de stora elbolagen, Posten (jag återkommer till den) och några ärevärdiga banker. Att vara gammal och att vara trovärdig är förstås inte samma sak, men opportunistiska eller vingliga organisationer bör i regel ha bestraffats av marknaden eller politiken (eller båda) och försvunnit ut i historiens marginal.

Den här iakttagelsen är dock inte fullt så trivial som den kan se ut. Forskningen påvisar att det finns ett arv av förtroende knutet till vissa institutioner, och våra iakttagelser hittills har pekat på att priset för att restaurera ett förtroende – som kan ha raserats av ett misstag – eller att bygga upp förtroende till en helt ny

organisation/institution, kan vara utomordentligt högt. I vissa fall går tillit eller förtroende inte över huvud taget att köpa för pengar.

Posten som samhällsinstitution

Man kan, liksom flera författare också gjort, fråga sig om det i dagens samhällsklimat och tekniska förutsättningar är möjligt att ens tänka på långsiktig och förtroendeingivande konstans; sådan som bland andra universiteten och Posten ger historiska exempel på. (Vad som för närvarande händer med båda dessa institutioner i samhället ger inga förhoppningsfulla signaler i *detta* avseende.)

Jag vill därför komplettera den här framställningen med några iakttagelser om Posten som samhällsinstitution, huvudsakligen byggd på docent Mats Bladhs forskning (Bladh 1999, se även Peter Andersson 2001)

Under 1600-talet etablerades Postverket som en statlig verksamhet, öppen för allmänheten. Ursprungligen var avsikten inte att främja de bildade eller handlande klassernas intressen, utan helt enkelt att genom portoinkomster finansiera befordran av de statliga försändelserna, och generera överskott till statskassan. Sådan samdistribution var, för de allra flesta, billigare än tillgängliga alternativ, och efterfrågan på den statliga posttjänsten ökade kraftigt.

Under 1800-talet slog liberala idéer igenom. Detta ledde dock inte till att privata alternativ utvecklades utan tvärtom: den statliga posten tilldelades stort ansvar för spridningen av kultur, opinion och upplysning. Detta stämde dessutom ganska bra med tidningsutgivarnas egenintresse: billig distribution över hela landet tillät goda vinster och gav pressen en förmånlig ställning. Liberalerna ville inte att postens överskott skulle gå in i statskassan, utan de borde användas till att förstärka distributionsapparaten, vilket delvis, men inte helt, blev fallet. (Rent ekonomiskt har de här båda dragen: en ganska god lönsamhet på postdistributionen i dess helhet, och kraftiga och förlustskapande subventioner för tidningar och tidskrifter, förblivit mönstret i postverksamheten ända till de sista årtiondena av 1900-talet.)

Den antydda kombinationen av statens egenintresse att sprida kostnaderna och tidningsägarnas egenintresse av billig distribution kunde mycket väl förenas med en ideologi som framhävde postverksamheten som ett stöd för idéspridningen i landet, och samtidigt en del av nationsbyggandet. Det tilltalade såväl liberaler som konservativa. Bladh noterar att postens statliga roll framträder tydligt under 1600-talet, medan under 1800-talet den nationella och nationsbyggande rollen blir tydligare än den rent statliga. Att postväsendet reformerades till något allmännyttigt, i hela folkets tjänst, inbjöd till en nationell roll för posten. Med ökad läskunnighet under senare delen av 1800-talet blev Posten än tydligare en del i en nationell tillhörighet för alla medborgare. Genom Posten spreds tidningar och annat tryck på ett gemensamt språk, och gav (tillsammans med de samtidiga nationsbyggarna folkskolan och statskyrkan) alla medborgare gemensamma referensramar. Enhetsportot var en viktig faktor som förstärkte den nationella karaktären. Postens närvaro i alla delar av landet bekräftade den nationella tillhörigheten.

Ända in mot slutet av 1900-talet har denna föreställning, med sin långa historiska förankring, förblivit en viktig och tydlig bestämning av Posten i det svenska samhället. Utifrån denna långa tradition – Posten som sammanhållande för nationen – vill jag knyta två reflexioner i anslutning till föredragets tema.

Den första är att Posten, i termer av förtroende, har tilldelats en närmast unik ställning. Uttrycket ”som ett brev på posten” har använts för att markera en absolut pålitlig relation mellan orsak och verkan. En rad exempel, som man kan finna i svensk skönlitteratur och biografier, påminner om att i städer och mindre samhällen postens anställda i en särskild grad har representerat stabilitet, pålitlighet och oväld – inte på grund av sina personliga egenskaper, som många gånger varit en smula löjeväckande – utan som representanter för en samhällsinstitution som man verkligen kunde lita på, och som givetvis alltid skulle finnas.

Den andra är att det under 1900-talet varit naturligt att låta Posten som samhällsinstitution ta hand om en rad uppkommande nya behov, just på grund av dess rikstäckning och oomtvistade nationella identitet. Det har gällt uppgifter i allmänna val

(otänkbara utan röstkort, poströstning osv.), men också postbanken och postgirot (för vilka någon nationell nödvändighet inte kunde åberopas) samt ensamrätten, under lång tid, att svara för statens egna betalningar.

Jag skall inte här uppehålla mig vid den snabba förändringen och delvisa nedmonteringen av Posten som samhällsinstitution, eller om denna varit välmotiverad eller nödvändig (för dessa frågor se Bladh 1999, Andersson 2001). Tankeväckande är emellertid vilken oerhört stark ställning som samhällsinstitutionen Posten kunde upprätthålla under 400 år. Självklart kunde en rad politiska och ekonomiska krafter ha dragit åt andra håll, särskilt under 1800-talets liberala genombrott, men nu bestod faktiskt denna samhällsinstitution, omgiven av ett djupt förankrat förtroende, under mycket lång tid.

Slutligen bara en kort påminnelse om något som vi alla känner igen, vilken illustrerar hur starkt beroende av förhistorien (*path-dependent*) vi fortfarande är när det gäller Posten. När man nu annonserar stängning av reguljära postkontor på många ställen så handlar den djupa reaktionen inte om vilka praktiska problem som kan uppstå (på den frågan har Posten Sverige AB och statsrådet Rosengren relativt goda svar). Den gäller i stället förtroendefrågan: om man kan "lita på samhället". Om det etablerade postkontoret stänger så har orten blivit övergiven av Sverige⁴, tycks många tänka.

⁴ Mina associationer går till Sara Lidmans Norrbottensböcker, i vilka Jernbanan representerade delaktigheten i Sverige.

Informationssamhället och tilliten

Peter Andersson noterar i sin avhandling att posten står inför en dubbel utmaning (Andersson 2001). Den ena är den *interna*: att flera företag än f.d. Postverket kommer att dyka upp, och eventuellt skumma grädden av en fortfarande lukrativ brevmarknad. Den andra är den *externa* och handlar om hotet från elektronisk kommunikation, e-post och andra elektroniska meddelandesystem.

I detta sista avsnitt anknyter jag till den elektroniska utmaningen, och tänker reflektera över förtroende och tillit i ett samhälle som allt mer präglas just av elektronisk kommunikation, via modern och snabbt föränderlig informations- och kommunikationsteknik (IKT).

Vi hade inte ens behövt ta Posten som exempel för att ge trovärdighet åt påståendet att det samtidigt med informations- och kommunikationsteknikens intåg har ägt rum stora förändringar i samhället under de senaste 20–30 åren: jag syftar då på samhällsklimat, kommunikationsförutsättningar och tempo. Det är faktorer som djupt påverkar förutsättningarna för förtroende, tillit och långsiktighet. Om denna påverkan är revolutionär – ställer oss i en helt ny situation – eller snarare evolutionär – mer och mer av samma sak – är inte alldeles lätt att avgöra. Jag lutar själv mera åt den revolutionära tolkningen. Men viktigare än svaret på denna, något esoteriska, fråga är att erfarenheterna från historien, samhällsforskningen och politiken inte lättvindigt ogiltigförklaras och kastas bort, utan tolkas och återanvänds i den nya situationen. Det gäller i eminent grad de samhällsegenskaper vi just nu diskuterar: förtroende och långsiktighet.

Vilka förändringar är det utifrån dessa som man särskilt borde observera? Jag föreslår tre stycken.

Den första är den mycket konkreta omständigheten att vi som personer allt mer ombeds identifiera oss elektroniskt. Elektroniska signaturer är ett område för tillsyn och utvecklingsarbete för två av våra centrala myndigheter (Statskontoret och PTS). I vardagliga situationer används allt fler elektroniska läsare, smarta kort, pin-koder osv. Elektronisk identifikation är en förutsättning för den

växande elektroniska handeln. Båda parter i en relation (och det gäller inte bara affärer, självdeklarationen är ett annat exempel) uppträder med ett elektroniskt *alias*. Länken mellan kund och affärsföretag, mellan medborgare och myndighet, mellan sakägare och samhällsinstitution förtunnas till den – tekniskt sett – minimala omfattningen. Om vi inför varandra inte uppträder i ”helfigur” som ansvariga personer, utan allt oftare som elektroniska, digitala koder, vilken betydelse har detta på längre sikt för det vi kallar förtroende och tillit?

En andra, besläktad men något vidare, förändring är den ökande användningen av elektronisk kommunikation. Brevväxling över nätet ökar i betydelse. Det har bland annat givit upphov till en helt ny genre av skämtteckningar. Ett exempel: liten jycke framför datorn, med glad replik: ”On the internet, nobody knows you’re a dog”. Ett annat: parant dam vid restaurangbord, mitt emot sitter en pojke i kortbyxor. Text: ”Sure, I loved your e-mails, but I thought you’d be a little older.” Poängen ligger förstås i att det är en liten, och i många fall självvald, del av vår person som vi öppnar för en annan människa vid den elektroniska kommunikationen. Medan de flesta tidigare former av kommunikation (brev, telefon) utgjorde en utbyggnad och bekräftelse på personlig bekantskap, kan nya former av elektronisk kommunikation utvecklas till en helt ny sorts relation mellan människor. Vad kan man tro om *socialt kapital* (Robert Putnams omstridda begrepp, Putnam 1999) och förtroende för samhällsinstitutioner i ett samhälle där denna form av relation blivit ”naturlig” för de allra flesta?⁵

Den tredje förändringen handlar om tempo och förändringstakt. Tidsanvändningsstudier visar entydigt att ”långsamma” aktiviteter, som brevskrivning, middagssamtal och promenader, trängts tillbaka av ”snabba”: sådana som telefonsamtal eller e-post, snabbmat och

⁵ Man kan lockas att dra parallellen till urbaniseringen, som ett stadium efter bondesamhället och som innebar att det blev möjligt och nödvändigt att upprätthålla relationer som inte byggde på personlig bekantskap och närhet, utan på instrumentell nytta och opersonliga rutiner. En ”virtualisering” skulle innebära ytterligare ett stort steg i samma riktning, där relationen tunnare ut ytterligare men där å andra sidan många flera former och typer av relationer är möjliga. Som i många sådana stadieteorier får man dock inte glömma att de tidigare stadiernas former finns kvar, om än ibland delvis utbytta. Den personliga och nära relationen till några andra människor kommer givetvis att finnas kvar i varje samhälle med rimliga egenskaper.

jogging. Företagen och deras aktieägare är mera intresserade av kvartalsrapporter än av utvecklingsplaner för 5 eller 10 år. Finansvärlden och nyhetsmedia reagerar blixtnabbt på signaler, men stoffet är färskvara och värdelöst nästa dag. Böcker trycks och säljs fortfarande, men blir i många fall dasspapper efter ett drygt år. Informationsklimatet präglas av snabbhet, ombytlighet och snuttifiering. Om denna tempoförändring kan förklaras av informationsteknikens utveckling eller har andra grundorsaker spelar mindre roll. Den är en realitet. Samtidigt avlöses ”nygamla” slagord som distansarbete och ”work where you want!” med *mobilitet* och ”ständigt uppkopplad” (Sturesson 2000): ingen förväntas ha någon stabil knytning till en plats. Den långsiktighet som det talas om i vår rubrik framstår helt enkelt som grymt otidsenlig.

Detta skulle föreställa en snabbskiss av ett nytt samhällsklimat. Det kan synas som om förutsättningarna för långsiktiga samhällsåtaganden och förtroende, grundat över längre tid, för samhällets institutioner skulle ha sämre förutsättningar än någonsin.

I stället för slutsatser: tre frågor

De glimtar av tendenser och fragment av forskningsresultat som jag nu givit utmynnar inte i någon klar och gemensam rekommendation. Flertalet synpunkter är problematiska eller negativa ur förtroendesynpunkt. För egen del vill jag dra ut tre ganska spekulativa slutsatser eller snarare hypoteser ur resonemanget. Jag hoppas att de kan utlösa någon tanke och väcka diskussion.

1. Att skapa förtroende och tillit över lång tid är svårt. Därför bör man, så långt möjligt, genom teknikval och organisatoriska grepp se till att man *inte blir beroende* av samhällsinstitutioner som måste åtnjuta många generationers obrutna förtroende. *En undvikande-strategi; a strategy of avoidance.*
2. Om man ändå blir tvungen är det bättre att lägga uppgifterna på någon institution som redan åtnjuter förtroende, än att söka skapa helt nya organisationer och institutioner. Sedan måste man

se till att detta gamla och upparbetade förtroende inte förslösas t.ex. genom trendiga organisationsförändringar. Skulle Kungl. Postverket, eller möjligen Uppsala Universitet, kunnat anförtros det radioaktiva avfallet? *Att lifta med ett redan etablerat förtroende; piggy-back on confidence already established.*

3. Samtidigt som det snabbväxande informationssamhället eller nätverkssamhället skapar förtroendeproblem, tycks Naturen⁶ tilldelas – eller återfå – en växande betydelse just som Natur. Tänk om det finns ett samband: Naturen passar in som det stabiliserande och varaktiga elementet i tillvaron? Om detta är riktigt måste varje samhällsinstitution som vill vinna långsiktigt förtroende göra sannolikt att man vill respektera Naturens varaktighet och okränkbarhet, men framför allt markera att man har ett ömsesidigt och förpliktande förhållande till Naturen. *I förbund med Naturen; joining destiny with Nature.*

⁶ Detta är givetvis problematiskt att fler skäl. Ett av dessa är förstås att Naturen, så som den framträder för de flesta människor i Europa och USA, inte alls är natur utan en – visserligen biologisk – artefakt: en konstprodukt som starkt påverkats och förändrats av människan genom tusentals år. Den ”verkliga” eller ”orörda” naturen är något helt annat, sällsynt och i de flestas ögon egendomlig och skrämmande.

Referenser

- Andersson, Peter (2001): *Deregulation and Internet: New Challenges to Postal Services in Sweden*. Diss, tema T, Linköping.
- Bladh, Mats (1999): *Posten, staten och informationssamhället*. KFB rapport 1999:10.
- Huemer, Lars (1998): *Trust in business relations*. (Diss företags ekonomi, Umeå). Borea, Umeå.
- Hägerstrand, Torsten (1982): "Komplexitet och delaktighet i samfundets liv". *Vår Lösen* 73, 169-180.
- Ingelstam, Lars (1990): "Makt och omakt i systemsamhället", 232-269 i Svante Beckman, red: *Teknokrati, Arbete, Makt*. Carlssons Bokförlag, Stockholm.
- Ingelstam, Lars (1999): "The issue of trust", i Ellegård och Johansson, red, *What difference does IT make?* KFB rapport 1999:24, Stockholm.
- La Porte, Todd and Metlay, Daniel (1996): "Hazards and Institutional Trustworthiness: Facing a Deficit of Trust" *Public Administration Review*. Vol 56, No 4, 341-347.
- Otway, Harry, Maurer, Dagmar, Thomas, Kerry (1978): "Nuclear power. The question of public acceptance". *Futures* April 1978, 109-118.
- SEAB (1993) Secretary of Energy Advisory Board, Task Force of Radiactive Waste Management: *Earning Public Trust and Confidence: Requisites for Managing Radioactive Waste*. Government Printing office, Washington, DC.
- Stureson, Lennart (2000): *Distansarbete – teknik, retorik, praktik*. Diss, tema T, Linköping.
- Wright, Georg Henrik von (1986): *Vetenskapen och förnuftet*. Bonniers, Stockholm.

Härav styrka och säkerhet – men hur länge? Om kontinuitet, öppenhet och anpassning i samhälleliga institutioner

Lennart J. Lundqvist

Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet

Med institutionerna i tiden?

Våra politiska och administrativa institutioner är betydelsefulla för att förena ansvar i nuet med valfrihet i framtiden. De fungerar som en hjälprea för minnet och som ett redskap för projektion och planering. Men sett utifrån alla av människan uppfunna institutionella arrangemang är det tidsperspektiv som förvaret av utbränt kärnbränsle uppställer svindlande. Det är svårt att tänka sig en institutionell *MIMA* så konstruerad att den med någon säkerhet kan knyta samman kärnkraftsparentesens längst förflutna dagar med en för varje mänskligt mått oförutsebar situation flera hundratals generationer framåt.

Tydligast ser man problemet om man tänker sig så långt bakåt i tiden. Då låg alltså is över större delen av det som vi nu kallar Sverige. De 13 000 år gamla spår av mänsklig verksamhet man i början av 2001 fann i Halland pekar på en ytterligt marginell tillvaro vid isranden. En del forskare hävdar att det mycket väl kan komma en istid inom samma tidsrymd framåt, dvs. 400 generationer. Och vad händer då, inte bara med den berggrund i vilken

det utbrända bränslet förvaras, utan med de institutioner som skapats för att hålla vårt kollektiva minne om kärnbränsleförvaret levande?

Så långa institutionella mönster finns helt enkelt inte. Språket är vår mest grundläggande sociala institution. Men inte ens det torde förena oss med de människor som levde vid isranden

400 generationer tillbaka. Storskaligt fungerande politiska, rättsliga och religiösa institutioner utanför och över klanen/familjen kan spåras 4 000 till 5 000 år bakåt. Bland de äldsta *ännu existerande* institutionerna som går kan man peka på den japanska kejsardynastin (numera en maktlös symbol) som är ca 2 700 år. Enligt mediareporter tycks denna institution för övrigt just denna vår 2001 kämpa för sin rent biologiska fortlevnad. Ett annat långlivat exempel är den romersk-katolska kyrkan, som har ca 1 600 år på den böjda påvliga nacken.

Om vi ser till vad i Sveriges institutionella historia som har haft någorlunda stabilitet över tid, och gör det i relation till historikernas räknasätt med tre generationer per sekel, kan vi göra ett antal intressanta nedslag.

- *1 000 år (30 generationer): Kyrkan*

Äldst är de *religiösa* institutionerna. Den kristna kyrkans historia i Sverige sträcker sig över 1 000 år, från Husaby källa till Hammars predikament. Denna något blasfemiska sammanfattning vill antyda att kyrkan som institution genomgått väldiga förändringar. Den har gått från en svärdets korstågskatolicism med Rom som maktfaktor, över Vasatidens reformation och stormaktstidens statskyrkoortodoxi, via kampen mellan statskyrka och frikyrkor, till dagens religionsfrihet med en fristående kyrka som söker samla proselyter i en sekulariserad stat.

- *700+ år (22 generationer): Försvaret*

Så gammalt är det organiserade nationella *försvaret*, i den meningen att det feodala/adliga systemet med skattefrihet för häst och rustning som kunde ställas till kungens förfogande skapades under 1200-talet (Alsnö stadga omkr1280). Men också här har förändringen varit enorm: Det är skillnad på upphöjdheten mellan

1300-talets Bo Jonsson Grip och 2000-talets JAS Gripen. Den förre steg uppåt med herremakt, den senare kunde inte lyfta (när den nu gjorde det) utan folkmaktens godkännande.

- 650 år (20 generationer): *Enhetligt rättsväsen*

Så gammal är den första enhetliga *legala* institutionen, Magnus Erikssons lagar för land och stad. Också här ser vi kraftiga förändringar. Alltjämt har vi visserligen balkar i lagen. Men till skillnad från kung Magnus Eriksson reser inte dagens domare riket runt på hästryggen för att skipa rätt. Nu kan den som söker rätt t o m behöva åka till Europadomstolen i Luxemburg eller framträda inför Världshandelsorganisationen.

- 480 år (<15 generationer): *Enhetsstaten*

Den allt penetrerande men samtidigt värnande *enhetsstaten* fyller inom den nuvarande generationens livstid 500 år. Gustav Vasa signalerar 1523 de moderna politiska institutionernas genombrott. Alltjämt finns ett *centralmaktens kansli*, men vi kan se en väldig förändring över tid ifråga om dess *ledning*. Den har gått från en kraftfull enhetsverkets genomförare, över envålds allom bjudande konungar, via frihetstidens partistrider och den gustavianska revolutionen över konstitutionell monarki till nutidens representativa demokrati, baserad på folkviljans utslag i fria och allmänna val.

- 350 år (10 generationer): *Ämbetsverken, Riksbanken*

Vid 1600-talets mitt inträder *administrativa* strukturer vi kan se än idag: kollegierna, ämbetsverken, länsstyrelserna. Trots stora, och ofta genomgripande, förändringar i ledning, arbetssätt och uppgifter finns dessa institutionaliserade uttryck för den politiska och administrativa makten kvar. Till en av de institutioner som skapades under stormaktstiden – Riksbanken – blir det anledning att återkomma.

- 140 år (< 5 generationer): *Representationsreformen*

Äldre än så är inte det *representativa styrelseskick* som kom med kommunallagarna och representationsreformen. Det har också

hunnit förändras nästan i grunden genom nya grundlagar, ny riksdagsordning, och ständiga kommunreformer.

- *80 år (< 3 generationer): Demokratien*

Så kort är det fullt ut institutionaliserade demokratiska styrelse-skicketts hittillsvarande livstid. Befolkningsstatistiken för våren 2001 visar att så pass många som 400 000 av dem som nu lever i Sverige faktiskt är födda *före* det demokratiska genombrottet.

- *40 år (drygt en generation): ATP-systemet*

Välfärdsstatens framträdande på scenen kan tolkas som en institutionaliserig av ett kollektivt socialt ansvarstagande mellan och över generationerna. Men det första allmänna tjänstepensions-systemets räckvidd blev inte mer långsiktigt än 40 år, innan det krackelerade och måste ersättas med ett nytt. Samtidigt visar demografiska beräkningar med tämligen stor säkerhet att bördorna ökar. Den svenska befolkningspyramiden blir allt tyngre i toppen ända fram mot 2050.

- *30 år (1 generation): Kärnkraftsproduktion i Sverige*

Så kort tid har vi haft kärnkraft som energikälla. Om kärnkraften som bas för produktion av el blir en parentes, är den i det här sammanhanget svindlande kort, bara *två* generationer från 1970 till 2020. Däremot kommer resterna från kärnkraftens halvsekel – det aktiva avfallet – att förbli en fråga för ett närmast ofattbart antal framtida generationer.

Institutioner och minne

Institutioner är spelregler, som både kan vara formella och informella: allt ifrån skrivna regler till vanor, sociala normer, kultur, dvs. något som människor följer i sitt beteende. Institutionerna har alltså egenskaper, avsedda att hjälpa oss på sikt. För

- *Institutioner är skapade för att minnas.*

Regler och procedurer gör mönster kontinuerliga. Rutiner och arkiv håller historisk reda. *Men inte ens detta minne räcker hur länge som helst.* De flesta av oss har kanske själva forskat i släktens historia, eller känner någon som gör det. De vet då att så värst mycket längre bakåt än till stormaktstidens av stat och kyrka bedrivna administrativa penetration av land och folk kommer man inte. Där bortom sviktar det institutionella minnet, eller blir i huvudsak (herre-)klassbundet.

Men som jag just pekat på blir institutionella mönster allt mindre långlivade, ju närmare samtiden vi kommer. Risken är då att

- *Snabba förändringar minskar det institutionella minnet.*

I historiskt tämligen kontinuerliga institutioner, t.ex. rättsväsendet, ger tidigare rättsfall stadga åt nya domar. I nyare organisationer, med ständiga ändringar i inriktning, sammanslagningar, utlokaliseringar och personalbyten, allsköns delegationsordningar etc. sker ofta brott i minnet.

Det tidsperspektiv vi rör oss med i KASAM-sammanhanget ter sig i det sammanhanget svindlande. Kan vi ens vara säkra på att den absolut äldsta och mest grundläggande institution vi har – språket, och särskilt *skriftspråket* – förblir en garanti för att framtida generationer kan tyda det vi vill att de ska minnas och förstå? Kan kanske abstrakta *matematiska formler* klargöra för dessa generationer vad som döljs därnere i slutförvaret, på samma sätt som man försökt symbolisera mänsklig existens och intelligens med hjälp av ingraveringar på metallplattor kvarlämnade på månen och Mars?

Faktum är ju att institutioner sist och slutligen är uppbyggda av människor. Här kan vi se en tendens att

- *'Folkminnet' blir allt kortare.*

Historiskt sett skapar generationerna minnen åt varandra. Sådana minnen, som stundom kan sträcka sig ”allt upp i den urgrå tid”, traderas genom släktleden. Minnena fungerar som myter, men också som normerande kulturella institutioner. Traditionella samhällen kan, särskilt om de också är geografiskt isolerade, ha ett

mycket långt sådant minne. Många islänningar kan reda ut sina släktförhållanden ända till den första 'landnams'-tiden.

I dagens samhälle med urbanisering, stark migration, snabbt växlande familjemönster, blir minnet kring sådana kulturellt baserade konventioner och normer allt kortare. Dagens svenska 18-åringar har – så kunde man under vintern 2000/2001 läsa i tidningarna – ganska dimmiga begrepp om identitetsskapande händelser och sedvänjor som ligger så nära i tiden som mindre än en halv generation sedan.

**Det institutionella problemets kärna:
demokratisk öppenhet och administrativ
stabilitet**

Det bekymmersamma med några av de verkligt långlivade institutioner som jag tidigare pekat på är att de tillkommit och fått många av sina drag i en omgivning som inte med bästa vilja i världen kan kallas demokratisk. Snarare tillkom de för att maximera lydnad, enighet och medverkan från undersåtarna. Japans kejsardöme och den heliga stolen företräddes av personer som hade sin makt och myndighet från Gud. Deras ord kunde inte ifrågasättas. I Sverige var ämbetsverken stormaktstidens verktyg för att bygga och hålla samman staten och tygla inbyggarna. I den kyrkliga ortodoxins och enväldets era blev dessa myndigheter, och inte minst kyrkan, en förlängning av den härskande makten.

Som jag tidigare påpekat har dock många av de här institutionerna kraftigt förändrats. Kejsaren är blott en symbol i Japan. Påven är visserligen ofelbar *ex cathedra*, men kyrkans världsliga makt ligger trots allt mera på det symboliska än reella planet. I Sverige är de institutionella banden numera brutna, även om en ekonomisk anomali just i månadsskiftet april/maj 2001 gett eftertankens kränka blekhet åt många av dem som gör sin självdeklaration.

Men alldeles oavsett om uthålliga institutioner är auktoritära eller rent symboliska skapar de problem för långsiktiga lösningar. Vad de auktoritära må skapa är vanskligt och kort: Berlinmurens fall

signalerade slutet på drygt två generationers försök att trä en förment evig sanning över det rätta och det sköna. Vad de symboliska representerar är bräckligt och svagt: Utan politikens och opinionens medvind dör de i öknen bort.

Genom *demokratiska* politiska institutioner får en samling aktörer formellt erkänd, men samtidigt återkallelig makt att styra individer och deras beteenden genom uttryckliga regler och beslutsprocesser. Frågan är då om de folkvalda genom att skapa särskilda institutioner förmår binda oss nu för frihet i framtiden. Formella politiska institutioner låter sig inte ändras hur lätt som helst. En riktning inom den institutionalistiska skolan – den *rationalistiska* – hävdar att en ny institutionell ordning bara uppstår, om den skapar vinster som är högre än de transaktionskostnader sökandet efter en ändring medför. En annan riktning – den *historiska* – hävdar att institutionerna egentligen inte är medvetet ”valda”. De är i stället ”spårbundna”. När en viss institutionell ordning etablerats, så byggs den gradvis på utifrån det en gång skapade och riktninggivande fundamentet. Bara vid mycket speciella tillfällen, s.k. *formativa moment*, kan en övergång till en helt ny institutionell ordning ske.

Det är alltså ingen slump att stora konstitutionella förändringar är sällsynta. Samtidigt måste man hålla i minnet att ett utmärkande drag i de demokratiska institutionerna är att de formats så att de ska kunna svara mot just opinionens yttringar. Möjligheten till fredliga och gärna återkommande växlingar vid makten för att rätt spegla folkviljan framhålls som ett av demokratins viktigaste värden. När sådana växlingar sker ofta, kan det naturligtvis skapa oförutsägbarhet och ryckighet i den offentliga politikens innehåll, och därmed i de institutioner som skapas för dess genomförande. Alldeles särskilt gäller detta i länder med majoritetsvals-system i enpersonsvalkretsar: Storbritanniens efterkrigshistoria ger många exempel på hur den offentliga politiken institutionaliserats än åt höger, än åt vänster.

Därmed är vi framme vid vad jag vill framhålla som kärnan i det institutionella problemet, nämligen att på kärnkraftens område förena ansvar i nuet med valfrihet i framtiden. För det första har vi kravet att förvara använt kärnbränsle på ett tillförlitligt (rimligt

säkert) sätt under hänsynstagande till framtida generationers valmöjligheter och handlingsfrihet. För det andra finns tendensen att samhället allt snabbare tappar både det institutionella minnet och folkminnet genom ständiga institutionella förändringar, påkallade av samhällstendenser som den ökade rörligheten, urbaniseringen, uppbyggnaden av familjebanden, och uppdelningen i alltmer exklusiva subkulturer med gruppsspecifika normer. Och för det tredje finns kravet på den representativa demokratin att vara flexibel och anpassningsbar inför nuets opinionsförändringar men samtidigt tillbakahållande genom ansvaret mot kommande generationer. Kärnavfallsproblemet förkroppsligar därmed den mänsklighetens ödesfråga som en amerikansk samhälls- och miljöforskare formulerat så här:

- *How are we to govern ourselves so as to value autonomy and still retain the integrity of the commons?*

Det svar jag här vill utveckla för hur *långsiktigt hållbara samhällsinstitutioner* borde utformas tar sin utgångspunkt i vad demokratiforskningens ledande namn, Robert Dahl, kallat den bästa möjliga staten:

Jag anser att den bästa möjliga staten är den som minimerar tvånget och maximerar samtycket inom de gränser som sätts av rådande historiska betingelser och människors strävan efter sådana mål som lycka, frihet och rättvisa. Om man även tar hänsyn till dessa värden tror jag att den bästa staten också skulle vara demokratisk.

Om vi alltså befunne oss i ett *formativt moment* när det gäller att bygga institutioner som under överskådlig tid – och egentligen långt därutöver – ska förena minnet bakåt, ansvaret i nuet och handlingsfriheten framåt, borde följande utgångspunkter tas för givna:

- Det framtida styrelseskicket är fortsatt *demokratiskt*, med garanterade civila och politiska fri- och rättigheter, och fria media. Utslagen i fria och rättvist genomförda val respekteras, och leder till växlingar vid makten, vilka i sin tur möjliggör förändringar av de politiska institutionernas form och inriktning;

- Den framtida politiska styrelsen och dess institutioner har inbyggda mekanismer för *varaktighet* och *stabilitet*. Mekanismernas syfte är för det första att trygga ett kunskapsbaserat ”kärnminne” över mycket lång tid. De ska vidare ge en beslutsmiljö kring kärnavfallsförvaret, som är påverkbar via demokratin men samtidigt innehåller institutionaliserade möjligheter till eftertanke inför förändringar.

Att bygga långsiktigt hållbara samhällsinstitutioner: möjligheter och problem

Principer för att främja långsiktigt hållbar utveckling diskuteras flitigt i den gröna politiska teorin. Från den diskussionen går det att nyttja modeller och argument för hur långsiktigt stabila och hållbara institutioner kan byggas upp. Två byggstenar brukar framhållas som betydelsefulla att bygga in för att åstadkomma en ekologiskt hållbar och demokratiskt godtagbar styrelse:

- *Försiktighetsprincipen*: Man beslutar/genomför bara sådana åtgärder, där man kan utesluta att de innebär oåterkalleliga verkningar på miljö och naturresurser.

Det betyder att man institutionaliserar procedurer för att i förväg beakta alla möjliga överväganden och åtgärder för att försäkra sig om att framtida miljörisker minimeras. Försiktighetsprincipen är förknippad med tanken om en *omvänd bevisbörda*: former för energiförsörjning, t.ex. kärnkraft, eller av produktion, t ex kemiska substanser, vilkas framtida ofarlighet för miljö och hälsa inte med säkerhet kan garanteras, ska inte heller tillåtas. Man kan då inte heller gömma sig bakom argumentet att framtida teknologiska framsteg skulle kunna skapa denna säkerhet. Miljö- och hälsorisker måste kunna kontrolleras med hjälp av redan känd teknik.

- *Ansvarsprincipen*: Den som driver en verksamhet är ansvarig för skada på liv, hälsa eller egendom som bevisligen hänger samman med denna verksamhet.

Ansvar kan vara olika starkt institutionaliserat längs en skala från *begränsat* till *strikt*. Det senare innebär att en aktör blir ansvarig oavsett om handlandet hållit sig innanför givna och erkända gränser i form av t.ex. tillstånd. Juridiskt talar man om *ansvar utan skuld*. Inom miljöpolitiken uttrycks ansvarsprincipen oftast som att *förorenaren betalar*. Man har diskuterat hur ansvarsprincipen egentligen ska kunna utsträckas till allmänna miljöföreningar som t.ex. försämrade luft. Vissa hävdar att detta kan göras genom att betrakta miljöstörningar som t.ex. luftförening som ett intrång i privat egendom. Intrånget kan t.ex. gälla en persons lungor eller en jordbrukares användning av sin mark. Man har numera i Sverige definierat ett mycket vittgående ansvar för upprensning efter miljöförstörande verksamhet. Svårigheten har i många fall varit av just den karaktär jag inledningsvis talade om. De snabba förändringarna i näringslivets struktur ger ett så kort institutionellt minne att det blir svårt att historiskt spåra de ursprungligen ansvariga.

Den gren av politisk filosofi och teori som riktar in sig på frågor om miljö och hållbar utveckling lider ingen brist på förslag till långsiktigt hållbara institutionella ordningar. Holländaren Marius de Geus diskuterar hur den liberaldemokratiska staten kan anpassas så att den på en gång blir både mer miljömässigt effektiv i riktning mot hållbar utveckling och mer demokratisk. Resonemangen leder fram till en modell han kallar för den "teleskopiska ekostaten". Den visar flera för den här aktuella diskussionen intressanta drag:

- *Anpassning i rummet*: Statens *omfång* kan fokuseras olika beroende på karaktären hos det problem som behandlas. Grundpositionen är: *decentralisering om möjligt, centralisering om nödvändigt*. Denna anpassbarhet ger staten möjlighet
 - att lösa problem på rätt nivå och i rätt skala, hela vägen från lokala ekosystem till nationella policyfrågor, och i förekommande fall, delegering till internationella organ;
- *Anpassning i styrka*: Statens skärpa kan justeras, mellan polerna att ändra förutsättningarna för individuella val och att bestämma

innehållet i dessa val. Grundpositionen är: *minimalt tvång, maximalt samtycke*. Staten söker

- åstadkomma resultat främst genom ekonomiska incitament och informativa åtgärder, och
 - maximera åtgärders legitimitet genom brett deltagande från medborgarna i hela beslutsprocessen;
- *Anpassning i tiden*: Statens *utblick* kan varieras genom att den förmår förskjuta tidsperspektivet långt framåt, till kommande generationer. Grundpositionen blir *försiktighet/ansvar nu, valfrihet sedan*. Staten skaffar sig därigenom möjligheter att
 - bedöma och begränsa dagens resursutnyttjande och miljöpåverkan för att skapa valfrihet för framtida beslutsfattande.

När det gäller den rumsliga dimensionen av problemet med förvaring av kärnavfall råder ingen tvekan om att decentralisering är omöjlig. Ingen kommun – vare sig den har kärnkraftverk eller den kommer ifråga som slutförvarsplats – kan på egen hand eller med egna resurser klara vare sig de kortsiktiga byggfrågorna eller de långsiktiga kontrollproblemen. Centralisering av beslutsfattandet är helt enkelt ofrånkomlig, både på kort och lång sikt.

Ifråga om styrkedimensionen gäller detsamma. Visst kan en del mätningar antyda att en majoritet av svenska folket skulle acceptera en slutförvaring i den egna kommunen, om ”den bedöms lämplig”. Och visst stiger andelen svenskar som kan tänka sig att använda kärnkraften på lång sikt. Men andelen motståndare till ”ett slutförvar för kärnkraftens högaktiva avfall i den egna kommunen” håller sig envetet nära 75 procent av de som tillfrågas i riksomfattande enkäter. Skulle den opinionen fortsatt vara stabil kan det visa sig svårt att undvika ett mått av institutionaliserad och central auktoritet med tvångsinslag.

Detta gäller inte minst i det korta tidsperspektivet fram till 2020, då kärnkraften är tänkt att gradvis avvecklas och då förvaringsfrågan rent geografiskt måste bli avgjord. Men i det längre perspektivet, då förvaret byggts färdigt och kanske förvaltas enligt maximen ”försiktighet nu/valfrihet sedan”, måste detta lösas

genom institutioner, som bygger på maximalt samtycke. De måste kontinuerligt hämta sin legitimitet och sitt stöd mera genom kommande medborgargenerationers förtroende än genom statens yttersta tvångsmakt. Aktörerna i det tänkta formativa momentet måste inom demokratins ramar bygga institutioner som skapar rutiner och minnen kring förvarets skötsel, vilka vägleder handlandet och som skänker en särskild, och allmänt erkänd identitet åt dem som bär upp institutionerna. Det sätt på vilket institutionerna är uppbyggda och kan förändras ska ge förutsägbarhet och minska riskerna för överraskande praxisbrott.

Det finns stora fonder av kunskap om hur institutioner och aktörer samspelar, och den kunskapen är viktig i det tänkta formativa moment där vi nu befinner oss. Den riktning inom samhällsvetenskaplig forskning som går under namn av nyinstitutionalism pekar på att institutionerna i stor utsträckning formar våra preferenser, vilket leder till förutsebara handlingsmönster. Genom institutionerna tilldelas aktörerna roller, och anpassar sitt agerande på ett sätt som framstår som lämpligt utifrån egna och andras förväntningar på rollen. Denna *lämplighetens logik* spelar alltså stor roll för institutionernas stabilitet över tid. Den riktar uppmärksamheten mot vad som är gångbar och passande kunskap. Tänk t.ex. på kraften i medicinens krav på ”vetenskap och beprövad erfarenhet”, som dessutom backas upp av institutioner och organ med särskilt ansvar för att just detta krav ständigt upprätthålls i medicinsk praxis! Delade diskurser, specifik socialisering och utvecklade organisationskulturer leder till att det utvecklas ett institutionellt etos som – genom regler, rutiner, och precedensfall – vägleder aktörernas handlande. Det institutionaliserade beteendet skänker stabilitet: Både de som företräder institutionerna och de som berörs av handlandet kan med någorlunda säkerhet förutse beslutens innehåll och inriktning.

Men – när institutioner blir till kausala agenter som skapar helt förutsägbara och lämplighetsbaserade handlingar ökar risken att institutionerna blir stela och opåverkbara strukturer. Regelsystem och principer – t.ex. reviruppdelningar och procedurregler – som rutinmässigt inlemmas och förankras i organisationer satta att lösa specifika problem kan uppenbarligen skapa hinder för effektiv

problemlösning. Tröga institutionella arrangemang blir en del av ett problem snarare än ett bidrag till önskvärda lösningar. Man kan här peka på hur skråväsendet, i förbindelse med stadsprivilegier och förbud mot handel utanför speciellt upplåtta marknadsplatser och -dagar, stelnade till former som när industrialismen kom framstod som ett hinder för den fortsatta utvecklingen.

Men att gå åt andra hållet – dvs. bygga institutioner med utpräglad flexibilitet – är ingen problemfri linje när det gäller ett så långsiktigt problem som förvar av använt kärnbränsle. När man talar om modeller för ”institutionaliserad flexibilitet” brukar ju ’marknaden’ ofta framställas som ett ideal. Men inte heller där kan en ordnad och någorlunda förutsebar utveckling förväntas utan institutionaliserade regler. *Utbytets logik* – som nyinstitutionalisterna ställer i motsats till lämplighetens – bygger på att aktörerna i varje situation måste göra helt nya kalkyler för hur de bör handla. Resultatet blir att när handlandet inte kan förutsägas med någon säkerhet leder detta till så höga transaktionskostnader, att aktörerna inser att vissa institutionaliserade former *måste* finnas för att systemet överhuvudtaget ska fungera. Utan sådana institutioner, inga ”*Pacta sunt servanda*”, och därmed ingen på sikt fungerande marknad med ’fritt’ utbyte av varor och tjänster.

Det är alltså i både stabilitet och responsivitet som vi måste söka svaret på frågan om lämpliga institutioner för den långsiktiga förvaringen av använt kärnbränsle. Dessa institutioner bör vara byggda så att de ger garantier mot minnesförlust: Det som är *vetenskap* och *beprövad erfarenhet* om säkert förvar måste institutionaliseras och förmedlas inom organisationen över lång tid. Samtidigt måste institutionerna vara så utformade, att de svarar mot krav på *öppenhet och möjlighet till omprövning*: Kommande generationers demokratiskt uttryckta vilja måste kunna få genomslag. Men samtidigt måste demokratin institutionalisera någon form av tröghetsmekanism, som ger tid till eftertanke och förnyad diskussion innan någon kommande generation ändrar politiken kring det utbrända kärnbränslets fortsatta handhavande.

"Härav styrka och säkerhet": Riksbanken som modell för det långa minnets institutionalisering?

Men så goda cigarrer, finns de? Givet vad jag sade inledningsvis om mycket långlivade institutioner, och givet vad nyinstitutionalismen säger oss om institutioners påverkan på handlandet, har vi några erfarenheter som kan utnyttjas? Kan man utifrån dem resonera sig fram till institutioner som har så väl inbyggd minnesrikedom och framsynthet, att vi med någon tillförsikt kan hävda möjligheterna till ett stabilt handhavande av förvaringsproblemet över tid?

Alldeles i början tog jag upp våra centrala verk och myndigheter som exempel på långlivade strukturer med institutionaliserat minne, men samtidigt åtkomliga för förändring. En av dessa institutioner är *Riksbanken*, som sedan tillkomsten 1668 varit rikets centralbank och en myndighet under riksdagen. Men 1999 förändrades dess ställning, organisation och verksamhet för att uppfylla Sveriges åtaganden enligt EU-fördragets krav på självständighet för centralbankerna i ECBS inför andra etappen av EMU.

Riksbanken fick nu ett i regeringsformen stadgat självständigt ansvar för penningpolitiken. Den skall drivas utifrån det i riksbankslagen fastställda målet att "upprätthålla ett fast penningvärde". Utövandet av detta självständiga ansvar sker genom Riksbankens direktion, som har sex ledamöter, varav en är ordförande och en vice ordförande. De tillsätts för en period på sex år genom Riksbanksfullmäktige, vars 11 ledamöter väljs av riksdagen för varje ny mandatperiod, dvs. 4 år. Ingen myndighet får bestämma hur Riksbanken ska agera i penningpolitiska frågor. För att säkra direktionsledamöternas självständighet och oberoende stadgas dessutom i grundlagen att de inte får ta emot instruktioner när de fullgör penningpolitiska uppgifter. De måste enligt lag anmäla sitt innehav av vissa tillgångar och skulder samt vilka ekonomiska avtal av visst slag som de ingått till riksdagen. Vidare stadgas om ett års karens för avgående direktionsledamöter. De kan inte gå in i verksamheter där deras kunskaper om Riksbankens penningpolitiska strategi skulle kunna skada Riksbanken.

Lagstiftarens motiveringar för denna ökade självständighet är intressanta. Förutom åtagandena gentemot EU anförde regeringen som skäl att den institutionella ramen kan bidra till att trovärdighetsproblemet för penningpolitiken och dess negativa konsekvenser begränsas:

Genom att delegera ansvaret för utformningen av penningpolitiken till en självständig riksbank med ett klart angivet prisstabilitetsmål kan politiken ges det långsiktiga perspektiv som skapar förutsättningar för att målet skall vara trovärdighet.

Flera bestämmelser institutionaliserar den representativa demokratis insyn i och kontroll av Riksbankens penningpolitiska verksamhet. För det första finns ju en koppling från riksdagen, som väljer riksbanksfullmäktige, vilka i sin tur utser riksbanksdirektionen. För det andra har riksbanksfullmäktiges ordförande och vice ordförande närvaro- och yttranderätt vid direktionens sammanträden. För det tredje måste regeringen informeras om alla viktiga penningpolitiska beslut. Därtill skall Riksbanken två gånger årligen lämna en rapport till riksdagens finansutskott om den förda penning- och valutapolitiken, och riksdagen beslutar om ansvarsfrihet för direktionen för dess förvaltning av Riksbanken. Slutligen kan riksbankschefen eller annan direktionsledamot kallas till hearing i riksdagsutskott.

Men faktum kvarstår: Penningpolitiskt skall Riksbanken agera *självständigt* och utan instruktioner mot ett i lag fastställt mål om ett "fast" penningvärde. Möjligheterna till långsiktighet ökar genom direktionsledamöternas långa mandatperiod, och ännu mer genom att ledamöterna kan bytas ut gradvis. Man institutionaliserar ett minne och en kultur, som verkar över lång tid. Den här institutionaliseringen skulle kunna rubriceras utifrån Riksbankens gamla motto: "Hinc robur et securitas" med tillägget "så långt i framtiden" som det överhuvudtaget är möjligt.

"Av, för och genom folket över tiden": Några hållpunkter för ett segt och folkligt förvar av kärnavfallet

Det ligger nära till hands att söka tillämpa denna kombination av långtgående självständighet under ansvar och möjligheter till demokratisk insyn på förvaret av använt kärnbränsle. Men det finns en besvärande hake i exemplet Riksbanken. För även om alla tillsättnings- och kontrollmekanismer lagts under riksdagen så ligger det nära till hands att se den institutionaliserade ordningen i penningpolitiken som att den nationella demokratin låst dörren till innehållsligt inflytande och kastat nyckeln ut i Europa. Någon valfrihet framöver att laborera med ett mera flytande penningvärde underordnat andra mål gives icke.

Åtminstone i detta nu gäller principen att Sverige skall ta hand om sitt eget avfall. Fasthålls denna princip också i ett framtida "rullande nu" kan vi självfallet välja att låsa dörren given målet om säkerhet. Men beslutar vi oss faktiskt också för målet om valfrihet för kommande generationer, måste vi se till att det finns en nyckel att lämna över.

Givet dessa premisser, och med sidoblick på Riksbanksmodellen, kan följande resonemang genomföras. När väl ett nationellt slutförvar byggts ut, läggs ansvaret för det på en särskild Kärnavfallsmyndighet. Denna har som sin i lag fastställda uppgift att inom de allmänna ramar som ges av den i riksdagen beslutade energi- och miljöpolitiken självständigt sköta ett långsiktigt säkert förvar av använt kärnbränsle. Kärnavfallsmyndigheten skall vidmakthålla den särskilda kompetens som behövs, t.ex. genom kontakter och kunskapsutbyte med myndigheter och expertorgan. Dessa får dock inte ge direkta instruktioner för den faktiska skötseln av förvaret.

Ett av riksdagen för varje mandatperiod utsett fullmäktige har att utse ledamöter i myndighetens styrelse. Mandatperioden är sex år, och förnyelsen av styrelsen sker gradvis. Ledamöterna skall representera vetenskap och beprövad erfarenhet inom

kärnsäkerhetsområdet. De skall under sin ämbets tid och en tid därefter stå helt fria i förhållande till varje slag av organiserade intressen eller ekonomiska grupperingar inom energi- och miljösektorerna. Det ligger på styrelsen att offentliggöra principerna för hur skötseln av förvaret dokumenteras.

Ordföranden och vice ordföranden i riksdagens fullmäktige för kärnavfallsfrågor har närvaro- och yttranderätt vid sammanträdena i Kärnavfallsmyndigheten. Den rapporterar två gånger per år till riksdagens näringsutskott, och direkt till regeringen i samband med viktigare försvarsbeslut. Riksdagen beslutar om ansvarsfrihet för styrelsen för dess skötsel av förvaret. Möjligheter ska finnas att kalla styrelsen, främst dess ordförande, till utfrågning i riksdagsutskott. Liksom fallet är med Riksbanken bör riksdagsrevisorerna kunna granska Kärnavfallsmyndighetens verksamhet, men på samma sätt som där bör en gräns sättas för revisorernas möjligheter att ge direkta instruktioner för myndighetens arbete.

Den här ordningen med en myndighet som har så långtgående självständighet inom detta ansvarsområde kan synas drastisk. Men för våra efterkommande borde rimligen ett långsiktigt säkert förvar av använt kärnbränsle vara minst lika viktigt som det långsiktiga säkrandet av ett stabilt penningvärde. Den förefaller åtminstone mig komma någorlunda nära den institutionaliserade ordning som KASAM uttalat som nödvändig, nämligen en som ”främjar stabiliserande faktorer i samhället i form av institutioner, överföring från generation till generation av kunskap, värderingar och ansvarsförpliktelser”.

Genom att den här ordningen faktiskt är underordnad de av riksdagen beslutade riktlinjerna för energi- och miljöpolitiken, och genom riksdagens olika insynsmöjligheter, ger den möjligheter till demokratisk kontroll och omprövning. Men kan man skapa garantier för omprövning och nytänkande i *ordnade* former, dvs. kan man minska riskerna för tillfälliga, oövertänkta, eller illvilliga förändringar i kärnavfallets hantering?

En omprövning som innebär att förvaret öppnas för att utnyttja det aktiva avfallet som en resurs förefaller vara den utan varje jämförelse mest ödesdigra valfrihet vi lämnar till kommande

generationer. Därför krävs institutionella ordningar som fungerar tillbakahållande och ger tid till demokratisk eftertanke. Den konstitutionella ordning vi nu känner som lämplig för detta är på varandra följande likalydande beslut i folkrepresentationen med nyval emellan. Frågans oerhörda betydelse skulle kunna motivera en ännu segare beslutsordning, innebärande att försvarsnyckeln inte skulle kunna vridas om förrän efter tre beslut, där två allmänna val genomförts mellan det första och det tredje beslutet. Mot illvilliga eller våldsbaserade regimer förslår självfallet en sådan ordning lika litet som någon annan. Men under förutsättningen om fortsatt demokratiskt styre skulle den avsevärt minska risken för att tillfälliga opinioner styr beslutet. Det skulle vidare ge möjlighet att genom kunskapsbildning och kunskapsspridning förhindra oövertänkta beslut.

**Att vårda det institutionella minnet:
Kunskapssäkrandets nyckelfunktion**

Men det som just sagts pekar på en viktig förutsättning för medvetna framtida beslut. Skall den skisserade Kärnavfallsmyndigheten kunna fullgöra sin uppgift på ett sätt som inger trygghet och förtroende, måste det finnas tillräckligt med bärare av den kunskap som behövs. Om vi dessutom ställer kravet att framtida beslut kring kärnavfallet – antingen de gäller fortsatt förvar eller omprövning för eventuellt utnyttjande som resurs – ska föregås av en bred demokratisk debatt där kunskapsbaser och olika synsätt ställs mot varandra, bör kretsen av kunskapsförmedlare vara än större.

Detta utgör knappast något större problem när det gäller Riksbanken. Människans till synes eviga dans kring guldkalven kommer säkert att även i framtiden dra unga generationer till finans- och penningmarknaderna. Därmed säkras en pluralistisk kunskapsbildning och kunskapstillgång. På kärnavfallsområdet är förhållandena inte lika gynnsamma i ett längre perspektiv. Kunskapssäkrandet är i nuläget enligt lag lagt på de bolag som har tillstånd att driva reaktorerna. Men samtidigt lever dessa med

förbud mot byggande av nya reaktorer och förbud mot ny teknisk utveckling. Dessa bolag kommer inte att finnas när reaktorerna är avvecklade och avfallet ligger i förvar. Då försvinner personalen och då riskerar också det vi tidigare kallat folkminnet på detta område att blekna. Det blir svårt att hitta tillräckligt goda vårdare av det institutionella minnet. För vem vill väl nu eller inom de närmaste decennierna satsa på en utbildning inom en sektor, där det bortre parentestecknet sedan länge är satt, och där någon långsiktig karriär knappast ter sig möjlig?

Detta är, menar jag, under de närmaste generationerna framåt en kärnfråga. Det gäller att skapa och upprätthålla institutionella förutsättningar för att vårda kunskapen om förvarets innehåll och konsekvenser. Nuets ansvar innebär att se till att framtida generationer inte av okunskap vrider om nyckeln på ett sätt, som riskerar att förvandla ett ”rullande nu” till ”oåterkalleligt då”.

Litteratur

- Dahl, R. (1999), *Demokratin och dess antagonister*. Stockholm: Ordfront & Demokratiakademin.
- Hedberg, P. (2000) “Kärnavfall och vindkraft i den egna kommunen”, s. 329-341 i Holmberg, S. & Weibull, L. (utg.), *Det nya samhället*. Göteborgs universitet: SOM-institutet.
- Geus, M. de (1996) “The Ecological Restructuring of the State“, s. 188-211 in Doherty, B. & Geus, M. de (eds.) *Democracy and Green Political Thought*. London: Routledge.
- Holmberg, E. & Stjernqvist, N. (1998) *Vår författning*. Stockholm: Norstedts, 11 uppl.
- Konstitutionsutskottet KU 1997/98:15 Riksbankens ställning.
- Lidskog, R., Sandstedt, E. & Sundqvist, G. (1997) *Samhälle, risk och miljö. Sociologiska perspektiv på det moderna samhällets miljöproblem*. Lund: Studentlitteratur.
- March, J.G & Olsen, J.P. (1989) *Rediscovering Political Institutions: The Organizational Basis of Politics*. New York: The Free Press.

- North, D.C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prop. 1997/98:40 Riksbankens ställning.
- Rothstein, B. (1996) "Political Institutions: An Overview", s. 133-166 i Goodin, R.E. & Klingemann, H.-D. (eds.), *A New Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press.
- SCB (2001) *Befolkning*. Se <http://www.scb.se/befovalfard/befovalfard.asp#befolkning>
- SFS 1992:536 Lag om ändring i lagen (1984:3) om kärnteknisk verksamhet.
- SFS 1997:231 Lag om kärnkraftens avveckling.
- SOU 1993:18 *Acceptans Tolerans Delaktighet*. Stockholm: Miljö- och naturresursdepartementet.
- SOU 1998:68 *Kunskapsläget på kärnavfallsområdet 1998*. Rapport av Statens råd för kärnavfallsfrågor (KASAM). Stockholm: Miljödepartementet.
- Young, O. (2001) "The Behavioral Effects of Environmental Regimes: Collective-Action vs. Social-Practice Models", *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 1: 9-29.

Legitimitet för nationella projekt

Sverker Gustavsson

Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Hur ter sig kärnavfallsfrågan i förhållande till annan generationsövergripande demokratisk problematik? Förvisso finns det likheter. Men det finns också skillnader. Vilka är dessa? På vad sätt är frågan speciell? Min utgångspunkt är med andra ord att vi bör *jämföra*. Vi bör inte ta för givet att vår diskussion inget kan tillföras från politiskt parallella meningsutbyten. Lika litet bör vi ta för givet att det rör sig om samma problem över hela linjen. Det finns alltid skillnader och det finns alltid likheter, som kan fördjupa förståelsen.

Den aktuella debatten om EU belyser indirekt vad jag menar. Mot varandra står två idéer. Enligt den ena är unionen så särpräglad, att den bör anses vara utan motsycke och betraktas som en företeelse i sitt eget slag. För detta använder de som företräder den uppfattningen uttrycket *in sui generis*. I praktiken innebär detta att de immuniserar unionen mot kritik och – som jag ser det – motverkar en fördjupad förståelse, som kan leda till förbättringar. Eller, mer positivt uttryckt: de anser att unionens särpräglade karaktär behöver skyddas för att denna även fortsättningsvis skall kunna vidmakthålla och utveckla sin egenart.

Enligt den andra grundidén, som jag omfattar, bör vi i stället anse att just precis därför att unionen har ett antal viktiga särdrag är det *särskilt* viktigt att jämföra vår europeiska union med motsvarande sätt att arrangera förhållandet mellan överstat och delstater i förbundsstater som Förenta staterna, Kanada, Australien, Tyskland, Österrike, Schweiz och Spanien. EU är förvisso avsevärt annorlunda på centrala punkter. Men det är – som jag ser det –

inget argument *mot* utan *för* att jämföra i syfte att kunna bedöma hur det faktiskt förhåller sig med den saken och att komma fram till en rimlig reformpolitik.

Tillämpad på kärnavfallsfrågan innebär en jämförelse, att det är skillnader och likheter i fråga om 'legitimitet' och 'nationella projekt', som intresserar. Jag behandlar först dessa båda begrepp. Avslutningsvis knyter jag sedan samman trådarna. Vad krävs för att kärnavfallspolitiken skall te sig fortsatt angelägen?

Legitimitet

Jag börjar med legitimitetsbegreppet. Historiskt används det ordet i tre betydelser. Under decennierna efter Wienkongressen 1815 kom det att beteckna principen att de furstehus, som hade fördrivits genom franska revolutionen och napoleonkrigen, hade *lagliga* och *rättmätiga* krav på att få återvända till makten som led i att den gamla ordningen restaurerades.

Med tiden blev frågan om vad som var lagligt och rättmätigt än mer politiskt komplicerad. De många krigen, de totalitära ideologierna och avkoloniseringen gjorde det till en synnerligen relativ sak vad som var lagligt och vad som var rättmätigt. Den politiska striden – inom likaväl som mellan länderna – gällde mer och mer vilken rätt som skulle tillämpas och med vilka argument denna anständigtvis kunde motiveras. Det ledde till att ordet legitimitet under 1900-talet även kom att användas i en tredje och mer handfast sociologisk betydelse. Ordet syftar numera även på den *faktiska* lagligheten och socialt utbredda uppfattningen om vad som är rättmätigt. Tekniken att konstatera legitimitet enligt denna tredje grundbetydelse är att genomföra en opinionsundersökning.

Att ordet kommit att tolkas sociologiskt i tillägg till att användas juridiskt och filosofiskt gör många samtal om legitimitet mer suddiga än vad de skulle behöva vara. För vårt ämne här i dag vill jag inte beklaga detta tredelade språkbruk utan i stället uppfatta det som en tillgång. Ty saken *har* onekligen tre olika sidor och en konsekvent åtskillnad mellan juridik, filosofi och sociologi *gör* onekligen problemet lättare att klargöra.

Den tvärvetenskapligt lagde ser ofta med misstänksamhet på snävt avgränsade begrepp. Det gör inte jag. Jag menar tvärtom att just precis den bredare förståelsen förlorar på att tänja begreppens innebörd. Brett anlagda diskussioner vinner i stället på att deltagarna avgränsar flera olika och därigenom var för sig snäva tolkningar sida vid sida. Det som undersöks och diskuteras bör inte vara begreppens innehåll utan *prövbara* utsagor, som görs med hjälp av snävt definierade begrepp. Så mycket som möjligt bör göras möjligt att undersöka och så litet som möjligt bör tas för givet till följd av hur begreppen avgränsas.

EU kan återigen tjäna som åskådningsexempel. Där är det som bekant inte så helt lysande beställt med den faktiska legitimiteten. Valdeltagandet till Europaparlamentet är synnerligen måttligt och på direkt fråga är det bara hälften av befolkningen, som finner unionen laglig och berättigad. Vad finns att göra åt detta? Är vad som krävs en union som är effektivare och levererar mer påtagliga resultat? Eller är vad som krävs en union, som i större utsträckning än för närvarande tillämpar majoritetsprincipen och normala demokratiska principer för utkrävandet av politiskt ansvar på den nivå där makten utövas?

Poängen är att problemet blir klarare ställt och därigenom lättare att diskutera, om vi skiljer mellan *prövbara* samband å ena sidan och begreppens innehåll å den andra. Vårt dryftande av vad som gynnar legitimiteten vinner vi på att vi gör tänkbara orsaker – i det europeiska fallet effektivitet och demokrati – till särskilda begrepp. Ty det kan mycket väl vara på det sättet, att legitimiteten kan stiga och falla till följd av *såväl* bättre som sämre demokrati och effektivitet.

Företeelserna legitimitet, demokrati och effektivitet hänger samman i praktiken. Det är uppenbart. Men det bör göras till en öppen fråga *i vad mån* och *på vad sätt* det ena leder till det andra. Legitimiteten kan mycket väl tänkas öka till följd av att länderna åtnjuter så starka minoritetsrättigheter, att det av politiska skäl inte går att fatta bindande majoritetsbeslut. Legitimiteten kan mycket väl tänkas öka till följd av att unionen är så ineffektiv, att den i praktiken inte kan befatta sig med vare sig skattebaserna eller den familjenära civilrätten.

Genom att ge ordet legitimitet en sociologisk *i tillägg till* en juridisk och filosofisk betydelse tänker vi klarare. En politik kan vara legitim utan att vara demokratisk. Den kan även vara effektiv utan att åtnjuta legitimitet. Demokrati och effektivitet kan mycket väl bidra till att någon viss anordning vinner folkligt stöd. Men det finns inget *begreppsligt* samband. Genom att avgränsa begreppen från varandra blir det lättare att undersöka hur det faktiskt förhåller sig.

Läget i Tyskland omedelbart före krigsutbrottet 1939 sammanfattar vad jag vill ha sagt på denna första punkt. Om en sociolog i den miljön hade varit fri att företa en opinionsundersökning, hade han eller hon antagligen kommit fram till att den nazistiska regimens faktiska legitimitet var synnerligen hög. Men därmed var inget sagt om vare sig lagligheten, effektiviteten eller det moraliskt berättigade i det sätt på vilket landet styrdes. Den faktiska legitimiteten kan med andra ord komma ur andra källor än vad den på laglighet, moral och effektivitet inriktade helst skulle önska.

Nationella projekt

Hur vi mer exakt avgränsar begreppet 'nationellt projekt' är inte lika viktigt. Låt oss anta att uttrycket syftar på en nationellt bindande lagstiftning och fördelning av skattemedel mellan landsdelar, grupper, åldrar och generationer. Det rör sig med andra ord inte bara om skola, vård och omsorg utan även om försvar, pensioner, kommunikationer, energiförsörjning och regler för marknadens funktionssätt.

Viktigare än hur vi exakt avgränsar begreppet tror jag är att differentiera innehållet med hänsyn till möjligheten att utkräva ansvar. Graden av *reversibilitet* är det centrala. Det intressanta är skillnader i fråga om vad som är oåterkalleligt och vad som med större eller mindre svårighet går att ändra utifrån gjorda erfarenheter – enligt den politiska reformismens och pragmatismens enkla grundschema om att pröva och lära.

Låt oss tänka på en närliggande sak som en tänkt höjd hastighetsbegränsning till 100 km/tim för att trafiken skall flyta bättre på våra vägar till priset av en möjligen något höjd olycksfrekvens. Eller om vi skall ha lördagsöppet på Systembolaget för att något förbättra servicen för de skötsamma till priset av något ökade sociala skadeverkningar. Det är svåra avvägningsproblem. Men innebörden av vad man har att välja mellan går att begripa och överblicka.

Poängen i båda fallen är vad gjorda erfarenheter kan föranleda. De kan leda till att vi återigen sänker gränsen till 90 km/tim och stänger Systembolaget på lördagar. Helt oproblematiskt är det naturligtvis inte att ändra tillbaka. Den nya minoriteten – som vill ha kvar den gjorda ändringen – kommer att göra sura miner. Men det *går* att återvända till vad som gällde innan den nya politiken inleddes.

Den sortens avvägningsfrågor stämmer med hur vi idealt tänker oss det politiska flödet av allmänna val, regeringsbildning, utövande av regeringsmakt under en mandatperiod och att den sittande majoriteten vid nästa val får stå till svars inför väljarna. En ändrad opinion kan successivt – och utan att det föreligger oöverstigliga praktiska svårigheter – komma till uttryck i en delvis förändrad politik.

Så är det *inte* med kärnavfallet. Den på sin tid beslutade politiken kan inte göras ogjord, när de opinionsmässiga förutsättningarna inte längre föreligger. Det finns rent bokstavligt en rest att ta hand om från en politik, som många inte längre stöder. Där har vi den motsatta extremen.

Men det finns även politik, som ligger däremellan och som varken är helt möjlig att vända eller helt irreversibel. Jag tänker på den ekonomiska och sociala politiken. Detta slags politik är svår men inte helt omöjlig att vända. Därmed har vi tre kategorier att fundera över. Politiken kan sammanfattningsvis vara:

- reversibel
- svår att vända

- irreversibel

Låt oss jämföra dessa tre kategorier med varandra. Därigenom tror jag det skall gå att bättre förstå hur och varför förutsättningarna för legitimitet för nationella projekt skiljer sig från det ena området till det andra.

Den första kategorin harmonierar med reformism och politisk experimentalism. Vi gör så här. Så får vi se hur det går. Blir det inte bra, ändrar vi helt eller delvis inriktning. Att återvända till utgångsläget är jämförelsevis lätt. Det gör det lättare för den som befinner sig i minoritet att acceptera majoritetens politik. Ansvar går jämförelsevis lätt att utkräva. Ett misslyckande kan justeras. Det går inte bara i teorin utan också i praktiken att skifta. Hastighetsbegränsningen kan sänkas om utfallet blir värre än man trott. Lördagsstängt på Systembolaget kan återinföras om effekterna blir andra än vad majoriteten föreställt sig.

Intressantare är mellankategorin. Jag tänker på den generella välfärdspolitiken och Europapolitiken. Att politiken på dessa områden skulle vara helt irreversibel är fel att säga. Men den går heller inte i någon enkel reformistisk mening att växla från den ena valperioden till den andra. Välfärdssystemen är medvetet konstruerade för att vara svåra att förändra. Tanken är att de därigenom skall kunna bidra till sin egen kontinuerliga legitimering. Den vid beslutstillfället aktiva generationen har sökt åstadkomma en politik, som långsiktigt stabiliserar sig själv – vilket strider mot reformismens grundsatser enligt det enkla grundskemat. Bostadspolitiken har etablerat ett lånesystem som har förskjutit prisbilden och långsiktigt stabiliserat sig självt på ett sätt, som gör den i praktiken mycket svår att förändra. Pensionspolitiken har etablerat ett system av långsiktiga förpliktelser, som har gjort det reellt möjligt att leva ett friare liv med mindre bundenhet av äkta makar och arbetsgivare. Poängen är att det i välfärdspolitiken finns materiella och köksbordsrelevanta aspekter, som gör de generationsöverskridande värderingarna självförstärkande. I teorin är det möjligt att lägga om politiken efter varje val. Men det sker inte. Ty medborgarna får genom politikens faktiska utformning

ständiga påminnelser om att den har sina fördelar. I bästa fall blir den mer och mer älskad och därigenom mer och mer accepterad.

Europapolitiken hör också till mellankategorin. Jag tänker på låsningen vid principen myntunion *utan* fiskal union till skillnad från myntunion *med* fiskal union som är vad som normalt utmärker stora förbundsstater. För tio år sedan bestämde sig länderna för att organisera sig på detta sätt. Den för demokratin oåtkomliga överstaten beslutar om marknaden och myntet. Makten över skattebaserna och den familjenära juridiken, däremot, valde man avsiktligt att inte centralisera. Den på det sättet åstadkomna konstruktionen främjar varken en demokratisering eller en åternationalisering av makten över marknaden och myntet. Uppläggningsen är konstruerad för att vara svår att förändra och kommer heller inte i första taget att ändras, bedömer jag.

Den generella välfärdspolitiken och Europapolitiken är samtidigt olika på en intressant och jämfört med kärnsäkerhetsfrågan viktig punkt. Inom den generella välfärdspolitiken tillämpas enkel majoritet trots att politiken är så svårföränderlig. Inom Europapolitiken, däremot, kombineras enhällighet och kvalificerad majoritet. Minoriteterna har försetts med mycket starka rättigheter för att alls kunna acceptera unionens överhöghet.

Kärnavfallssäkerhet

Redan denna korta skiss antyder något viktigt. Den läroboksmässigt reformistiska och experimentella metoden är undantag snarare än regel. Med andra ord är det bara för en begränsad del av de nationella projekten – hastighetsbegränsning, alkoholinköp och liknande – som den faktiska legitimiteten vilar på proceduren. Enbart en mindre del av den samlade offentliga politiken är reversibel på det sätt som majoritetsdemokratien förutsätter.

Merparten av all politik är medvetet så inrättad att den är svår eller omöjlig att förändra, om folkopinionen skulle skifta i förhållande till vad den var när saken bestämdes. Politiken rörande den generella välfärden och inordnandet i ett europeiskt makt-delningsystem är exempel på vad som är svårföränderligt. 1970-

talets ännu verksamma kärnsäkerhetspolitik befinner sig ännu närmare den irreversibla ytterligheten.

Samtidigt kan vi notera, att i varje fall den generella välfärdspolitiken åtnjuter brett folkligt stöd. Rimligen är det välfärds politikens innehåll – eller rättare sagt – den utbredda förståelsen av detta, som gör att legitimiteten hela tiden återskapas. Vi har alla praktiska erfarenheter av denna del av politiken och den är i sig själv ett ständigt fortgående inskolningsprojekt. Praktiskt taget varenda dag och i livets alla skiften påminns vi om hur denna del av den offentliga politiken är tänkt att fungera och i stor utsträckning också fungerar.

Låt oss anta att kärnsäkerhetspolitiken är *än mer* svårföränderlig än välfärds- och Europapolitiken. Av detta följer att denna för sin fortsatta legitimitet är *än mer* beroende av en fortgående inskolning i den huvudsakliga uppläggnings och praktiska innebörden.

Inskolningen i den generella välfärds politikens legitimerande doktrin har god hjälp av skolan, barnomsorgen, sjukhusens, äldreomsorgens och försäkringskassans dagliga verksamhet. Projektet att vara med i Europeiska Unionen har svårare att den vägen vinna legitimitet. Men det är numera en ständigt aktuell fråga i den allmänna debatten att söka fastställa var gränsen mellan det egna landets och unionens befogenheter är och bör vara belägen. Det bidrar till den faktiska legitimiteten åtminstone vad gäller själva frågeställningen. Den positiva innebörden av unionsmedlemskapet märks mest i affärlivet. När det gäller den uteblivna centraliseringen av makten över skattebaserna och den familjenära juridiken, däremot, är det snarast så att legitimiteten kommer sig av att dessa områden *inte* berörs av samgåendet. Det senare är också vad unionens opinionsbildare defensivt inriktar sig på att försöka förklara.

Jämfört med dessa andra projekt står kärnavfallspolitiken inför större praktiska svårigheter när det gäller att kontinuerligt återskapa sin legitimitet, förefaller det mig. Statliga myndigheter utan myndighetsutövning mot enskild kan inte förväntas åstadkomma särdeles mycket i den vägen. Sökandet efter säkert slutförvar gäller i praktiken vissa bestämda kommuner – inte den breda allmänheten

i hela landet. Saken är heller inte – för närvarande – allmänpolitiskt kontroversiell på motsvarande sätt som Europapolitiken.

”Nuets ansvar och kommande generationers frihet – stabilitet hos demokratiska institutioner och värdegemenskap över generationer” är rubriken för vårt seminarium. Den formuleringen fångar på ett utmärkt sätt vad som är problemet när det gäller att skapa faktisk legitimitet också i framtiden för avfallssäkerheten.

Enligt min mening är det författningspolitiskt svårt att rättfärdiga konstitutionella undantagsbestämmelser, som skulle göra det extra svårt att ändra reglerna för just denna politik. Ingenstans i den svenska rättsordningen har vi något sådant. Till och med regeringsformen går att ändra med enkel majoritet. Den enda försvårande mekanismen i det fallet är att det krävs två beslut med mellanliggande val.

Oavsett vilket räcker det inte med beslutsregler. Avgörande på längre sikt för i vad mån tilltron till kärnavfallssäkerheten successivt kan återskapas blir i vilket fall, bedömer jag, en praktiskt verksam historieskrivning och därpå grundad upplyst förståelse av den valda handlingslinjen och dess alternativ. I ett fall som detta – där politiken har mycket liten vardagsinnebörd – kommer den faktiska legitimiteten jämförelsevis renodlat att vila på vad som *principiellt* går att rättfärdiga givet förhistorien. Mer än vad som gäller för annan politik behöver innebörden av irreversibla beslut ständigt dryftas och den utveckling som föranledde dem fortlöpande klargöras och återberättas.

Litteratur

Guggenberger, Bernd & Claus Offe, Hrsg., *An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Politik und Soziologie der Mehrheitsregel*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1984.

Gustavsson, Sverker. ”Lagstiftning och nationell identitet”, *Svensk Juristtidning*, 85, 2000, s. 218-229.

Karlsson, Christer. *Democracy, Legitimacy and the European Union*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2001.

(= Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala,
146).

Varför måste en enskild kommun ta ansvar för hela landets bekymmer?

*Sinikka Bohlin
Riksdagen*

Jag är mycket tacksam att få vara här. Det är dock en utmaning att komma in i seminariet så sent. Många har talat före mig och eftersom jag inte vet vad som sagts tidigare känner jag en viss oro inför uppgiften. Men det passar bra att komma in efter Sverker Gustavsson, eftersom han berörde den sfär som jag kommer ifrån. Jag är rikspolitiker och jag är vice ordförande i riksdagens miljö- och jordbruksutskott.

Vilken uppgift har jag då som politiker? Vem ska kräva ansvar av mig och på vilket sätt? Har jag något ansvar över huvud taget?

Jag ska också tala om kunskapen och okunskapen och det stora dilemma som vi idag har vad gäller miljöfrågorna, som hänger samman med vår livsstil. Jag ska försöka landa i de ”laddade orden” avfall, kärnavfall och strålning avfall. Ord som är väldigt värdeladdade! Ord som väcker många frågor och mycket känslor. Ord som kräver kunskap!

Politik är inte detsamma som sunt förnuft! Jag tror att många håller med mig när jag säger detta. Ni har kanske själva funderat över på vilka grunder vi politiker fattar våra beslut.

Jag är alltså vice ordförande i ett utskott som ”rår om” ett stort antal myndigheter, alltså experter. Några exempel är SKI, SSI och Naturvårdsverket. I morse fick vi den artonde myndigheten som är SMHI.

Men i detta stora antal myndigheter ligger ett dilemma. Vi har en mängd myndigheter med mycket stora expertkunskaper; men hur ska jag som folkvald politiker kunna ta till mig alla dessa kunskaper

så att jag fattar de rätta besluten? Så att ni som experter och som vanliga människor kan tycka att det är rätt beslut som jag fattar? Det är den demokrati vi har här i landet, med starka, kunniga och självständiga myndigheter å ena sidan och beslutsfattande politiker å andra sidan. Det är inte underligt att vi ibland får höra att vi politiker är obeslutsamma...

När någon frågar mig varifrån jag kommer svarar jag inte att jag kommer från Sverige, utan att jag kommer från Gävle. Det är kanske så att vi upplever att jaget är väldigt fast och oftast placerar vi det i en kommun. Oftast är också de kommunala besluten av sådan art att de påverkar vår tillvaro mer konkret än många av besluten på riksnivå. Detta är en fråga som vi måste diskutera mer i framtiden, eftersom alltför problem inom till exempel miljön måste lösas regionalt, nationellt och till och med internationellt.

Det som är paradoxen i detta, och därmed i mitt liv som politiker, är att jag och mina kollegor många gånger fattar väldigt långsiktiga beslut - men vi orkar inte alltid följa upp dem. Vi förmår inte alltid heller att förklara vad våra beslut innebär. Vi kan kalla det brist på pedagogisk förmåga.

Just energipolitik är en fråga som är väldigt svår att förklara. Jag skulle kunna svara så här på frågan om varför en kommun ska ta ansvar för en hel nation, att den frågan "äger" inte jag! Det är regeringen som "äger" lokaliseringsfrågan. Men det klingar falskt och jag ljugar om jag säger att jag inte har ett ansvar. Jag har ju varit med och beslutat om energipolitiken. Vi har från början vetat att vi får ett avfall som ska placeras någonstans. Det första beslut vi tog i avfallsfrågan, eller om kärnkraften, var också det första beslut vi tog om producentansvaret. Nu diskuterar vi ansvaret för burkar, flaskor och andra förpackningar som vi ska sortera. Vi har gett producenterna ett ansvar att ta hand om avfallet och har även sett till att det finns pengar för detta i systemet. På så sätt har Sveriges riksdag fattat ett vettigt beslut; vi har sett långsiktigt framåt och tryggt frågan om omhändertagandet av avfallet, i varje fall vad gäller pengar.

Det finns andra frågor som är långsiktiga på samma sätt. Ett aktuellt beslut gäller Sveriges försvar. Där har vi fått veta att fyra flygflottiljer får vara kvar. Detta är också en mycket långsiktig

fråga och det är några orter här i landet som – om det skulle bli krig – ska försvara hela landet. Där finns en parallell. Några orter får ta ansvaret – alla kan inte ha det.

Kärnkraft produceras på vissa orter idag – inte i alla kommuner, utan bara i vissa. Men alla orter kan inte ta ansvaret, utan vi måste välja ut någon som är lämplig enligt de kriterier som fastställts med dagens kunskap.

Den kanske svåraste långsiktiga miljöfrågan, en fråga som hänger starkt samma med vår livsstil, är klimatfrågan. Vi säger gärna att vi värnar om miljön, men när det kommer till handling, orkar den enskilde inte alla gånger. Där har vi egentligen den stora paradoxen i alla miljöfrågor, inklusive kärnkraftsfrågan och kärnavfallsfrågan. Vi drar hela tiden nytta av det som sker, men samtidigt vet vi att vi skapar problem för morgondagen. Detta på grund av vår livsstil. Det är svårt att avstå från fördelarna, det är lätt att låta någon annan ta nackdelarna: ”Varför ska just jag drabbas i Tierps kommun? Varför kan inte Malmö kommun ta ansvaret? Varför ska just jag göra det, när ingen annan måste?”

Allt beslutsfattande, om det är mina privata val eller politiska beslut, handlar om etik och moral. I fråga om kärnavfallet är vi i riksdagspartierna eniga om att vi själva ska ta hand om avfallet. Ingen ifrågasätter detta. Så länge vi håller oss till den teoretiska diskussionen, den etiska diskussionen, är vi överens.

Men när vi sedan går över till *var* vi ska placera slutförvaret, börjar det hända något med våra värderingar. Då kan det inträffa att jag bor nära den ort som är på förslag och då glömmer jag bort den etiska enigheten. Andra värderingar kommer in, värderingar som börjar förändra mitt handlande i frågan.

När vi politiker är i riksdagen och talar ”i stort” är vi överens. Men när vi åker ut i landet händer det att vi tycker annorlunda. Det är detta jag menar när jag säger att politik inte alltid är detsamma som sunt förnuft. Det händer något på vägen. Och ju osäkrare jag blir i min kunskap, desto mer kommer mina värderingar att styra mitt handlande i slutet. Där har vi också ett stort problem för dagen och för morgondagen – kunskapen eller okunskapen.

Jag tittade igår kväll på SKI:s och SSI:s hemsidor. Det material som finns där rymmer så mycket kunskap att inte ens jag, som är

van att läsa mycket och sortera kunskap, klarar av att se vad det är som är viktigt just nu att ta del av. Var skall jag leta? I denna osäkerhet tar jag mitt beslut att lita på SKI och SSI, men inte blint utan med kritiskt granskande ögon. De flesta gallupundersökningar visar också att människor i Sverige litar mer på experter än på politiker.

Detta är nästa stora dilemma för mig som politiker, men också som människa. Vad händer om inte jag litar på myndigheterna? Vem ska då lita på mig? Jag känner ofta en osäkerhet om var jag ska få den kunskap som underlättar mitt beslutsfattande.

I vårt utskott har vi över 20 olika beredningsområden med jordbruk, fiske, rovdjursfrågor, livsmedelsfrågor, miljöfrågor, kärnsäkerhet och kärnavfall med mera. Jag skulle egentligen behöva ha ett femtontal olika akademiska examina för att kunna mäta min kunskap med dem som är experter. Detta skapar naturligtvis en osäkerhetskänsla vid beslutsfattandet. Vem ska jag lita på? När inte folket litar på mig utan på er – vem ska jag då lita på? Är det rätt kunskap som jag får från de myndigheter som ska serva mig, enligt den konstitution som vi har?

Vem är för övrigt expert i kärnavfallsfrågan? Ni som är experter idag, är ni också morgondagens experter? Många frågar sig om vi idag kan tillräckligt mycket om slutförvar och djupförvar. Är det verkligen säkert? Det finns ingen som kan svara på den frågan. Vi måste tro på den kunskap som vi har idag, men som kanske är annorlunda i morgon.

Eftersom jag arbetar mycket med miljöfrågor ser jag alla de misstag som vi gjort under årens lopp. Dessa misstag har vi inte gjort för att vi ville göra miljön illa. Det var bara det att vi inte visste bättre. Nu har vi stora saneringskostnader på miljardtals kronor för förorenade mark- och vattenområden för att gottgöra våra gamla försyndelser. Ändå har inte de ansvariga politikerna tagit de besluten av illvilja. Vi visste inte bättre. Jag är säker på att vi gör liknande misstag i framtiden också, eftersom kunskapen ständigt är föränderlig.

För mig utgör kunskapen ett mycket stort dilemma idag. Besluten gäller allt svårare och mer komplicerade frågor. Det är inte så enkelt att i jungeln av kunskap försöka ta till sig den kunskap som

ska hjälpa mig. Ibland tänker jag på Tove Janssons bok ”Vem skall trösta Knyttet?” Det är alltid jag som är den sista soptunnan i viss mening. Informationsflödet är nästan störande idag och det har inte blivit lättare med IT-tekniken.

Som jag sade nyss, sanerar vi för miljarder idag. Min generation betalar för gamla synder. Frågan är hur mycket vår generation får synda *medvetet* och lämna räkningen till våra barnbarn. Vi har en livsstil som förstör mycket. Även om vi är engagerade i klimatfrågan är det till exempel svårt att låta bilen stå.

Detta berör även kärnavfallsfrågan. Ska vi avstå från att våga ta ett beslut nu och istället säga till Oskarshamn att bygga ut CLAB lite till? Då kan bränslet få hänga där en 50 till 100 år till – det stör väl inte er? Vi kan säga att vi inte orkar ta beslut nu, utan lämnar över det till nästa generation. Men har vi rätt att göra så? Allt handlar om kunskap, mod och vilja.

Ännu ett problem handlar om de demokratiska besluten. Jag har följt dessa frågor sedan Malå och Storuman. Vem ska besluta? Enligt ett gammalt riksdagsbeslut ska regeringen besluta, men egentligen är det kommunens beslut. Ingen vet riktigt var det slutgiltiga beslutet ska vara. Vad händer om Tierp säger nej, men regeringen tycker att Tierp är den bästa platsen? Det blir då första gången som vi ger oss på det kommunala vetot och rör om ordentligt. Detta diskuteras mycket och vi har motioner i riksdagen just nu. Somliga kräver att regeringen ska formulera en strategi inför en sådan situation. Jag är osäker på om det behövs en regeringspolicy för att hantera en situation där Tierp säger nej och regeringen säger ja. Jag tror snarare att det måste bedömas i varje enskilt fall.

Är det då regeringen som ska ta lokaliseringsbeslutet? Eller ska det tas i riksdagen? I Finland är det regeringen som beslutar och riksdagen bekräftar beslutet. Det är svårt att veta vad som är moraliskt rätt. Och det är alltid svårt att rösta i lokaliseringsfrågor utan att den gemensamma etiska värdegrunden försvinner. Jag funderar fortfarande på vad som är rätt eller fel i denna typ av processer.

Det som oroar mest är dock trovärdigheten. Vem är det som är trovärdig i debatten? Är det kommunalpolitikerna, är det

intresseorganisationerna, är det experterna, är det jag som rikspolitiker? Eller delar vi ansvaret på något sätt? Frågan är hur man kan kommunicera på ett bra sätt.

Jag anser att SKB har gjort ett bra arbete. De har försökt föra ut så mycket kunskap som det går på alla de aktuella orterna. Vi i riksdagen har fått mycket kritik för att vi inte har "funnits till". Vi har kontaktat de aktuella kommunerna och sagt att det är bara att ringa, så kommer vi. Men det är få som ringer och ber oss komma. Det sägs ofta att vi riksdagspolitiker inte är tillgängliga, men ändå är det få som frågar efter oss.

Hur ska vi kommunicera? Tvåvägskommunikationen är mycket viktig. Det räcker inte med att jag läser hemsidorna, även om där finns mycket bra material. SKI har till exempel en uppsättning frågor och svar som utgör ett mycket bra material. Men det gäller att jag orkar och hinner ta till mig en sådan lunta. Jag är övertygad att det är den *nära kommunikationen*, där folk kan se varandra i ögonen och ställa sina frågor, som är viktigast.

Som regelverket är, går vi nu i väntans tider. I juni 2001 ska SKI lämna sitt svar till regeringen. Jag vet inte hur regeringen kommer att agera i denna fråga eller vad vår miljöminister känner för frågan. En positiv inställning till arbetet från miljöministerns sida skulle dock vara en välkommen signal till de kommuner som så länge har arbetat med frågan. Om de får känna att det finns en legitimitet, att man tror på detta, så ger det legitimitet i kommunerna att arbeta vidare.

Vilket beslut regeringen än fattar, kommer somliga att tycka att det är bra och andra att det är mindre bra. Så är det i politiken. Om vi hittar en gyllene medelväg som resulterar i att ingen tycker om en, inte de som är emot och inte de som är för, då har vi som regel lyckats bra med ett beslut...

Kärnavfallsfrågan är så nationellt viktig att den borde få en rationell hantering, utan polariseringar. Det är viktigt att vi som medborgare förstår att vi också har ansvar för andra, eftersom vi hela tiden drar nytta av kärnkraften, så länge den finns kvar. Även om vi inte har kärnkrafts-el hemma, vet vi ändå att vi tack vare kärnkraften har ganska låga elpriser. Viktigt är också att regeringen ställer sig bakom det förslag som kommer. Annars får vi inte den

legitimitet som krävs för fortsatt arbete. Då kanske projektet läggs på is och vi måste fortsätta att mellanlagra.

En del anser att vi kan vänta med beslutet om slutförvaring, att det använda kärnbränslet kan hänga kvar i CLAB några år till. Har de frågat Oskarshamnsborna om detta? Nu har folk i Oskarshamn tagit sitt nationella ansvar under ganska lång tid, men vill de fortsätta? Är förvaringen säker som den är eller ska vi försöka göra något annat? Min förhoppning är att vi under detta år ska kunna ge ett klart besked till kommunerna.

Diskussion kring samhället och dess demokratiska funktioner

Med ämnena för eftermiddagssessionen sattes fokus på samhället och dess demokratiska institutioner med begrepp som långsiktigt förtroende, hållbarhet och legitimitet i centrum. Under den nu avslutade förstudieprocessen har debatten naturligt nog framför allt förts på lokal nivå i anslutning till de beslut som kommunen har att fatta. I nästa beslutskede aktualiseras på ett nytt sätt kärnavfallsfrågan som ett rikspolitiskt och nationellt ansvar. De närvarande kommunrepresentanterna gjorde också i diskussionen helt klart att kommunens ställningstagande till att eventuellt gå vidare efter förstudien måste föregås av att regeringen tar ställning i metodfrågan och tydligt visar att samhället gemensamt bär ansvaret.

Lokalt - rikspolitiskt i historiskt ljus

Många inlägg belyste balansen mellan lokalt och rikspolitiskt. *Jenny Lundström*, Naturskyddsföreningen, var för sin del starkt kritisk till att alltför mycket enligt hennes uppfattning fått falla tillbaka på det lokala. *Torsten Carlsson*, Oskarshamns kommun, sade sig visserligen något ha saknat rikspolitikernas engagemang i debatten under senare år men konstaterade samtidigt att det lokalpolitiska engagemanget visat sig vara en styrka. ”Målsättningen måste bygga på det gemensamma ansvar vi har och det viktigaste är att skapa en förtroendefull dialog, som leder till att vi är överens rent principiellt att vi skall ta hand om vårt avfall. Men när man kommer till sin egen kommun, blir det naturligt nog en annan diskussion. Det gäller då att hitta vägar som gör att den stora diskussionen planteras ut i den lilla.” Hans slutsats utifrån senare

tids erfarenhet var att ”vi på lokal nivå lyckats skapa den tryggheten tillsammans med myndigheterna, att rikspolitikerna känner att de kan gå fram utan att de förlorar på det. Då finns det ett bra samspel på riksnivå och då har vi fört frågan framåt. Det är viktigare än att skapa motsättningar.”

Med ett begrepp hämtat från Sverker Gustavssons presentation har alltså enligt Torsten Carlsson ansvaret på den lokala nivån starkt bidragit till att föra kärnavfallsfrågan över den ”demokratiska varseblivningströskeln”. Detta bestyrktes i ett senare inlägg av *Claes Thegerström*, SKB, där han beskrev utvecklingen från 1970-talets mitt. Kärnavfallsfrågan har länge framstått som en teknisk-naturvetenskaplig fråga. SKB gick ut med information och förvisso fördes under en lång tid en bra diskussion. Men något definitivt nytt och stimulerande hände, när platsvalsprocessen tog fart på lokal nivå och man sökte demokratisk förankring av besluten i och med att SKB 1993 inledde sina kontakter i Västerbottens inland. Frågan blev angelägen och brännande, när det handlade om ”skogsdungen där borta”. Det blev med Thegerströms formulering ”läroår... Vi tumlade runt och slog oss, men vi förde med oss väldigt mycket, inte bara vi utan också andra aktörer... En viktig lärdom var vilken tid sådana här frågor kräver. När vi lade tidsplanen för tio år sedan var tanken förstudier i ett par år max och sedan platsundersökningar”, som enligt den första tidsplanen skulle varit avslutade för länge sedan. Men redan förstudierna tog tio år. När ett längre tidsperspektiv tecknas, framstår det mycket klart vilken betydelse kravet på demokratisk förankring på den lokala nivån haft. Genom den diskussion som förts på denna nivå har med Thegerströms ord ”programmet anpassats efter vad demokratin kräver i en sådan fråga”. Den demokratiska processen måste få ta tid.

Att det är fruktbart att se utvecklingen historiskt visade också *Göran Sundqvist*, när han i relation till frågeställningen lokal kontra nationell politik prövade det memory-spel, som Lennart J. Lundqvist tidigare introducerat i diskussionen. I slutet på 70-talet gällde det inte en specifik plats utan – enligt villkorslagen – att det någonstans i Sverige skulle kunna gå att på ett säkert sätt slutförvara kärnavfallet. På den tiden var borrhål, platsundersök-

ningar och säkerhetsanalyser en fråga som i högsta grad hanterades av de nationella politikerna. Departementet och inte myndigheten SKI höll i remissarbetet. Politiker och regeringsmedlemmar var de i saken drivande. Platsundersökningar och platser låg då högt över den demokratiska varseblivningströskeln. Sedan hände att ett antal rikspolitiker brände sig på frågorna och lämnade dem. Frågan avgjordes i folkomröstningen. Därefter laddades ett kärnkraftverk. Avfallsfrågan sjönk under den demokratiska varseblivningströskeln, och lokaliseringsarbetet kan efter denna tid närmast karakteriseras som en förvaltningsfråga, en relation mellan SKB som företag och de granskande myndigheterna med dessas tekniska expertis. Som demokratisk fråga har den huvudsakligen funnits bara på det lokala planet. Sundqvists memory-spel utmynnade i en direkt fråga till Sverker Gustavsson: Är det alltid fel att en fråga sjunker under den demokratiska varseblivningströskeln och måste alla frågor ligga över denna för att vi skall vara nöjda med den goda demokratin? Är det alltid dåligt om en fråga som denna blir en förvaltningsfråga? Blev besluten bättre, när det i slutet av 70-talet fördes en bred demokratisk diskussion?

Politikens gränser och legitimitet

Begreppet varseblivningströskel används inte, svarade *Sverker Gustavsson*, normativt utan som ett sätt att beskriva vad som sker inom EU-politiken. Men använder man begreppet normativt är svaret att viktiga värderingsskillnader bör diskuteras politiskt. De frågor som verkligen är kontroversiella bör inte tryckas ned och hanteras bara inom förvaltningarna. Detta kan dock inte avgöras uppifrån utan är avhängigt det folkliga engagemanget. ”Man får ta för sig.” Vad som skall diskuteras i demokratin är inte något objektivt ovanifrån givet. Därför är också den fria debatten, det fria föreningslivet och organisationslivet viktiga för demokratin. Staten skall inte syssla med opinionsbildning utan dess uppgift är att förvalta.

Debatten fördes vidare i ett meningsutbyte mellan Sverker Gustavsson och *Lennart J. Lundqvist* med utgångspunkt från

Lundqvists förslag om en särskild kärnavfallsmyndighet efter riksbanksmodell. Lundqvist kommenterade sitt förslag med att bl.a. konstatera, att det för honom här handlar om att demokratin i suveränitet inom Sverige fattar ett beslut om att ordna en organisation för kärnavfallsförvaret, som är legitim utifrån medborgarnas uppfattning om vad som krävs för att man skall ha tillit även på lång sikt. Utifrån legitimitets- och stabilitetskriterierna behövs en ordning, som gör det svårt att återkalla beslut hur som helst.

Sverker Gustavsson replikerade genom att tydliggöra två principer, varmed man kan vinna legitimitet. Den ena principen är att en institution präglas av demokratiskt ansvar, dvs. att uppdragsgivarna kan påverka dem som man delegerat till. Huvudprincipen i modern demokrati är att man delegerar till några och kan ta tillbaka delegationen. Det skapar i sin tur känslighet för väljarna. Den andra principen är att man skapar legitimitet genom att vara oberoende av väljarna. Så utses t.ex. domare. Frågan är i praktiken vilka organ som skall utmärkas av vilken princip. Via kritiska invändningar mot att den lösning man valt för EU:s centralbank tycktes förutsätta en definitiv låsning vid just denna ordning, formulerade Gustavsson sin kritik mot Lundqvists förslag. Detta är en litet mildare svensk variant på miljöområdet men i ett reformistiskt-experimentellt perspektiv och ”om man har den optimistiska synen på tillvaron att det efterhand kommer fram bättre idéer, är det mycket bättre att ha ett ansvarssystem som gör att en bred folklig opinion är ansvarig för politiken och att det går att skapa en opinionsbildning, där man kan ändra inriktning på politiken istället för att låsa sig”.

Med sitt inlägg ville Sverker Gustavsson främst varna för en organisatorisk lösning, som kan innebära en låsning. Frågan kvarstod dock, om det krävs en särskild organisatorisk form för att ge demokratisk legitimitet åt det långsiktiga åtagande som ansvaret för kärnavfallet utgör.

Legitimitetsfrågan aktualiserades också i andra inlägg. Redan tidigt i debatten framhöll *Torsten Carlsson* att ett viktigt krav på lokal nivå är att beslut skall fattas på goda grunder. Med ”goda grunder” avses att underlaget för besluten skall innehålla svar på de

frågor som ställs. Legitimiteten är avhängig av om så är fallet eller ej. ”Lämnar man för mycket hål i texten som är obesvarade frågor tror jag inte att man uppnår legitimitet.” Överfört på det ställningstagande på central politisk nivå i metodfrågan som kommunerna ställer krav på i den fortsatta lokaliseringsprocessen betyder detta, att acceptansen är beroende av beslutets sakliga grund. Detta gäller oavsett i vilken riktning beslutet går.

En andra kompletterande aspekt i anknytning till legitimitetsfrågan återfinns i ett inlägg av *ClaesThegerström* och gäller innebörden av ansvarsdelegering, i detta sammanhang i form av ett i lag föreskrivet producentansvar. SKB är den organisation som kraftbolagen bildat för att uppfylla det ansvar lagen föreskriver. Det är, betonade Thegerström, viktigt att fundera över vad det innebär, att man pekar ut att någon är ansvarig. ”Med ansvar följer, som jag ser det, en rättighet att få ett visst utrymme för att ta ansvar”, i detta fall att beredas möjlighet att få det underlag som behövs för att lägga fram ett förslag. Andra har sedan att bedöma förslaget hållbarhet, om det är ”rätt plats, rätt metodik, etc.”

Kunskap, bildning och värderingar – och tre okunniga frågor

*Bengt Gustafsson
Sigtunastiftelsen*

Om kunskaper

Häromveckan besökte jag en mycket fashionabel affär i en av våra största städer. Det var en stor och vacker affär, sparsamt inredd med bl.a. en springbrunn, en god Rembrandtimitation på väggen, och en läcker Ford Fairline cabriolet 1956 med vita däcksidor i lokalen. I hörnet en stor dataskärm och en vackert klädd expedit. Det intressantaste med affären var att det inte var alldeles klart vad man sålde. Inga hyllor. ”Vad säljer ni?” frågade jag expediten. ”Fashion”, sa hon. ”Modekläder.” Hon visade på dataskärmen, där kunde hela sortimentet förevisas i rörliga bilder. ”Var finns själva kläderna?”, frågade jag. ”Någonstans i källaren”, sa hon. ”Man dubbelklickar här och sen levereras dom på nolltid.”

Det slog mig att detta kunde vara en sinnebild för en kunskapssyn. Kunskaper finns lagrade någonstans, oklart var, kan klickas fram när man behöver dom.

Så kallad kunskap är alltmer virtuell, minst av allt påtaglig, köttlig, erfarenhetsgrundad. Numera finns ofta ej tid att göra erfarenheterna. De kan inte ersättas genom all världens nätverk – dessa erbjuder trots vackra löften varken djup eller bredd nog för att ge annat än en aning om den stora mängden av oväntade erfarenheter som vi kunde göra, om vi verkligen lät oss beröras, reellt i stället för virtuellt. Det är inget romantiskt i detta. All kunskap, tror jag, måste vila på enkla sinneserfarenheter. Mer abstrakta fakta måste sättas i relation till dessa erfarenheter. Att förtöja sådana fakta i en verklig, påtaglig (och därmed angelägen)

värld är en huvuduppgift för all pedagogik. ”Detta berör mig” kan användas liktydigt med ”detta är viktigt för mig”.

I gamla tider skiljde man mellan kunskaper och färdigheter. I skolan skulle båda läras ut, och i vissa pedagogiska traditioner betonades färdigheterna lika mycket som de mer teoretiska kunskaperna. Färdigheterna tonas nu ofta ner, tränas främst in i olika slags simulatorer i undervisningen, och är ofta inriktade mot vissa speciella situationer. T.o.m. laborationer och fältövningar, som tidigare betraktades som centrala i naturvetenskaplig undervisning, ersätts nu med modellexperiment och datorsimuleringar.

Men samtidigt som den teoretiska kunskapen givits företräde framför mer praktiska färdigheter anses allmänt att kunskapens enskildheter i sig inte står sig. De är färskvara med kort lagringstid. Sortimentet i butiken måste uppdateras säsongvis. Uppdateringen sker efter internationella trender, av särskilda kunskapsuppköpare, som följer nyheterna på mässor och webb-sajter. Den praktiska pedagogiken reduceras i värsta fall till en klickteknik.

För några månader sen bytte jag tjänsterum, packade ner och upp alla gamla pärmar med föreläsningssanteckningar från 60-talet. Där fanns mängder av föreläsningar av min företrädares företrädare. Nästan ingenting var aktuellt idag – hela den astronomiska världsbilden är ommålad. I synnerhet är mycken metodisk kunskap från den tiden helt inaktuell. Min företrädare undervisade ingående om hur fotografiska plåtar kalibreras och framkallas, och hur integralekvationer skulle lösas approximativt för hand. Idag används elektroniska detektorer istället för fotografi, och datorer med matematiska program för ekvationslösning. Mycket av det mina kollegor fullfjädrat behärskade är inte längre lättillgängligt. Metodiska specialiteter dör ut, nästan som många språk dör omkring oss i världen idag.

Nå, teoretiska kunskaper finns åtminstone att få, om man vet vad man ska klicka efter. Sen skall de då passera från filerna till – inte främst uppsatsen eller föredraget, utan in i oss på något sätt. Och där skall de bearbetas, ges ett sammanhang, genomlysas av erfarenheter och värderingar, *internaliseras*. Detta kräver stort arbete. Min fråga är: gör man detta arbete? Gör man det i skola, på

universitet, i folkbildning och fortbildning? Gör man det i tillräcklig utsträckning för att kunna fatta beslut kring långsiktiga problem, som dem vi diskuterar vid detta seminarium.

Låt oss börja med beslutsfattarna. Är våra sätt för att fatta beslut, i ordentlig demokratisk ordning, sådana att besluten fattas på tillräckliga kunskapsgrunder?⁷ Vet, t.ex., president Bush tillräckligt mycket om klimatfrågan och växthuseffekten för sitt beslut om att lämna Kyotoprotokollet åt sidan? Och hur är det med våra svenska politiker? Läsaren får själv välja exempel och pröva om hon/han är tillfreds. Från mina år vid ett svenskt regeringsdepartement, känner jag igen affären jag just talade om. De tjusiga dekorationerna i butiken, kunskaperna i lådor i källaren, okunnigheten manifest om vad som finns att välja bland där nere – hur kunskapskläderna tillkommit, vilka förutsättningarna är att bära dem, hur de skall tvättas, hur de kan kombineras, hur de känns att ta på – kunskaperna är sporadiska och känslan för dem begränsad och ofta okritisk eller överkritisk. Visst finns några i omgivningen som kan komma med smakråd – men dessa ses just som smakråd, tyckanden, eller doktriner. När kunskap saknas blir kunskap relativ. När kunskap mer ses som modeller än som verkliga erfarenheter blir det frestande att se alltsammans som någras sociala konstruktioner.

Sådana väljare, sådana politiker brukar man säga. Det som det tycks handla om är att kraven måste ställas högre av oss väljare på att en politiker skall kunna sina saker, ja, t.o.m. våra saker, eller åtminstone ha lagom respekt för kunskapen, vilket är varken för mycket eller för litet. Detta kräver förtrogenhet med kunskapsprocesser, färdighet att göra kunskapskombinationer och förmåga att se sammanhang.

Vår första fråga blir alltså: *Är beslutsfattarna, var och en av oss, tillräckligt kunniga för beslut av långsiktig betydelse?*

⁷ Vilken trist fråga, när man skulle vilja berätta om vackra strukturella problem, hålla ett föredrag som Georg Henrik von Wright, och sen istället bara förmår hamna på något slags "Vi i femman-nivå"! Men ändå, låt oss fråga denna barnsliga första fråga!

Bildning

För ett halvt år sen hade vi i denna sal en konferens för de skönlitterära författare som debuterat under året. Vid konferensen höll sociologen och kritikern Ingrid Bosseldal ett föredrag⁸. Under rubriken ”Diktens erfarenhetsbas” analyserade hon några debutantromaner för att försöka urskilja exempel på de personlighetstyper eller schematiserade förhållningssätt som den postmoderna teoretikern och sociologen Zygmunt Bauman konstruerat⁹ i sina försök att urskilja olika livsstrategier i samhället.

I det tidigare ”moderna” samhället ser han en karakteristisk gestalt, *pilgrimen*, sanningssökaren som alltid var på väg någonstans, men på vägen ägnade sig åt att kultivera sig själv och sin omgivning. I det följande ”postmoderna” samhället kännetecknas karaktärerna istället av att de undviker långsiktiga åtaganden, inte binder sig till en plats och inte viger sitt liv till ett kall. Bauman talar om fyra typer: *flanören*, *vagabonden*, *turisten* och *spelaren*. Bosseldal finner i sin analys talrika och mycket tydliga belägg för dessa olika karaktärer. Jag citerar ett exempel, en flanör, ur hennes analys (sid. 479) av Martin Landahls roman *Några har vingar*:

”Huvudpersonen Henrik är en socialt friställd 37-åring. När vi möter honom i en tågkupé (!) på väg till Köpenhamn har han en splittrad historia bakom sig som före detta misslyckad juridikstudent, akademiker, musiker, fastighetskötare, äkta make, tidningsbud, lärare och rektor.

Och i romanens inledning är han alltså åter ensam och arbetslös, utan egen förskyllan, och på väg. Vart, på lång sikt, har han ingen aning om. Det får han väl bestämma när det är så dags. De vägval han gör i romanen är av samma karaktär som hans historia: på tåget möter han en kvinna och de slår följe, kanske väljer de att leva tillsammans. För ett tag i varje fall. Under hösten accepterar de erbjudandet om att hyra ett gammalt brygghus, eftersom erbjudandet nu ändå dök upp. Och till våren finns det kanske jobb för Henrik på folkhögskolan i närheten, eller så finns det inte ...

⁸ Se Vår Lösen 7–8, 2000, sid. 474 ff.

⁹ Se Z. Bauman: *Postmodern Ethics*, Blackwells, Oxford 1993.

Henriks liv är alltså byggt av fragmentariska påhopp och relationer, men knappast hans jag, som istället är både självcentrerat och självgott, men däremot inte vare sig särskilt självkritiskt eller reflexivt. Henrik är helt enkelt en kille som, om han får säga det själv och det gör han indirekt romanen igenom, alltid grejar biffen, och det oavsett om det handlar om igenslammade rör, oregerliga högstadieelever eller det egna privatlivet.”

Man kan med visst fog invända att Baumans typologi inte täcker nutidsmänniskans livsstrategier och förhållningssätt särskilt väl, att postmodernismen som sådan redan är omodern, att Bosseldals analys är schematisk, eller att romanerna inte särskilt väl beskriver unga människor i dagens Sverige. Min egen erfarenhet är att de unga generationerna på många sätt är bättre rustade för ett gott socialt liv än vi var. Ändå kan det finnas skäl att undra om inte den skillnad som Bauman och Bosseldal gör mellan de moderna och de postmoderna typerna kan vara ganska träffande: att de postmoderna typerna vet, till skillnad från pilgrimen, att världen inte är rationell, förnuftig, manipulerbar och homogen. Att de starkt nupräglade postmoderna livsstrategierna också innebär att människornas relationer till varandra tenderar att bli fragmentariska och tillfälliga. I varje fall *kan* det vara så, eller bli så. Detta kan innebära att vi som vuxit upp som pilgrimer, eller åtminstone är präglade av det moderna samhällets rationella och homogena samhällssyn, systematiskt felbedömer senare generationers beredskap och vilja att ta långsiktigt ansvar. Ett försök att med mer eller mindre rationellt grundade etiska principer motivera ett sådant ansvar kan möta oförståelse eller motstånd, och då inte bara av sporadiskt utan av grundläggande filosofiskt slag.

Man kan undra vad som skulle kunna göras för att förhindra den upplösning av relationer, samhälle och i viss mån personlighet som Bauman beskriver, och som kanske kan vara en verklighet, eller en möjlighet. Min tro är att *bildning* i djup mening tjänar just detta syfte – att ge sammanhang i en ganska kaotisk värld, och därmed hålla ihop människor och samhälle. Jag avstår här medvetet från att närmare försöka förklara begreppet bildning, och vill istället be alla att göra ett allvarligt försök, var och en för sig, att ge det mening. Misslyckas försöket är detta i sig värt begrundan och vidare samtal.

Bildning är inget givet, en gång för alla väldefinierat, men är kanske nödvändig för att hålla samman världsbilden, samhället, göra gemensamma värderingar möjliga. Att ha ett ordentligt källarförråd av kunskaper, som kan klickas fram vid behov, är inte bildning. Undervisning, den må ges i skolan, vid universiteten, inom folkbildningen, i TV, ger ofta inte bildning idag. Bl.a. kräver bildning förmåga att förstå djupa och inte självklara sammanhang, både välutvecklade sådana, och just nyvävda mellan olika kunskapstraditioner.¹⁰

Fråga nummer två blir: *Är djup bildning (hos oss och hos framtida generationer) en förutsättning för att svåra långsiktiga beslut skall kunna tas, förstås av dem som berörs, och implementeras för framtiden?*

Värderingar

Varifrån kommer då värderingarna? Det är förstås en svår fråga som flera deltagare i seminariet varit inne på. Låt oss anta att de delvis är medfödda, biologiska, men samverkar med, formas eller hindras av kulturella och sociala förhållanden, och av andra individuella erfarenheter. Själv är jag benägen att tro detta. Jag känner stor sympati och viss tilltro till Francesco Alberonis tanke – i hans bok om Värden¹¹ – att många goda gärningar sker alldeles spontant, utan några medvetna val eller begrundanden. Alberoni menar, inspirerad av Henri Bergsons optimistiska idéer om en ”elan vital”, att denna goda spontanitet kan jämföras med den plötsliga förälskelsens omedelbarhet. En viktig uppgift för samhället och kulturen blir i så fall att öppna för dessa, ofta mycket otraditionella handlingar. Att tillåta dem. Man kan i denna optimistiska anda t.ex. undra om Schengenavtalets regler om flygtransportörernas

¹⁰ En undervisning i historia som slår ner fläckvis i en sekvens ”arbetsområden”: stenåldern, vikingarna, riddarborgar, Gustaf Vasas äventyr, trettioåriga kriget, amerikanska frihetskriget, ångkraften, Hjalmar Branting, Förintelsen, Marilyn Monroe och mordet på Kennedy, är en samling historier, inte historia, och definitivt inte historisk bildning. Och väven blir alldeles för gles för att kunna knytas samman på tvärsen, med t.ex. grundämnena, elmotorn, atomkraften, bakterierna, dinosaurierna, våra husdjur och missbruk.

¹¹ F. Alberoni: Värden (sv. övers.), Korpens förlag, 1994.

förpliktelser att kontrollera visa hos passagerare utanför EU är ett sätt att försöka förhindra denna omedelbara empati hos oss, eller Åseleborna, snarare än att stoppa vår förmenta invandrarfientlighet i busken.

I detta perspektiv kunde man hoppas att de goda värderingarna finns där, väl grundande, oberoende av hur mycket vi vet, och hur bildade vi är. (Erfarenheten har ju också visat upprepade gånger att den kloke ofta är ond.) Men om nu samhället inte alltid är gott – och jag menar att detta perspektiv, med det *onda* samhället, borde beaktas mycket mer av oss som upplevt världen under 1900-talet och som nu diskuterar hur det kan komma att bli under följande tusentals sekler, nå, om nu samhället kommer in i en period när det är orättfärdigt och de dominerande samhällskrafterna skadliga, då *kan* kunskaper och inte minst bildning vara centrala för att vi inte alldeles skall gå vilse. Genom propaganda, eller medlöpande självbedrägeri, eller viljan att göra det bästa möjliga av de omöjliga situationerna i stället för att vägra, och bråka.

I ett ljusare framtidsscenario, där demokrati och stabilitet består och kärnavfallet lagras och vaktas plikttroget, skymtar jag efter dagens diskussioner en ny problematik om värderingar, som vi borde uppmärksamma. Antag – vilket jag tror är realistiskt – att vi ganska snart begriper mycket bättre hur värderingar uppstår, vidareförs, påverkas, ja manipuleras. Om vi då har ett samhälle där vi konstruerat tekniska och sociala system som kräver stabila värderingar för att fungera och bestå, som kärnavfallsförvar, då kommer också värderingskontrollen i förgrunden. Man kan föreställa sig ett nytt viktigt ämbetsverk: *Statens värderingsinspektion*. Det kan komma att kännas viktigt och riktigt att vidareutveckla en förfinad värderingsingenjörskonst, som appliceras mot lättsinniga, anarkistiska och andra element. Det är klart att andra, mycket mer kommersiella krafter kanske ändå driver fram denna nya typ av ingenjörskunnande, men behovet av extrem stabilitet för de stora långsiktiga sociala projekten kan komma att få en övergripande betydelse som legitimerande kraft för den nya sociala tekniken. Tanken är förstås inte alldeles ny; statskyrkan blev i tidigare sekel ett instrument just för detta. Den manipulation av värden som vi redan sett tillämpas genom statskyrkan kanske ändå

bara kan liknas vid kreatursavel i jämförelse med massiv tillämpning av modern DNA-teknik.

Min tredje barnsliga fråga blir därför: *"Legitimerar slutförvar – och andra långsiktiga 'förvaringsproblem', t.ex. problemet att rätt förvara och bruka den avancerade kunskap vi idag förvärvar inom t.ex. biotekniken – avancerad värderingskontroll?"* Kanske kommer en dag det famösa Thorild-citatet över ingången till Uppsala universitets aula "Tänka fritt är stort; men tänka rätt är större" att förenas med den yttersta statsnytta.

Diskussion om värderingar och långsiktigt ansvar

En huvudtanke i Bengt Gustafssons föredrag var att långsiktiga projekt som kärnavfallsförvar förutsätter att kommande generationer är beredda att ta ansvar utifrån i stort sett samma grundläggande värderingar som dagens. Med hänvisning till bl.a. den polsk-engelske sociologen Zygmunt Baumans beskrivning av den postmoderna personlighetstypen ifrågasatte Bengt Gustafsson realismen i denna föreställning och målade upp bilden av ett samhälle, styrt av en auktoritär värdekommission eller inspektion. Tillspetsat uttryckt måste de gemensamma värderingarna påtvingas och efterlevnaden av dem inspekteras.

Bengt Gustafsson har efter seminariet bearbetat och starkt förkortat det föredrag diskussionen bygger på. Så finner t.ex. läsaren i slutmanuset ingen hänvisning till den norska värdekommissionen. Vidare är beskrivningen av den ”postmoderna” livsstrategin mera återhållen. Sakplädningen är dock densamma, även om seminariediskussionen avsatt vissa spår i slutmanuset.

Motiv för frihet

I ett första inlägg ställde *Sverker Gustavsson* frågan om vilka motiv vi idag har till frihetens försvar mot möjligheten av en värderingsinspektion. Vi har, hävdade han, fått våra föreställningar om frihet formade av motbilderna i fascismens och kommunismens typ av totalitärt samhälle och med detta som spegelbild har det tätt sig självklart att frihet är nödvändig. Frihetens nödvändighet är dock idag inte lika självklar, när de totalitära samhällena brutit samman. Vi kan idag också se tendenser, inte minst inom forskningspolitiken, att ifrågasätta friheten. Vilka motiv har vi att sätta emot dessa tendenser och värna om fri kunskapsbildning och

fri diskussion? Frågan är viktig, bl.a. därför att legitimiteten för nationella projekt beror av graden av frihet.

Bengt Gustafson svarade kort att hållningen till frihet ytterst sett är en trosfråga. Ser vi tillbaka finns skäl både för och emot frihet. Dagens tekniska civilisation hade inte funnits utan fri forskning men å andra sidan har samma frihet åstadkommit mycket skada.

Längre fram i diskussionen knöt *Lennart J. Lundqvist* samman frågorna om frihet och gemensamma värderingar. Han tecknade två alternativ till att under bevarande av frihet stärka den gemensamma värdebasen. Det första utvecklade han i anknytning till Göran Rosenbergs bok om USAs författning, "Friare kan ingen vara". USA framstår som ett land med total frihet, där många olika subkulturer utvecklas. Den lösning ledarskapet har funnit för att hålla ihop nationen tycks vara att frammana ett gemensamt hot att samla nationen kring. Det finns också andra exempel på länder med samma strategi. Det andra och enligt Lundqvist mest konstruktiva alternativet att under bevarad frihet åstadkomma och förnya en god gemensam värdegrund är "delaktighetssamhället, där man faktiskt har en chans att vara delaktig i det som görs och där man också blir delaktig i det som omfördelas". Skulle delaktighetssamhället raderas, skulle förmodligen det som vi idag ser som individualism hos ungdomar utvecklas betydligt längre än vad som nu sker.

Motstridiga 'verklighets'bilder

Thorleif Pettersson var den som reagerade starkast mot Bengt Gustafssons beskrivning av både den "postmoderna" ungdomen och den norska diskussionen kring värdekommissionens arbete. "Jag vill säga nej till allt vad du säger, men det var väldigt skickligt formulerat." Det omfattande material Pettersson arbetat med ger en helt annan bild av ungdomen än den som postmoderna teoretiker tecknar av försvagad jagkänsla och ett upplöst jag. Det visar istället på ett starkare jag än tidigare. Vidare stämmer inte bilden av den norska diskussionen. Det intressanta med denna är snarare den starka debatt, som förekom när värdekommissionen tillsattes, och det blandade mottagande rapporten fick. För övrigt har, invände

Pettersson mot resonemangen om värdekontrollen, ”våra diskussioner här starkt poängterat betydelsen av att få in de demokratiska processerna i beslutet om den långsiktiga förvaringen just för att få till stånd slutförvar, som inte skulle bygga på vissa typer av värdestrukturer utan på en mångfald olika värdestrukturer.”

När det gäller bildningens betydelse ställde slutligen Pettersson med en udd av kritik frågan om det finns långsiktiga beslut, där det går att belägga eller göra troligt att de skulle ha varit annorlunda med en djup bildning. Är med andra ord djup bildning en förutsättning för goda långsiktiga beslut?

Meningarna om den norska värdediskussionen var dock delade. *Lennart J. Lundqvist* drog för sin del slutsatsen att det inte tycks gå att tänka i termer av en gemensam värdegrund utan att det blir fråga om ofrihet och kontroll. Sin slutsats riktade han som en direkt fråga till *Bengt Gustafsson* om hur han såg på detta förhållande.

I sitt svar lyfte *Bengt Gustafsson* fram sina erfarenheter av kontakt med arbetet i anslutning till av skolministern initierat projekt om värdegrunden. Projektet har enligt hans mening visat sig vara problematiskt, beroende på allvarliga brister i trovärdigheten inom systemet. Ansvar delegeras ner i systemet, samtidigt som man drar in resurser. Man ger ”dem som står på golvet i uppgift att göra saker som gör att de inte längre kan känna att de gör att bra jobb. Det skapar en skuld känsla.” Friheten är visserligen total men resurser saknas att använda den. Med detta exempel från skolan ville *Bengt Gustafsson* visa, att problem uppstår, när diskussionen om värdegrund styrs uppifrån och därtill kan användas av system, i vilka mycket av trovärdigheten mellan olika nivåer gått förlorad.

Lars Ingelstam hade ur *Bengt Gustafssons* föredrag noterat en skarp polemik mot ”den postmoderna livshållningen” och ville med sitt inlägg vända denna till självkritik. Det finns skäl att ta allvarligt på de redovisade tendenserna – de har också ett visst empiriskt stöd – och söka förstå bakgrunden till den oro, olust och främlingskap, som utmärker den postmoderna hållningen. Postmodernitet är dock inte en företeelse, som kan ställas mot modernitet i allmän mening. Snarast är den en reaktion mot och ett resultat av vissa drag i utvecklingen, vilka med orätt kommit att identifieras med modernitet. Förnuftet har, hävdade *Ingelstam* med en hänvisning till

filosofen Georg Henrik von Wrights kritik av det moderna projektet, kommit att tolkas som ett snävt effektivitetsbegrepp, medan dess egentliga innebörd – ”reasonable”, kloket – har trängts undan och marginaliserats. Det finns med andra ord inre motsättningar i det moderna projektet, som generationerna före ”postmodernisterna” inte gjort upp med. Mot denna bakgrund måste den ”postmoderna livshållningen” förstås. Problemet går djupare än till en enkel polarisering mellan postmodernt och modernt.

Bengt Gustafsson replikerade att hans avsikt inte var att ställa modernt och postmodernt emot varandra och värdera företeelserna som bra eller dåliga. I likhet med Zygmunt Bauman var hans syfte i stället att visa på det problematiska i en postmodern livshållning, företrädd av personlighetskaraktärer som utmärks av ”ointresse för långsiktiga perspektiv, ett levande i nuet och en viss likgiltighet för hur det skall gå med en själv och ännu mer med samhället och världen omkring”.

’Verklighets’bilden nyanseras ytterligare genom ett inlägg av *Ingela Westberg*, Nyköpings kommun, som hänvisade till undersökningar i bl.a. Nyköpings kommun om ungdomars inställning. Av dessa framgår, att viktigast för de intervjuade är ”det etiska, det är familjen, vännerna, man vill ha ett fast jobb, en stadig grund att stå på, man söker en mening med livet”. Talet om att man skall byta arbete ett antal gånger i livet, arbeta utomlands några år, välja fritt mellan olika alternativ etc., förefaller enligt dessa undersökningar mest vara ”en uppblåst myt”. Samtidigt gäller om denna generation liksom om de generationer, som fostrats av 40-talisterna, att de uppmanats att förhålla sig kritiskt och granskande. Detta förhållningssätt påverkar också innebörden av bildningsbegreppet. ”För mig är bildning inte bara böcker, tidningar etc. utan också att man kan kritiskt granska den information man får, lägga samman och korsa samband.” Det innebär i sin tur att man ifrågasätter auktoriteter och inte vill binda sig till en rörelse, ett parti eller till en yrkesroll, som står för hela den personliga identiteten. Detta är, hävdade Westberg, något positivt och löftesrikt, samtidigt som det ur det etablerade samhällets synpunkt ser ut som ett ”ungdomens uppror”.

Förutsättningarna för långsiktigt ansvar

Bilden är alltså inte entydig, men kvar står, vilket *Bengt Gustafsson* underströk i en kort replik, frågan om förutsättningarna för att ta långsiktigt ansvar har förändrats. Kring denna fråga kretsade också en rad inlägg. *Jenny Lundström*, Naturskyddsföreningen, lyfte fram bristen på motsvarighet mellan å ena sidan de styrandes handlingar och de egna valen och å den andra de värderingar vi säger oss företräda. ”Det jag ser många exempel på är de styrandes svek när det gäller att hantera det som man faktiskt värderar men också individuella svek./...Jag kan välja att avsätta en stor del av min lön till att förbättra resursfördelningen och skänka bort till den del av världen som har behov av den, men jag gör det inte.”

Bengt Gustafsson underströk allvaret i den klyfta mellan handling och värdering som *Lundström* pekat på. ”Spännvidden mellan de officiellt proklamerade värderingarna och det vi ser hända, inte minst från beslutsfattarnas sida men överhuvud i samhället, tror jag är det verkligt stora hotet mot våra vackra värderingar.” I längden är denna påfallande klyfta ohållbar. Det gäller oss alla. ”Det var annorlunda förr, när vi inte hade så mycket information om det som händer, annorlunda när man inte tillhörde det demokratiska samhället, då kunde man säga att det ligger i styrsystemet men idag har vi faktiskt ansvar och därmed blir denna klyvning mellan handling och värde outhärdlig.”

Birgitta Odén förde in ett nytt perspektiv genom att aktualisera kopplingen mellan historia och framtid, samtidigt som hon konstaterade att det skett en radikal förändring bland unga människor mot ett ökat intresse för det förflutna. *Marianne Frankenhaeuser*, experimentell psykolog, har i en intressant studie belagt ett starkt samband hos individerna mellan deras intresse för det förflutna och deras engagemang i framtiden. Av resultaten framgår också – och det är utifrån seminariets frågeställningar betänkligt – att engagemanget gäller under en relativt kort tid eller åldrarna 25 år till upp emot 50. Utifrån sina erfarenheter, bl.a. av ett växande intresse för det förflutna via släkthistoria, hyste dock *Birgitta Odén* ingen oro för dagens ’postmoderna’ ungdom. Men med tanke på den ökande individualisering och inriktning på

självförverkligande, som Thorleif Pettersson tog upp i gårdagens föredrag, betonade hon vikten av att skapa arenor för möten mellan unga människor och de äldre.

En av vetenskapsjournalisten *Annika Nilsson* ställd fråga förblev i diskussionen obesvarad: Innesluter öppenheten för framtida generationers möjligheter att själv välja också möjligheten att välja värderingar?

Institutionernas roll

Det avslutande inlägget av *Rolf Lidskog*, Människa-Teknik-Miljö, Örebro universitet, återknöt till det första ledet i seminarietematets underrubrik – ”Stabilitet hos demokratiska institutioner”. Går det, frågade Lidskog, ”att skapa institutioner, som klarar av obildade individers dåliga beslut?” Lidskog förtydligade sin fråga med bl.a. följande. I den för några år sedan publicerade boken ”Samhälle och natur – Om det ekologiska förnuftets revolution” hävdas, att vi är på väg mot en ”postekologisk era”. Därmed avses att miljötänkandet blivit så internaliserat att vi överhuvud inte tänker på att vi handlar miljövänligt. Det är en naturlig del av vårt handlande.

Seminariets historiker kan säkert skjuta i sank denna vackra syn på historisk utveckling. Det intressanta i boken är dock beskrivningen av vad som tänkes göra den postekologiska eran möjlig. I det moderna samhället har enligt författaren utvecklats vad han kallar ”reflexiva institutioner”, dvs. institutioner som klarar av att fundera över sina handlingars framtida konsekvenser, inte minst som tänkbara även när de förefaller osannolika. Det är också detta vår diskussion här gäller.

Andra tänkare som intresserat sig för frågan om vilka egenskaper, som krävs av sådana institutioner, lyfter bl.a. fram följande. För det första måste man skapa mekanismer för erfarenhetsåterföring. Inte minst behöver man klara av att lära av misslyckanden. Ett andra kännetecken är vad som kallas institutionell redundans. Denna innebär att man har överlappande befogenheter i en organisation, många samtal, överkapacitet av personer, vilket

helt strider mot slimmade organisationstekniker. Vidare gynnar man pluralism i åsikter och ståndpunkter inom organisationen. ”Man har en slav som viskar i kejsarens öron, att han är dödlig eller med andra ord personer som inte självklart delar organisationens eget perspektiv på en fråga.” Ett tredje kriterium är perforerade gränser mot omvärlden, så att man kan känna av signaler från denna, som man inte kan uppfatta inifrån sin egen organisation.

Vad kan man då slutligen lära av detta i relation till behovet av bildade medborgare? Lidskogs svar tog närmast form av nya frågor. ”Hade Hallandås-katastrofen inte inträffat om en djupt bildad person jobbat som projektledare på Skanska eller varit chef för Banverket syd?” Räcker det med bildade personer, krävs inte också visa institutioner? ”Kan en bildad person kompensera en oreflexiv institution eller en reflexiv institution kompensera en obildad persons dåliga beslutsfattande?”

Diskussionen avslutades i enighet mellan Rolf Lidskog och Bengt Gustafsson, som med sitt föredrag givit relief åt det institutionella perspektiv, som eftermiddagssessionen belyst. Det institutionella perspektivet är centralt och behöver vidareutvecklas.

Hur länge kan framtiden hållas öppen? Vem beslutar och vem betalar?

*Olof Söderberg
Kärnavfallsfondens styrelse*

Inledningsord

I diskussionen kring hur vi i Sverige ska ta hand om avfallet från vår kärnkraft – jag syftar här i första hand på det använda kärnbränslet – ställs ofta frågan om *hur länge vi kan hålla olika vägar öppna*. Man kan också fråga om vi *bör* hålla olika vägar öppna hur länge som helst.

Ett väl grundat svar förutsätter att den som svarar funderar en smula på etiska aspekter. Man kan t.ex. utgå från resonemanget bakom uttrycket ”Ansvarets kniptång” i den av Anne-Marie Thunberg och KASAM inspirerade skriften ”Ansvar, rättvisa, trovärdighet – etiska dilemman kring kärnavfall” (utgiven år 1999). Jag citerar (sid. 25–26):

Osäkerheten är med andra ord oundviklig när vi idag ska värdera olika möjligheter för att ta hand om kärnavfallet. Samtidigt är det knappast etiskt försvarbart att lämna över hela ansvaret på framtiden. Att skjuta på besluten är också ett val som vi i så fall måste ta ansvar för. Avfallet finns och om vi lämnar det vind för våg kommer vi att utsätta framtida generationer för risker som vi inte skulle acceptera för oss själva. Vi sitter med andra ord i en kniptång.

Men vi får vid dessa principiella diskussioner inte glömma bort att det även finns ekonomiska aspekter. Det bästa får inte vara det godas fiende. Vi måste alltså också ställa frågan *om vi har*

ekonomiska resurser (förenklat uttryckt om vi har råd) att hålla olika vägar öppna hur länge som helst. Och vem är det som i så fall har råd? Vem beslutar och vem betalar?

Jag ska i det följande översiktligt beskriva hur vi i Sverige har planerat för att täcka kostnaderna för att genomföra detta nationella projekt. Jag kommer sedan att skissera några scenarier som vi har planerat för – och några scenarier som vi *medvetet inte* har planerat för. I det sammanhanget kommer jag att försöka ge någon vägledning för dagens beslutsfattande så att våra efterkommande om möjligt inte hamnar i den osäkerhet som den senare typen av scenarier innebär.

Kärnkraftsepoken – minst ett sekel

Att ta hand om kärnkraftens avfall på ett långsiktigt säkert sätt bör ses som ett stort nationellt projekt. Detta utgör den nödvändiga avslutningen på ett betydligt större energipolitiskt projekt som regering och riksdag i stor partipolitisk enighet ställde sig bakom under senare delen av 1950-talet. Jag syftar naturligtvis på satsningen på kärnkraft för kommersiell elproduktion. Vi måste komma ihåg att den satsningen vid den tidpunkten betraktades som – och också har fungerat som – en av de grundläggande förutsättningarna för den välfärd som de flesta människor i vårt land numera drar nytta av.

Planerna på den första kommersiella kraftreaktorn presenterades i slutet av 1960-talet och denna (Oskarshamn 1) togs i bruk år 1972. Sammanlagt uppfördes 12 reaktorer; av vilka de två sista (Forsmark 3 och Oskarshamn 3) togs i bruk år 1985. I början av 1980-talet inriktades energipolitiken på att kärnkraften skulle tas ur drift senast år 2010. Låsningen till just detta årtal som sluttidpunkt för användning av kärnkraft upphörde genom riksdagens energipolitiska beslut år 1997. Men fortfarande finns en politisk majoritet i riksdagen för att kärnkraften inte skall användas i framtiden. En reaktor i Barsebäck stängdes av i november 1999. Den senaste bedömningen av regeringen (hösten 2000) går ut på att den andra kan stängas av före utgången av år 2003. För övriga

reaktorer finns inga riksdags- eller regeringsbeslut om datum för avstängning.

Räknar man med 40 års teknisk drifttid för kraftreaktorer, så skulle de två senast tillkomna reaktorerna komma att tas ur bruk år 2025. Ny kärnkraft i vårt land kan endast tillkomma om riksdagen upphäver det nuvarande förbudet i kärntekniklagen mot förberedande åtgärder i syfte att uppföra en kärnkraftsreaktor.

Det stod redan tidigt klart att frågorna kring ett säkert slutligt omhändertagande av kärnkraftens avfall kräver tid för sin lösning. Idag räknar industrin med att en underjordisk berganläggning för slutförvaring av det använda kärnbränslet i bästa fall kan börja uppföras i slutet av innevarande decennium för att kunna tas i bruk ungefär år 2015. Det kommer därefter att ta ca 40 år innan allt använt kärnbränsle har placerats i detta förvar. Först omkring år 2060 skulle alltså ett slutförvar vara ”fyllt” och kunna tillslutas permanent.

Att "svara för" kostnaderna för ett säkert omhändertagande av kärnavfallet – grundläggande principer bakom lagstiftningen

Etik och pengar ställs i många sammanhang mot varandra. Men detta är inte någon naturlag. Det finns exempel på områden där dessa båda krafter samverkar på ett ansvarsfullt sätt. Ett sådant exempel är, menar jag, hur man i vårt land har löst frågan om finansieringen av de åtgärder som behövs för att långsiktigt ta hand om det använda kärnbränslet på ett säkert sätt.

Genom beslut av riksdagen skapades redan för drygt 20 år sedan ett finansieringssystem i statlig regi. Syftet med detta system kan sägas vara att säkerställa att den generation som har nytta av kärnkraften skall betala hela kostnaden också för att ta hand om avfallet. Nyttigheten, alltså elen, konsumeras ju i samma moment som den har producerats och avfallshantering och rivning av kärnkraftverk kan inte slutföras förrän åtminstone 30–40 år senare. Det finns alltså en etiskt grundad motivering som kan sammanfattas i satsen att otillbörliga bördor skall inte läggas på framtida

generationer. Barnbarnsgenerationen ska inte behöva betala städkostnaderna efter oss.

Ett sådant finansieringssystem förutsätter naturligtvis att storleken av kostnaderna för avfallshanteringen låter sig uppskattas redan nu, i vart fall i rimligt säker utsträckning. Detta är svårt, men uppgiften behöver inte vara omöjlig.

Men – liksom i annan mänsklig verksamhet – står det naturligtvis inte i vår förmåga att gardera sig till 100 % mot de ekonomiska följderna av varje tänkbart scenario. Än mindre gäller detta helt oförutsebara händelser. Systemet *kan alltså inte ge 100 % garanti för att våra efterkommande är befriade från ekonomiska bekymmer för avfallet efter kärnkraften*. Men det är möjligt att utforma finansieringssystemet på ett sådant sätt att det med stor sannolikhet kan fylla sin funktion. Uttrycket ett *robust* finansieringssystem ska ses mot den bakgrunden.

Det grundläggande synsättet bakom detta finansieringssystem kan sammanfattas i tre punkter:

- Kostnaderna ska täckas av intäkterna från den produktion av energi som gett upphov till den;
- Den som bedriver en verksamhet där radioaktiva restprodukter uppkommer ska svara för att dessa restprodukter tas hand om på ett säkert sätt;
- Staten har ett övergripande och långsiktigt ansvar för det radioaktiva avfallet.

Statens ansvar är i första hand att genom riksdagen skapa de lagregler som behövs samt att se till att bestämmelserna följs. I vårt land ligger den sistnämnda uppgiften närmast på Statens kärnkraftinspektion och Statens strålskyddsinstitut.

Det saknar inte intresse att konstatera att samma principiella synsätt återfinns i 1997 års internationella konvention om säkerheten vid hantering av använt kärnbränsle och om säkerheten vid hantering av radioaktivt avfall (framtagen inom ramen för IAEA:s arbete och i dagligt tal ofta benämnd 1997 års kärnavfallskonvention). Genom att den konventionen så sent som den 20 mars 2001 har ratificerats av tillräckligt många stater (däribland

Sverige), kommer den att träda i kraft den 18 juni 2001 och är därmed införlivad i den internationella rätten. I konventionen förklarar de fördragsslutande parterna att de ”inser att varje stat har rätt att förbjuda import av utländskt använt kärnbränsle och radioaktivt avfall till sitt territorium”. Sverige kan alltså inte tvingas att ta emot kärnavfall som har uppkommit i ett annat land.

De grundläggande svenska reglerna finns i lagen (1984:3) om kärnteknisk verksamhet (kärntekniklagen). Där ges kärnkraftsproducenterna ett ansvar som sträcker sig långt efter det att själva produktionen av kraft har upphört. Ansvaret finns uttryckt i 10 §. Paragrafen stadgar att den som har tillstånd till kärnteknisk verksamhet ska ”svara för” att allt i verksamheten uppkommet kärnavfall och använt kärnbränsle hanteras och slutförvaras på ett säkert sätt och att den anläggning i vilken verksamheten bedrivs avvecklas och rivs på ett säkert sätt sedan verksamheten upphört.

I ansvaret ingår att svara för de faktiska kostnader som behövs för avfallshanteringen. I detta ligger (enligt ett motivuttalande som gjordes i prop. 1983/84:50 sid. 91) att ”ansvara med återstoden av sin förmögenhet för kostnader som staten skulle kunna ådra sig för sådana åtaganden, ifall tillståndsinnehavaren skulle underlåta att fullgöra sina skyldigheter och staten därför nödgas vidta åtgärderna”.

Den grundläggande regeln om kärnkraftsindustrins ansvar för kostnaderna finns alltså i kärntekniklagen. Men hur ska det gå till att fullgöra ansvaret? Svaret finns i andra lagar, i första hand lagen (1992:1537) om finansiering av framtida utgifter för använt kärnbränsle m.m. (i fortsättningen kallad finansieringslagen). Den ursprungliga lydelsen av den lagen är från år 1981.

Hur sker finansieringen / Vem betalar kostnaderna?

I mitten av 1970-talet började kärnkraftsföretagen bygga upp egna interna fonder för att täcka de framtida avfallskostnaderna. Dessa fonder överfördes till det statliga finansieringssystemet år 1981. Sedan dess betalar reaktorägarna en särskild avgift till

staten med ett visst belopp per producerad kWh, en kostnad som kärnkraftsföretagen vältrar över på den enskilde elkonsumenten via priset på el. Numera är den avgiften i genomsnitt mindre än 1 öre/kWh. Avgiftens storlek beslutas varje år av regeringen. Ett förslag tas fram av Statens kärnkraftinspektion, som i sin tur begär in kostnadsuppskattningar och annat underlag från det av kärnkraftsproducenterna gemensamt ägda Svensk Kärnbränslehantering AB (SKB).

Det är alltså de kärnkraftsproducerande företagen som betalar in avgifter till staten. Dessa avgifter utgör en del av priset på den el som debiteras oss konsumenter på våra elräkningar. *De medel som betalas in och fonderas kommer alltså i sista hand från dagens elkonsumenter. Ytterst är det dessa – vi själva – som betalar kostnaderna för de åtgärder som behöver vidtas i framtiden.*

Avgifterna fonderades åren 1981–1995 på särskilda räntebärande konton i Riksbanken. Sedan år 1996 förvaltas dessa avgiftsmedel av en särskild myndighet, Kärnavfallsfondens styrelse. Pengarna är numera placerade hos Riksgäldskontoret. Fondens styrelse ansvarar för att förvaltningen tillgodoser krav på långsiktigt god avkastning och tillfredsställande betalningsberedskap. Styrelsens funktion är bl.a. att vara en aktiv förhandlingspartner gentemot Riksgäldskontoret.

Ur dessa fondmedel har kärnkraftsföretagen alltsedan år 1982 kunnat få ersättning för de kostnader som redan nu successivt läggs ner på omhändertagandet av det använda kärnbränslet. Ersättningsanspråken granskas av Kärnkraftinspektionen, som därefter uppdrar åt Kärnavfallsfondens styrelse att betala ut ersättningar för godkända kostnader.

Det rör sig om stora belopp. Nedanstående uppställning ger en grov överblick. Siffrorna är sammanställda med ledning av uppgifter i Kärnavfallsfondens årsredovisning för år 2000.

	<i>Miljarder kronor</i>	
Inbetalda avgifter 1982–2000	23,2	
Avkastning 1982–2000	14,4	
Summa intäkter 1982–2000		37,6
Utbetalda ersättningar för kostnader 1982–2000		/13,0
Behållning (bokfört värde) 2000-12-31	24,6	
<i>(Behållning enligt marknadsvärdering, dvs. inklusive orealiserade vinster</i>		26,6)

Summan av de framtida kostnaderna och de kostnader som redan har lagts ner beräknas uppgå till storleksordningen 60 miljarder kronor. Det rör sig alltså om ett mycket stort industriellt projekt. De framtida kostnaderna uppgår till ungefär dubbla det belopp som idag finns fonderat. Detta är i sig dock inte något alarmerande. En stor del av utgifterna ligger långt fram i tiden. Nya avgiftsmedel betalas in så länge kärnkraftverken producerar el. Dessutom är fonden placerad på så sätt att den ger avkastning fram till den tidpunkt när pengarna behöver användas för sitt ändamål.

Vem betalar då avkastningen? Ja, formellt sett är det ju staten, eftersom pengarna är placerade hos Riksgäldskontoret. Det är i realiteten vi alla i vår egenskap av skattebetalare. Man måste dock samtidigt komma ihåg att om inte dessa pengar hade varit placerade hos Riksgäldskontoret, så hade staten behövt öka sin upplåning hos andra långgivare i motsvarande mån och som skattebetalarna hade vi fått betala den kostnaden i stället.

Ytterst beror naturligtvis statens och vår betalningsförmåga på samhällsekonomin i stort.

En av förutsättningarna för en god samhällsekonomi är sannolikt att vi har ett någorlunda stabilt samhälle. I den tidigare citerade skriften "Ansvar, rättvisa och trovärdighet – etiska dilemman kring kärnavfall" understryks betydelsen av stabilitet hos samhällets institutioner för att kärnavfallsfrågan ska få en långsiktigt hållbar

lösning. Det sker i samband med diskussionen om ”ett rullande nu”. Jag citerar (sid. 29):

En förutsättning för att människor ska sätta sin tillit till ett rullande nu är naturligtvis att de institutioner i samhället som ska säkra överföringen av erfarenhet och kunskap har människors tillit. Ytterst handlar det om befolkningens förtroende för demokratin.

Räcker pengarna i kärnavfallsfonden?

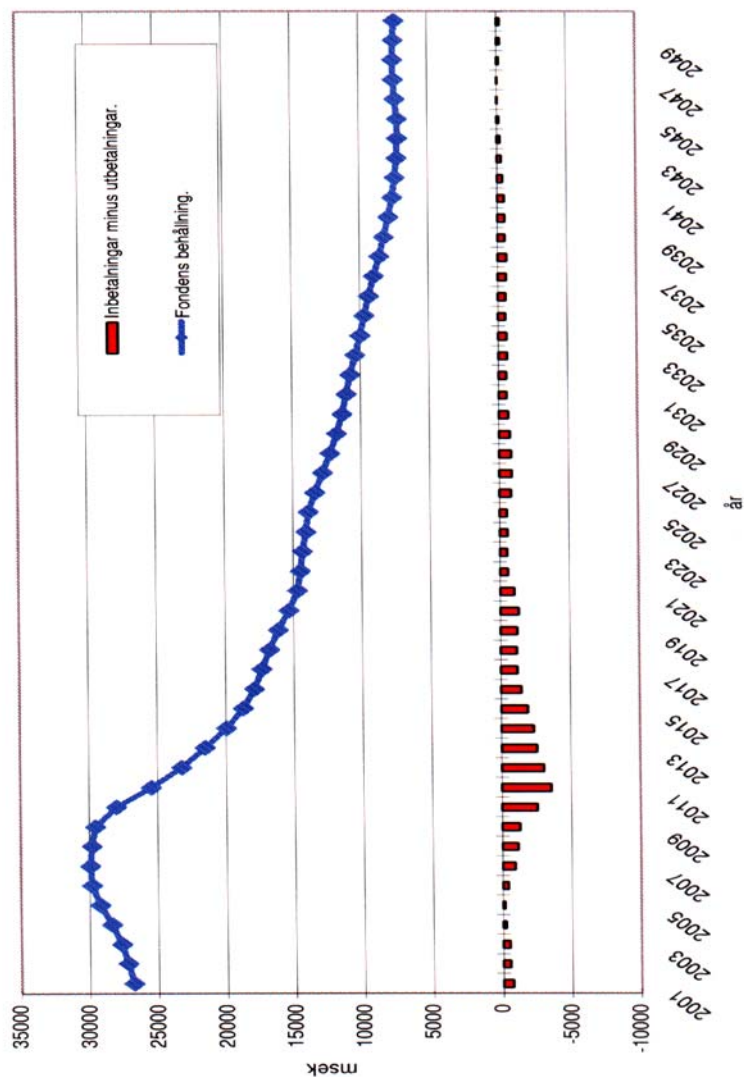
Kostnadsuppskattningarna utgår från beräkningar av de avfalls-mängder som uppstår om varje reaktor levererar elenergi under 25 år. Alla ”fasta” kostnader har inkluderats i den kalkylen. Om drifttiden blir längre, så tillkommer enbart rörliga kostnader för att ta hand om den tillkommande mängden använt kärnbränsle.

Beräkningen av avgiftens storlek bygger dels på dessa kostnadsuppskattningar (samt när i tiden dessa utgiftsbehov måste tillgodoses), dels prognoser för hur mycket el som produceras från varje reaktor under dess 25 åriga ”intjänandetid”. Mycket stor betydelse för avgiftens storlek har också antaganden om storleken på avkastningen av de pengar som redan har betalats in till Kärnavfallsfonden. Fondens styrelse har rekommenderat att regeringens årliga beslut om avgiftsnivån utgår från antagandet att fonden uppnår en realavkastning av i genomsnitt 4 % per år under perioden 1996–2020 samt 2,5 % för tiden därefter. Fondstyrelsen grundar sin rekommendation på att styrelsen har kunnat placera huvuddelen av pengarna till villkor som motsvarar statens realränteobligationer med löptider till 2014, 2020 och 2028.

Med utgångspunkt i dessa antaganden samt i de tidsplaner för slutförvarsprojektet som kärnkraftsindustrin har redovisat är det möjligt att varje år upprätta ett slags långsiktig likviditetsprognos för Kärnavfallsfonden. Fondens styrelse redovisade vid utgången av mars 2001 till regeringen vidstående prognos Kärnavfallsfondens behållning åren 2001–2050” (figur 1).

Figur 1. Prognos över Kärnavfallsfondens behållning åren 2001–2050.

Förutsättning: SKB:s planer genomförs (start av platsundersökningar 2002). Genomsnittlig avkastning 1996–2002 är 4 procent, därefter 2,5 procent.

Intrycket av figur 1 är ju att det kommer att återstå 7–8 miljarder i Kärnavfallsfonden när alla åtgärder för slutförvaring är vidtagna. Detta ser ju i sig ut att vara betryggande. Men även om figur 1 bygger på ett siffermaterial som kommit fram efter mycket ingående överväganden om sannolikhet och rimlighet (och jag känner stark övertygelse om att detta arbete har utförts seriöst och med en hög ambitionsnivå), så är det en nyttig övning att försöka *studera vad som händer om några av de mest grundläggande antagandena inte skulle slå in*. Och osäkerheten i dessa grundläggande antaganden ökar starkt med tidsfaktorn.

Innan jag går in på denna "känslighetsanalys" vill jag dock kort nämna några av de inslag i finansieringssystemet som har till syfte att så långt möjligt säkerställa att systemet kan fylla sin uppgift, alltså att vara robust.

Hängslen och livrem

Redan från början förutsattes att *avgiften bara skulle beslutas för ett år i taget* och att varje års avgiftsbeslut skulle bygga på förnyade, och därmed allt säkrare, bedömningar av framtida kostnader, framtida elproduktion samt förväntad avkastning. I praktiken var dessutom de myndigheter som granskade industrins kostnadsbedömningar inriktade på att bedömningarna skulle göras utifrån *pessimistiska antaganden*, dvs. myndigheternas experter förordade ofta högre "osäkerhetspåslag" för vissa kostnadsposter än vad industrin ansåg befogat.

Från år 1996 har man i stället infört ett system där företagen har tvingats ställa *ekonomiska säkerheter* för att gardera mot vissa osäkerheter i de antaganden som beräkningarna har gjorts utifrån. Detta ledde till att avgiftsnivån sänktes en del, jämfört med vad som gällde tidigare. Även storleken av dessa säkerheter beslutas av regeringen för ett år i taget.

Det finns två slags säkerheter, Säkerhet 1 och Säkerhet 2.

Säkerhet 1

För reaktorer som ännu inte har uppnått 25 års drifttid gäller sedan år 1996 att ägaren varje år måste ställa säkerhet till staten (*säkerhet 1*). Syftet med denna är att Kärnavfallsfonden under alla förhållanden kan tillföras det belopp som skulle ha betalats in till fonden via avgifter. Detta säkerhetsbelopp sjunker alltså successivt och är 0 kr när reaktorn har drivits i 25 år.

Säkerhet 2

Säkerhet 2 är avsedd att kunna användas av staten

- om vissa åtgärder visar sig dyrare än beräknat,
- om vissa åtgärder måste vidtas tidigare än beräknat och/eller
- om antagandena om viss avkastning på fonderade medel visar sig vara överskattningar.

I finansieringslagen talar man om ”skäliga kostnader för tillkommande åtgärder som beror på oplanerade händelser”. Säkerhet 2 ska alltså utgöra en gardering mot händelser som är mindre sannolika än vad man utgått från i kalkylen för avgiftsberäkningen, men som skulle ha mer omfattande ekonomiska konsekvenser om de verkligen inträffar. Det säger sig självt att sådana avvägningar måste grundas på en allmän riskbedömning. De ger alltså uttryck för bedömarens uppfattning om hur långt det är rimligt att gardera sig mot de ekonomiska följderna av mindre sannolika händelser. I sista hand är det regeringens ansvar att göra den avvägningen mot bakgrund av de argument som kraftindustrin och tillsynsmyndigheten (Statens kärnkraftinspektion) för fram.

Vad är det då för händelser vars kostnadskonsekvenser tänks kunna täckas av det som kallas Säkerhet 2? I regeringens proposition till riksdagen år 1995 ges ingen närmare vägledning till de tre punktsatserna ovan. Betänkandet från den utredning som arbetade fram förslaget (Kärnbränslefondsutredningen, SOU 1994:107) innehåller (sid. 149) följande exemplifieringar, hämtade ur en underlagsrapport:

<i>Händelse</i>	<i>Möjlig merkostnad mkr</i>
Återtagande av bränsle ur förvar	9 000
Extra detaljundersökning ¹²	500
Ökad kvalitets- och myndighetskontroll	2 200
Underjordsplacering av inkapslings- anläggning	6 500

Framtidsscenarier för kärnavfallsfrågan och deras ekonomiska konsekvenser

Förståelsen av det närmast följande resonemanget underlättas om läsaren håller figur 1 i minnet.

Jag vill först understryka att de kostnadsbedömningar som används idag utgår från att det slutliga omhändertagandet av använt kärnbränsle ska komma att ske på ett sätt som i huvudsak överensstämmer med den förvaringsmetod som benämns KBS 3. Detta är alltså kärnkraftsindustrins huvudalternativ och ansvariga myndigheter och regeringen har godkänt att denna metod läggs till grund för kostnadsbedömningarna.

Med utgångspunkt från figur 1 kan man till en början fråga sig vilka de ekonomiska konsekvenserna kan bli om en annan och väsentligt dyrare metod ska användas. Svaret kan tyckas självklart, nämligen att pengarna i fonden då inte skulle räcka och att därför framtidens generationer på något sätt skulle komma att tvingas att bära en del av kostnadsansvaret.

Men riktigt så enkelt är det inte! Det kan nämligen vara av avgörande betydelse *när* dessa utgifter ska betalas.

Låt oss anta att betalningen för de starkt ökade kostnaderna ska ske inom den närmaste 20-årsperioden! Under förutsättning av i övrigt lika förhållanden (avgiftsinbetalningar och procentuell avkastning), så sjunker naturligtvis fondbehållningen snabbt. Den effekten förstärks av det faktum att den betydelsefulla avkastningen

¹² I betänkandet används ordet "platsundersökning". Detta motsvaras idag av begreppet "detaljundersökning".

av kapitalet blir lägre än vad som antagits eftersom behållningen sjunker snabbare än vad som har antagits. Kurvan som betecknar fondbehållningen skulle snart börja slutta tvärt nedåt, och plötsligt – kanske omkring år 2030 – tar pengarna slut! Drastiskt höjda avgiftsinbetalningar är i detta fall en teoretisk möjlighet, men bara så länge vi har kärnkraftsreaktorer i drift som kan bära avgifterna .

Om däremot utbetalningarna för att täcka de starkt ökade kostnaderna skall börja först om 20 år, kan effekten bli den motsatta.

Finansieringssystemet kan alltså inte täcka alla teoretiskt tänkbara scenarier. Men skulle det vara rimligt att bygga upp ett finansieringssystem som ska klara scenarier som visserligen inte kan uteslutas rent teoretiskt, men som för kvalificerade bedömare ter sig näst intill realistiska?

Mitt svar är: Naturligtvis inte. Det gäller här, liksom på så många andra områden, att göra en avvägning mellan sannolikhet och konsekvens. Men ett ansvarsfullt förhållningssätt kräver att den som gör avvägningen är medveten om osäkerheterna bakom de till synes exakta siffrorna – och så snabbt som möjligt korrigerar kalkylen när och om det finns rimlig anledning till det.

Är då dagens fonduppbyggnad uttryck för otillräckligt ansvarstagande inför framtiden? Vem ska avgöra det? Ja, inte är det enbart teknisk-ekonomisk expertis hos SKB eller ens tillsynsmyndigheten SKI. I stället måste sådana bedömningar vara grundade på allmänna värderingar hos medborgarna. Dessa värderingar kan i sista hand i praktiken bara komma till uttryck genom medborgarnas politiskt valda representanter och genom beslut av den regering som bildats på grundval av valresultaten. Landets regering är den instans som måste ta på sig att göra den avgörande bedömningen. Det är naturligtvis expertisen hos SKB och SKI – och gärna också fristående experter som är knutna till universitet, högskolor och kunskapsföretag – som ska ge det nödvändiga faktaunderlaget och redovisa sina egna bedömningar. Men den slutliga bedömningen är sålunda ytterst en värderingsfråga som bara kan avgöras på den politiskt ansvariga nivån.

När jag i fortsättningen skisserar de ekonomiska konsekvenserna av några tänkbara framtidsscenarier, så utgår jag från

förutsättningen att fondens utgiftssida är oförändrad i förhållande till vad som gäller idag och att utgifterna kommer vid den tidpunkt som antagits i den grundläggande kalkylen. Utgångsläget är alltså en fond i storleksordningen 25 miljarder kronor och där den genomsnittliga reala avkastningen beräknas uppgå till 4 % per år för perioden 1996–2020, därefter i genomsnitt 2,5 % per år.

Jag vill betona att min framställning endast syftar till att stimulera diskussionen genom att belysa möjliga utvecklingar. Vad jag säger är inte, och får inte uppfattas som, en prognos.

Lägre avkastning än förutsatt

Vad skulle kunna hända om vår långsiktsbedömning om genomsnittlig avkastning med 2,5 % från år 2020 inte slår in utan hamnar på en lägre nivå?

Två bilder illustrerar hur känslig fondbehållningen är för ändringar av detta viktiga antagande (antagandena om utgiftsnivå och tidsplan är oförändrade).

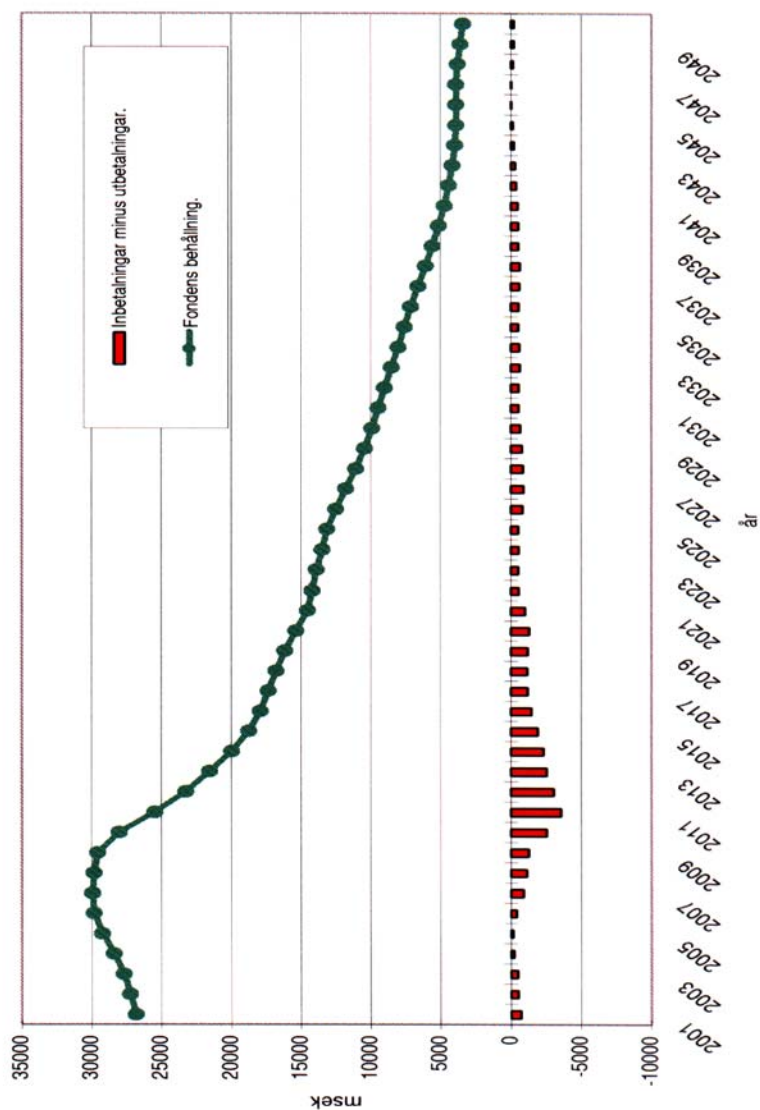
Figur 1 och figur 2 visar hur den beräknade fondbehållningen snabbt lägger sig på en betydligt lägre nivå vid antaganden om 1,5 respektive 0,5 % genomsnittlig real avkastning från år 2020 och framåt. Det är uppenbart att fondbehållningen inte skulle räcka till om vi skulle räkna med 0 % genomsnittlig avkastning under denna tid.

Genomförandet förskjuts framåt, lägre avkastning än förutsatt

Ett annat typfall som kan vara intressant att studera är följderna för fondbehållningen om genomförandet av nuvarande planer skulle skjutas 20 år framåt i tiden.

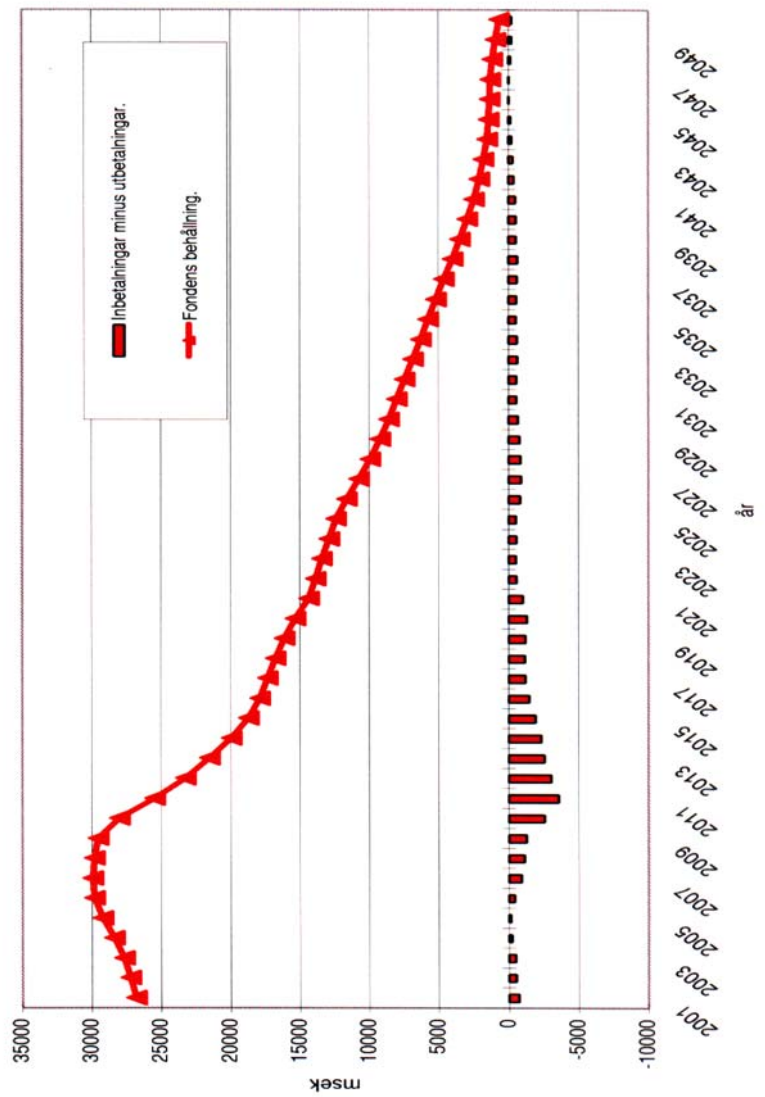
Figur 2. Skattning av Kärnavfallsfondens behållning åren 2001–2050.

Förutsättning: SKB:s planer genomförs (start av platsundersökningar 2002). Genomsnittlig avkastning 1996–2020 är 4 procent, därefter 1,5 procent.

Figur 3. Skattning av Kärnavfallsfondens behållning åren 2001–2050.

Förutsättning: SKB:s planer genomförs (start av platsundersökningar 2002). Genomsnittlig avkastning 1996–2020 är 4 procent, därefter 0,5 procent.

I figur 4 förutsätts samtidigt att fondavkastningen efter 2020 skulle ligga på 0,5 %-nivån. Kanske skulle fondbehållningen klara detta typfall, men observera att figuren sträcker sig ända fram till

2070, något som naturligtvis innebär ytterligare osäkerheter i bedömningen. Hur trovärdig är den som försöker göra exakta kalkyler som sträcker sig 70 år framåt i tiden? Jag återkommer strax till den frågan.

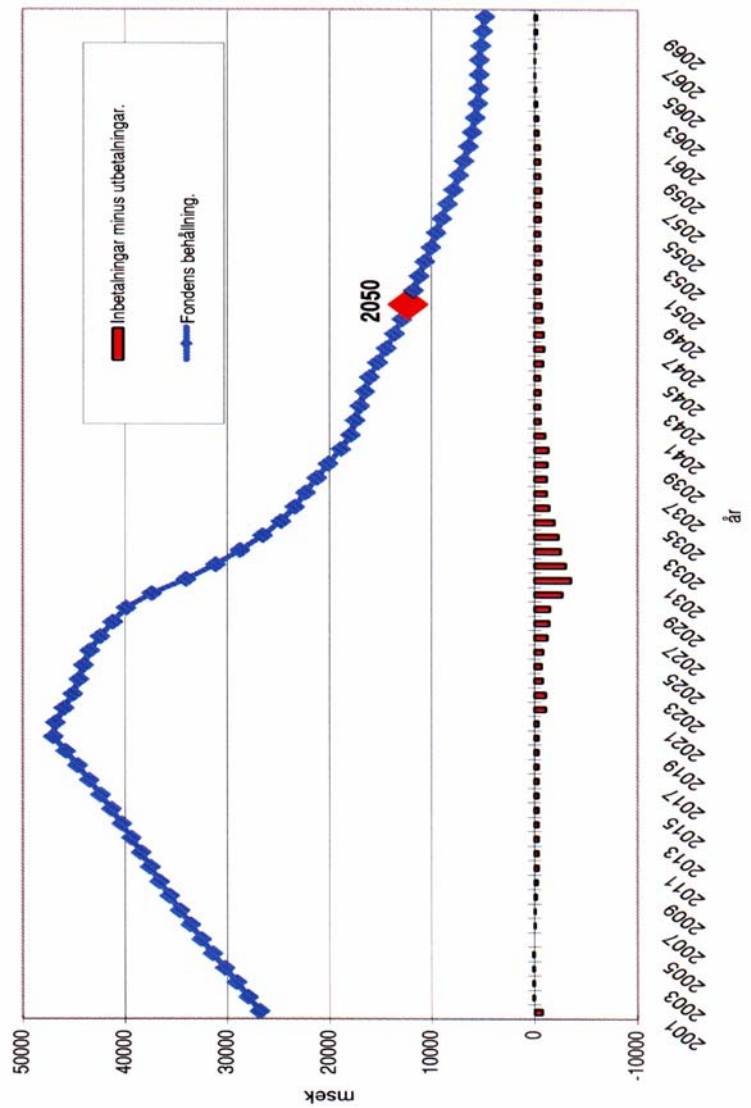
Sex slutsatser

Åtminstone följande sex slutsatser kan dras av dessa hypotetiska likviditetsanalyser

1. Finansieringssystemet är uppbyggt för att under en viss tidsperiod klara genomförandet av den metod för slutförvaring av det använda kärnbränslet som utgör huvudalternativet för det hittillsvarande arbetet (KBS-3). Systemet klarar också andra metoder så länge man håller sig inom ungefär samma kostnadsramar och tidsplaner.
2. Finansieringssystemet är robust nog att klara sin uppgift vid rimliga variationer av de grundläggande antagandena. Systemet med årlig prövning av kostnadsberäkningarna samt med säkerheter verkar i den riktningen.
3. Finansieringssystemet kan få problem med att klara av sin uppgift fullt ut om vår generation har gjort en väsentlig felbedömning av Kärnavfallsfondens avkastning i ett långt tidsperspektiv.
4. Sannolikheten för att de grundläggande antagandena om fondavkastning och genomförandekostnader inte kommer att gälla ökar, om genomförandet av projektet förskjuts framåt i tiden. Hur trovärdig framstår den som hävdar att det är möjligt att göra ekonomiska kalkyler för ett händelseförlopp 70 år framåt i tiden?

Figur 4. Skattning av Kärnavfallsfondens behållning åren 2001–2070.

Förutsättning: Start av platsundersökningar 2022 (20 års förskjutning).
Genomsnittlig avkastning 4 procent 1996–2020, därefter 0,5 procent.

5. Den avkastning som Riksgäldskontoret garanterat fram till ca 2020 kan ge intrycket av en betryggande tillväxt för det fall att genomförandet skjuts upp ett 20-tal år framåt i tiden.

Figur 4 indikerar ju att fonden skulle växa till storleksordningen 45 miljarder kronor. Men hur säker är egentligen denna garanti ens i ett 20-årsperspektiv? Vad händer om de som ansvarar för statens finanser får för sig att det råder osäkerhet om hela projektet ska genomföras? Kanske uppfattar de statsfinansiellt ansvariga läget så, att det i vart fall råder osäkerhet om när pengarna behövs? Det kan vara frestande för en ekonomiskt trängd riksdagsmajoritet att säga sig att pengarna behövs för annat, ”vi kan alltid skjuta på det hela ytterligare några år”. Och då kanske riksdagsmajoriteten inte kan stå emot ett tryck att ändra i den lagstiftning som idag garanterar att dessa pengar är öronmärkta för ett visst ändamål! Det kan vara svårt att spara pengar för framtiden om de samtidigt behövs för mat för dagen.

6. Det finns de som hävdar

- att KBS-3-metoden inte förmår uppfylla de krav på en säker slutförvaring som måste ställas,
- att det därför behövs fortsatt forskning om alternativa metoder under ett okänt antal år framåt i tiden, samt
- att man därför bör fortsätta med någon typ av mellanlagring tills vidare.

Men den som driver den linjen bör också upplysa allmänheten om att mer väsentliga förskjutningar i tidsplanen för genomförandet av slutförvarsprojektet utan tvekan ökar risken för att vår generation lägger över den ekonomiska bördan på kommande generationer. Resultatet av det hittillsvarande arbetet pekar enligt min mening i riktning mot att huvudinriktningen av nu pågående arbete kommer att leda till målet. Vi verkar ha uppnått rimlig säkerhet med det program som har lagts fram och där vi nu står inför platsundersökningar.

Barnbarnen kommer kanske att kunna åstadkomma något ännu säkrare. Men kommer de att ha råd att betala? Och kommer de att tacka oss för vårt vankelmod?

Vad kan man göra om pengarna i kärnavfallsfonden inte räcker?

Det är naturligtvis möjligt att tänka sig ett scenario av innebörd att pengarna i Kärnavfallsfonden har tagit slut, att staten därför utnyttjat säkerhet 2, men att det fortfarande saknas pengar för åtgärder som bedöms nödvändiga. Vem ska då betala?

Bestämmelserna i kärntekniklagen är till synes klara. Det ekonomiska ansvaret ligger entydigt fortfarande kvar på innehavarna av kärnkraftsreaktorer, alltså kärnkraftsföretagen.

Men lagen ger inget svar på frågan om vad som händer om dessa företag och deras ägare i en sådan situation skulle sakna betalningsförmåga. Man måste komma ihåg att lagen utformades för 15 år sedan och i ett läge där elproduktionsföretagen var ekonomiskt stabila i kraft av att de verkade på en monopolmarknad. Dessutom var ägarförhållandena stabila och låg hos en kombination av stat, kommuner och den inhemska industrin. Elproduktionsföretagen sågs av många som en självklar del av samhällets infrastruktur och med lojaliteter i första hand mot det svenska behovet av elkraft. Dagens konkurrensutsatta elmarknad – och internationellt ägda elproduktionsföretag – hade knappast någon en föreställning om. Dagens elproduktionsföretag är utsatta för väsentligt större ekonomiska risker än tidigare, även om den nya situationen också kan ge möjligheter.

Elmarknadsreformen, som drevs fram och genomfördes under första hälften av 1990-talet medförde en stor institutionell förändring. Kanske är dess verkningar större än vad vi som arbetade med reformen egentligen insåg? Kanske bör vi fundera en smula över det faktum ingen – såvitt jag känner till – vid den tidpunkten närmare reflekterade över att elmarknadsreformen kunde få oönskade konsekvenser för den grundläggande principen om reaktorinnehavarnas ekonomiska ansvar för kärnavfallet.

De djupgående förändringarna på elmarknaden har fått till följd att vi kan ana framför oss situationer där det kanske inte finns någon annan än staten, dvs. skattebetalarna, som har förmåga att i slutänden svara för samtliga kostnader för slutförvaring av kärnkraftens restprodukter. De restprodukterna kommer dessutom

kanske att befinna sig i ett mera svårhanterligt tillstånd än planerat på grund av en långt utdragen mellanlagring.

En sådan situation skulle naturligtvis vara ett misslyckande för grundtanken med att dagens konsumenter ska betala den fulla kostnaden för den nytta de har haft av kärnkraftsproduktionen. Graden av misslyckande beror självklart på hur stor ”bristen i kassan” visar sig vara.

Graden av ”misslyckande” kan emellertid också bero också på hur vi i vår generation agerar i det kortare perspektivet av 10–15 år.

Det finns nog ingen gräns för hur mycket kärnavfallsfrågan kan diskuteras och utredas. Här har regeringen – och naturligtvis också tillsynsmyndigheterna – ett stort ansvar. Självfallet måste de kräva att kärnkraftsindustrin tar fram och bekostar lösningar som är godtagbara för samhällsmedborgarna. Men det finns någonstans en gräns för hur länge framtiden kan hållas öppen. Vem som får betala om den gränsen överskrids hoppas jag ha antytt idag.

Diskussion om finansieringssystemets robusthet och osäkerheter

Den relativt korta diskussionen efter Olof Söderbergs föredrag ägnades främst frågor kring förutsättningarna för det ekonomiska system, som byggts upp för att garantera att inga otillbörliga bördor läggs på kommande generationer för kärnavfallsförvaret. Vad händer om de antagna förutsättningarna förändras, t.ex. om tidsplanen förskjuts, om fondavkastningen blir lägre än förväntat eller om elkraftproducenternas ställning blir en annan än när finansieringssystemet skapades?

Grundförutsättningarnas betydelse

Diskussionen inleddes av *Jenny Lundström*, Naturskyddsföreningen. Föredraget tydliggjorde den problematiska situation, som vi enligt hennes mening försatt oss i genom att börja utnyttja en energikälla utan att först klargöra hur vi skall finansiera avfallshanteringen. Nuvarande finansieringsform tycks förutsätta fortsatt drift av kärnkraftverken. Lundströms direkta fråga gällde dock hur finansieringsbilden påverkas av att det idag tycks råda enighet om att det inte är fråga om ett slutförvar i egentlig mening. Vissa aktiviteter för övervakning behövs även sedan vi ”stängt dörren”.

Olof Söderberg svarade med att konstatera att det är riktigt att man, när finansieringsbilden skapades, föreställde sig att förvaret skulle förslutas och att man vid en viss tidpunkt kunde lämna det utan tillsyn. SKI har sedan påvisat att vissa myndighetskostnader kan behöva täckas även på längre sikt. I den kalkyl på de totala kostnaderna, som utgör underlag för avgiftsbestämningen, har man

numera tagit hänsyn till detta. Några större belopp är det dock inte fråga om.

Sören Norrby, SKI, kompletterade svaret med att framhålla att SKI enligt gällande förordning har ansvar för övervakningen av slutförvaret. I ett långtidsperspektiv har man vidare talat om att övervakningsuppgiften bör föras in i samhällets allmänna miljöbevakning.

Claes Thegerström, SKB, pekade på att just kärnkrafts- och kärnavfallsområdet utgör ett exempel på att man tidigt sökt skapa ett system, som på ett robust sätt täcker alla behövliga åtgärder för att ta hand om avfallet, i detta fall också rivning av anläggningarna. *Olof Söderberg* bekräftade kort att det verkligen är fråga om något av ett pionjärsystem och framhöll samtidigt att systemet idag har vissa svagheter, som man inte kunde förutse, när det skapades för femton år sedan, och som behöver granskas och åtgärdas.

I slutet av sitt föredrag aktualiserade *Olof Söderberg* den förändring, som skett av elproduktionsföretagens ställning efter finansieringslagens tillkomst. Ingen hade då knappast någon föreställning om dagens konkurrensutsatta elmarknad och internationellt ägda elproduktionsföretag. *Sören Norrby* lyfte i ett inlägg fram den problematik denna radikala förändring rymmer. Skulle en förskjutning ske av tidsplanen, finns inte längre de grundförutsättning, på vilka finansieringssystemet bygger. Frågan om finansieringen har med andra ord blivit allt viktigare i och med att kraftföretagen kommit att verka på en avreglerad marknad. Under hösten 2001 kommer förmodligen direktiv till en utredning om avregleringens konsekvenser för finansieringssystemet.

”Skydd” för kärnavfallsfondens användning

Sverker Gustavsson förde in ett nytt perspektiv i diskussionen genom att peka på den politiska risk, som ligger i att våra barn och morgondagens politiska företrädare kan komma i en situation, då de frestas att använda kärnavfallsfondens medel för andra ändamål. Gårdagens föredrag visade på två alternativa vägar att förhindra en sådan risksituation. Den ena är att göra det formellt svårt att fatta ett

sådant beslut genom att bygga in trögheter i beslutsprocessen genom t.ex. den "riksbanksfondslösning" Lennart J. Lundqvist aktualiserade i sitt föredrag. Själv ville Sverker Gustavsson inte förespråka denna väg, eftersom komplikationerna enligt hans mening var för stora. Förslaget förutsätter nämligen att beslutsreglerna på området förs in i grundlagen. Riktigare är att välja den andra vägen, som går över tillit till det civila samhället. Förutsättningen är dock att ansvarsmedvetandet kan vidmakthållas. För att nå detta mål framstår det som viktigt att "skriva historien om kärnavfallet" och därigenom från generation till generation tradera motiven för de beslut tidigare generation har fattat och skälen till varför det är viktigt att fondmedlen används för det avsedda ändamålet. En historieskrivning av denna art bör utgöra en naturlig del i politisk historia och därmed ingå i alla historieböcker.

Olof Söderberg klargjorde att bestämmelserna om kärnavfallsfonden är vanliga lagbestämmelser, som alltså kan ändras genom beslut av riksdagen. De mera grundläggande och övergripande återfinns i kärntekniklagen, medan den lag som brukar kallas finansieringslagen bl.a. reglerar hur fonden skall administreras. Vi får dock förlita oss på att "det kanske finns vissa saker man inte gör hur lätt som helst". Hårdrar man det, kan man säga att några andra "skydd" inte finns för dessa lagbestämmelser.

Korta inlägg i den fortsatta diskussionen visade att det också finns en risk att vi överdriver problemen och söker orealistiska garantier mot osäkerheter i den framtida utvecklingen. Kanske var det ur denna synpunkt en tankeställare, när *Ingela Westberg*, Nyköpings kommun, erinrade om att det eventuellt bästa sättet att garantera kontinuitet är att ge plats åt yngre människor i olika beslutsinstanser. Likaså när *Ulla Westerlind*, Älvkarleby kommun, slog fast att hon hade svårt att se några stora problem. Det finns redan bestämmelser och regler att följa.

Teknokrati eller demokrati i beslut om framtiden

Göran Sundqvist

Avdelningen för teknik- och vetenskapsstudier, Göteborgs universitet

Flerbarriärsprincipen

Under slutet av 1960-talet och början av 70-talet blev kärnkraft och kärnavfall kontroversiella samhällsfrågor och gavs i många länder stor uppmärksamhet av politiker, miljö rörelse och allmänhet. Attityden var till stor del kritisk. Vetenskapsmän och tekniker med anknytning till kärnkraftsindustrin anklagades för att dölja riskerna och för att inte uppmärksamma kärnavfallet som ett problem. Denna offentliga och politiska debatt ledde till större säkerhetskrav på kärnavfallshanteringen.

Industrin reagerade snabbt och kraftfullt på de nya regleringskraven. Under senare delen av 70-talet etablerades en enighet kring ett tekniskt koncept om slutförvaring av använt kärnbränsle. Upparbetning, inneslutning av avfallet i metallkapslar, och djupförvaring i berggrunden blev den gemensamma formeln för att tillfredsställa de nya kraven. Detta förvaringskoncept benämns ofta för ett *flerbarriärssystem*, där den *naturliga* (geologiska) barriären och den *tekniska* (kapseln) är de två viktigaste.¹³ Denna förvaringsmetod blev snabbt dominerande. Kraftföretag och myndigheter i olika länder nådde, inom ramen för organisationer

¹³ Buffertmaterialet – vanligtvis en särskild typ av lera (bentonit) – som omgärdar kapslarna anses också ofta som en barriär. Detta gäller även för avfallet självt, som är mycket svårslösligt i vatten och därför kan anses som en skyddsbarriär. För beskrivning av flerbarriärsprincipen se t.ex. SKB 1995: 17-22.

som FN:s IAEA och OECD:s NEA, överenskommelser kring de tekniska principerna för slutförvaring.¹⁴ I Sverige skapades denna enighet under åren 1972 till 1976 då den statliga AKA-utredningen formulerade det första genomarbetade svenska förslaget, vilket sedan finslipades av industrins KBS-projekt.¹⁵

Situationen kan sammanfattas enligt följande: en stark internationell enighet uppnåddes under 1970-talet kring de tekniska principerna för slutligt omhändertagande av kärnavfall. På grund av riskerna för kärnavapenspridning kom många länder att överge upparbetning och planerna för slutförvaring blev nationella. Det internationella samarbetet kring forskning och utveckling fortsatte emellertid. Konceptet med djupförvaring enligt flerbarriärsprincipen blev en framgång, och ledde till att de stränga säkerhetskraven kunde tillfredsställas. Denna enighet, på en övergripande teknisk nivå, var så tydlig att den kan kallas *stängning*.¹⁶

Ett olöst problem kom dock snart att identifieras: *lokaliseringen* av slutförvaret. Under 1970-talet talades i många länder om att slutförvar skulle kunna vara i drift vid början av 1990-talet. Emellertid fick lokaliseringen aldrig den snabba lösning som det tekniska konceptet uppnådde; lokaliseringsfrågan kom att visa sig problematisk ur många olika aspekter.

Den ovan beskrivna flerbarriärsprincipen, med en *naturlig* – geologisk – *barriär* och en *teknisk* – metallkapsel – skulle jag emellertid vilja komplettera med en tredje, en *social barriär*. Med denna menar jag främst opinion och beslutsprocess. Enligt min mening är det fullt rimligt att tala om samhället som en barriär. För det första har inte minst lokalsamhället varit en barriär – i meningen hinder – för kärnkraftsföretag och myndigheter, genom att i flera fall hindra transporter av avfall och arbetet (undersökningar av berggrunden) med att finna en plats för slutförvaringen. I denna betydelse är samhället en barriär som hindrar avfallet från att bli slutförvarat på särskilt utvalda platser. I Sverige är ”Rädda Kynnefjäll” det bästa exemplet på en social barriär i denna mening.

¹⁴ Som idé härstammar emellertid geologisk förvaring av kärnavfall från 1950-talet. Se t.ex. de la Bruhèze 1992.

¹⁵ SOU 1976:30, 31 och KBS 1977.

¹⁶ För begreppet stängning se Collins 1981.

För det andra kan samhället, på samma sätt som de andra barriärerna, fungera som en skyddsbarriär som hindrar avfallens spridning till biosfären. Kompetenta och ansvarskännande människor kan ”övervaka” förvaret, idag och långt in i framtiden, genom att bevara det i samhällets kollektiva minne, och på så sätt förhindra mänskliga intrång, både avsedda (plutoniumtjuvar) och icke-avsedda (sökandet efter åtråvärda naturresurser).¹⁷

Följaktligen skall inte, enligt den ovan skisserade utvidgade flerbarriärprincipen, avfallet endast sänkas djupt ned i berggrunden, utan också djupt ned i samhället. Den utvalda platsen kräver därför inte enbart stöd och acceptans från berggrunden, och dess uttolkare (geologerna), utan också från samhället, och inte minst från lokalsamhället.¹⁸

Flerbarriärssystemet (inklusive den sociala barriären) ger emellertid utrymme för olika tolkningar av relationen mellan barriärerna. Enigheten (*stängningen*) kring den tekniska barriären, och också kring den övergripande principen som sådan, är påtaglig, men lika viktigt att notera är att denna enighet ger utrymme för olika tolkningar, dvs. det finns en *flexibilitet* mellan de tre barriärerna. Ibland fokuseras den naturliga (geologiska) barriären och ibland anses den sociala barriären som den viktigaste. Flerbarriärssystemet ger möjlighet för skilda tolkningar av hur den bästa säkerheten skall uppnås, vilka kan ligga till grund för olika lokaliseringsstrategier. Flerbarriärssystemet är därmed på en och samma gång både *stängt* och *flexibelt*.¹⁹

Om det råder osäkerhet kring den naturliga barriären, vad gäller en särskild plats, kommer det att ställas större krav på den tekniska barriären för att en övergripande acceptabel säkerhet skall kunna anses uppnådd. Om å andra sidan lokalbefolkningen motsätter sig en särskild lokalisering, gäller att geologerna kan peka ut denna

¹⁷ Se Jensen 1993 för en diskussion om informationsbevarande i relation till kärnavfallsförvaring.

¹⁸ Ovanstående är mycket generellt uttryckt. Ett samhälle, likväl som ”en” berggrund, måste specificeras. Samhälle kan vara en liten grupp av människor som lever i närheten av ett tilltänt förvar, en kommun, ett län, en nation, eller världssamhället. Berggrunden kan vara en kontinent, den Baltiska skölden, eller ett specifikt område inom en svensk kommun.

¹⁹ För termerna flexibilitet och stängning se Collins 1981.

som en mycket lämplig plats för att en lokalisering skall kunna anses acceptabel utifrån ett övergripande perspektiv.

En viktig princip med flerbarriärssystemet är att de olika barriärerna skall fungera *oberoende* av varandra. Om en fallerar skall en annan träda i dess ställe, i syfte att hindra läckage till biosfären. Trots detta postulerande av barriärernas oberoende status, förekommer ett intrikat samspel mellan dem i det konkreta lokaliseringsarbetet. SKB har exempelvis uttryckligen avvisat försök att maximera säkerheten hos såväl den naturliga som den sociala barriären (vägrat inrikta sökandet efter den bästa geologiska respektive samhällliga platsen), vilket leder till att tyngdpunkten i stor utsträckning har lagts på den ingenjörsmässiga barriären. I det följande illustrerar jag kortfattat hur samspelet mellan barriärerna kan utnyttjas på ett strategiskt sätt genom att visa hur SKB hanterar flexibiliteten hos det stängda flerbarriärssystemet.

Uppenbart har SKB större möjligheter att kontrollera den tekniska barriären än den geologiska och den sociala. SKB är ett ingenjörsföretag som har ansvar för att planera, projektera och konstruera kärnbränslecykelns slutsteg. Ingen annan aktör i det svenska samhället har kunskaper om den tekniska barriären som kan mäta sig med SKB:s. SKB har också stora kunskaper om den naturliga barriären; geologer är anställda i företaget och mycken geoteknisk forskning och utveckling finansieras av företaget men utförs av konsulter och universitetsforskare. På detta sätt blir geologisk kunskap en integrerad del av SKB:s lokaliseringsarbete. Men vid universitet och högskolor, liksom vid Sveriges Geologiska Undersökning (SGU), finns också en stor mängd kunskaper om svenska geologiska förhållanden som är oberoende i förhållande till SKB och slutförvaring av kärnavfall. Den sociala barriären är den svåraste för SKB att kontrollera, och detta är SKB synnerligen medveten om. Under 1990-talet har företaget spenderat stora pengar på att söka forma den sociala barriären på ett stödjande sätt. De förstudier som utförts är ett bra exempel på detta, liksom SKB:s väl tilltagna informationsbudget. SKB har en stark ambition att utbilda det svenska folket,

Figur. Flerbarriärsprincipen

Den naturliga barriären	Den tekniska barriären	Den sociala barriären
Berggrund	Inkapsling	Beslutsprocess, attityd, kollektivt minne
<i>Skydd</i> Bra berg	<i>Skydd</i> Fungerande inneslutning	<i>Skydd</i> Delaktighet, informations- bevarande
<i>Motstånd</i> Dåligt berg	<i>Motstånd</i> Dålig inneslutning	<i>Motstånd</i> Opinion: acceptans eller avvising
<i>Kontroll</i> Geologer	<i>Kontroll</i> SKB	<i>Kontroll</i> Många aktörer, i sista hand regeringen

kan ske på ett säkert sätt. Utställningar, studiebesök på SKB:s anläggningar, studiematerial till skolor, annonser i dagspress, informationsmaterial och kontor i alla förstudiekommuner är exempel på ambitiösa initiativ för att skapa en social barriär som kan omhänderta avfallet på ett bra sätt. I mångt och mycket har SKB:s strävan varit att forma en mer positiv attityd till slutförvaring av kärnavfall, och i synnerhet bland de boende i förstudiekommunerna. Detta är dock inte någon enkel uppgift. Attityderna hos politiker, allmänhet, sociala rörelser och intressegrupper är svåra att styra.

Etablerandet av ett slutförvar för kärnavfall kräver tillgång till stabil berggrund, säkra förvaringsbehållare och ”säker” opinion. En viktig uppgift för samhällsvetenskaplig forskning är att studera vem som har makten över konstruktionen av dessa barriärer, liksom hur samspelet mellan dem förstås och utnyttjas av olika aktörer.²⁰

²⁰ För ett sådant försök se Sundqvist, under utgivning.

Alltsedan 1970-talet har den geologiska och den sociala barriären varit de problematiska för att få till stånd en bred enighet kring slutförvaringen. Kring den tekniska barriären har en konsensus funnits sedan lång tid tillbaka.²¹ Denna barriär har därför varit mer stängd än de övriga två, och det är denna som SKB särskilt fokuserat i sitt säkerhetsarbete. I figuren på nästa sida sammanfattas den utvidgade flerbarriärsprincipen.

Vetenskap och politik: ett komplicerat samspel

Hur skall då relationerna mellan det naturliga, det ingenjörsmässiga och det politiska hanteras i frågan om lokalisering av ett slutförvar för kärnavfall? Hur skall beslutsfattandet och sammanvägningarna göras för att få till stånd ett långsiktigt hållbart beslut – ett stabilt beslut som framtida generationer kan leva med – som i bästa fall leder till ett hållbart förvar?

Jag skall inledningsvis skilja mellan *teknokratiskt* och *demokratiskt* beslutsfattande. Skall experterna eller folket bestämma? Frågan om demokrati kontra teknokrati är viktig, och dyker upp i anslutning till alla de frågor som erkänns både som politiska (offentliga) och kunskapsstunga. Kärnavfallsfrågan är ett mycket tydligt exempel på en sådan fråga.

Nu kan man göra det enkelt för sig och säga att i Sverige är frågan redan avgjord. I ett demokratiskt land är det folket som bestämmer i offentliga frågor vare sig dessa är kunskapsintensiva eller inte. Om frågan anses kunskapsberoende får man bara vara särskilt noga med att hämta in ett relevant beslutsunderlag.

Men även om vi i en viss fråga har demokrati i formell mening så kan vi stå inför en teknokrati i praktiken, om politiker och medborgare sitter i knät på forskare och experter, och om de utan

²¹ Fortfarande förekommer dock kritiska röster om KBS-konceptet, och det finns grupper som ifrågasätter tanken på djupförvaring av kärnavfall. Emellertid är enigheten betydligt större vad gäller den tekniska barriären, än de två övriga. Enighet är dock inte någon garanti för ett lyckosamt resultat. Djupförvaring av kärnavfall är fortfarande en oprövad teknik. Den svenska regeringen har ett flertal gånger påpekat att SKB inte bör binda sig alltför hårt kring en bestämd teknik, utan hålla alternativen öppna. Se t.ex. Regeringsbeslut 1, 2000-01-24.

egna bedömningar verkställer deras förslag. Enligt den nyligen utförda demokratiutredningen är expertberoendet ett hot mot demokratin, och i synnerhet i förhållande till den *deltagande och deliberativa (samtalande) demokrati* som utredningen gör sig till tolk för.²² Inte minst vad gäller energi- och miljöfrågor erkänns ofta ett stort expertberoende. Här reses ofta krav på att beslut och åtgärder skall vara vetenskaps- och teknikbaserade, att de demokratiska församlingarna, där ansvar och insyn kan utkrävas, endast ska klubba igenom förslag från experter. Den finlandssvenske filosofen Georg Henrik von Wright citeras i demokratiutredningen och uttrycker tydligt detta hot mot demokratin:

Det är möjligt att det industriella och teknifierade samhällets komplikationer är så stora, att demokratiskt deltagande i de offentliga beslutsprocesserna i längden måste urarta till en tom formalitet av antingen instämmande eller protest inför obegripliga alternativ.²³

Många medborgare kan säkert känna igen sig i detta, att ofta – och i bästa fall – tilldelas rollen av att instämma eller protestera, utan möjlighet till ett substantiellt deltagande och samtalande. Med andra ord: en praktikens teknokrati. Frågan är om vi skall acceptera ett sådant tillstånd? Detta leder oss över till frågan om acceptans.

Acceptans

Hur ser då det aktuella beslutsfattandet ut i lokaliseringen av ett slutförvar för kärnavfall? Tidigare studier har visat att i energi- och miljöfrågor har svenska folket mycket stort förtroende för experternas åsikter.²⁴ Å andra sidan, är också det kommunala vetot högt värderat. I flera av de kommuner som varit inblandade i förstudier har lokala folkomröstningar såväl diskuterats, förespråkats som hållits.²⁵ Hur avvägningen sker mellan de till synes motstridiga kraven på expertstyre och lokalt medborgarinflytande är

²² SOU 2000:1, sid. 23.

²³ SOU 2000:1, sid. 46.

²⁴ Holmberg 1996.

²⁵ För mätningar av opinionen i vetofrågan se Hedberg 1997 och Holmberg 1988.

viktigt för att förstå hur frågan om lokaliseringen av ett kärnavfallsförvar hanteras i beslutsfattandet. Motsättningen kan enligt ovan sammanfattas som spänningen mellan *teknokrati* och *deltagande demokrati*.

I den svenska debatten om kärnavfallets slutförvaring har en teknokratisk attityd varit förhärskande: experter vet och lekmän bjuder motstånd. Under lång tid har den svenska allmänheten fokuserat riskerna och oroat sig för följderna av ett slutförvar i den egna hembygden. Allmänheten betraktas dock sällan som en intressant kunskapsbärare, utan förstås tvärtom som en grupp som endast har att *acceptera* (eller avvisa) ett slutförvar. Begreppet NIMBY (Not In My Backyard) har skapats just för att förklara närboendes tendens att ställa sig avvisande till anläggningar som förknippas som riskfyllda, exempelvis slutförvaring av kärnavfall.²⁶ Ett tydligt, men möjligen harmlöst, exempel på en teknokratisk syn utgör de opinionsmätningar över allmänhetens villighet respektive ovillighet att acceptera ett slutförvar för det högaktiva kärnavfallet i den egna hemkommunen, som utförs på uppdrag av SKB. En av de frågor som ställs lyder på följande sätt:

Om det bedöms att den bästa platsen för förvaring av högaktivt avfall finns i din kommun, kan du då acceptera eller kan du inte acceptera att avfall förvaras i din egen kommun?

Resultatet har under det senaste decenniet varit relativt stabilt, drygt 50 % av dem som besvarar frågan accepterar, medan knappt 50 % inte accepterar ett slutförvar i den egna hemkommunen.²⁷ Om frågan ställs enligt nedan blir emellertid resultatet helt annorlunda:

Hur ställer Du Dig till en etablering av ett slutförvar för kärnkraftens högaktiva avfall i den egna kommunen?

Mindre än 10 % ställer sig positiva till detta förslag.²⁸ Trots dessa stora skillnader, beroende på frågeformuleringen, kan vi fråga oss

²⁶ Freudenburg 1984 och Lidskog 1994.

²⁷ Hedberg 1996.

²⁸ Hedberg 1996. Skillnaden i resultaten mellan de båda undersökningarna beror på att SKB:s fråga inbegriper en förutsättning, att den bästa platsen för förvaring finns i den egna kommunen, samt att man frågar efter acceptans. I den andra frågan, som ställs i SOM-

varför frågan om slutförvaring handlar så mycket om allmänhetens *acceptans*. Vad är det egentligen som skall accepteras?

Fokuseringen på *acceptans*, eller brist på *acceptans*, är uttryck för en tydlig uppdelning mellan experter och lekmän, mellan de som vet och de som endast skall acceptera konsekvenserna av ett projekt som de som vet önskar genomföra. Allmänheten förutsätts inte delta och påverka besluten på ett substantiellt sätt, annat än att vara för eller emot. Opinionsmätningar (eller för den delen också de lokala folkomröstningar som genomförts i två av de kommuner som varit aktuella för slutförvaring, Storuman och Malå) innebär inte att lekmannakunskaper tas tillvara i lokaliseringsarbetet. Det räcker med expertkunskaper. Dessa måste dock erhålla samhällelig *acceptans* eftersom det handlar om ett kontroversiellt projekt där det slutliga beslutet om lämplig metod och plats är politiskt och skall fattas av regeringen.

För att råda bot på allmänhetens okunskap krävs enligt den teknokratiska synen information och utbildning, i syfte att påverka attityder och föreställningar. Detta synsätt kan ledas tillbaka till John Stuart Mills ståndpunkt i hans välbekanta skrift *Om friheten* från 1859 där han hävdar att rösträtten bör vara villkorad i förhållande till bildningsnivå, och konkluderar att för barbarer är frihet över huvud taget inte ett relevant begrepp.²⁹

De som tillerkänns rösträtt får inte vara okunniga, eftersom sådana människor är lättleda. När Mill diskuterar arbetare som möjliga medborgare med rösträtt, anser han att dessa först måste utbildas innan de kan bli fullvärdiga medborgare.³⁰ Att delta i samhällets styrning är ett ansvarsfullt uppdrag och för att axla detta ansvar krävs kunskaper.

Det finns emellertid en tydlig motsättning hos Mill vad gäller bildningens koppling till det demokratiska deltagandet. Mill hävdar nämligen också att ett deltagande i det demokratiska politiska arbetet ger allmänheten precis vad den saknar: *kunskaper och ansvarskännande*. Ett brett deltagande ger såväl bättre människor

undersökningarna vid Göteborgs universitet, saknas förutsättningen och det frågas efter åsikt. Se vidare Hedberg & Sundqvist 1998: 79-80.

²⁹ Mill 1972: 79.

³⁰ Mill 1972: 235-245.

som bättre beslut. Den millska ståndpunkten bygger på ett antagande om att det inte finns några ”bästa” politiska beslut, där det är irrelevant huruvida en folkmajoritet eller en diktator kommit fram till beslutet i fråga. Vägen till ”det rätta” beslutet är mer komplicerad än så, och kan aldrig frikopplas från processen.³¹ Beslutsinnehållet är ett resultat av en process, och är inte oberoende av denna. Och en bra process möjliggör deltagande. Denna ståndpunkt är en kraftfull kritik av en teknokratisk beslutsprocess, och står i stark kontrast till fokuseringen på acceptans. Det är också få som vid närmare eftertanke önskar sätta likhetstecken mellan demokrati och opinionsmätningar.³² Demokrati måste innefatta ett mer substantiellt deltagande än makten att säga ja eller nej. Trots detta är fokuseringen på acceptans fortfarande mycket stor i kärnavfallsfrågan.

Nedslag i kärnavfallets historia

Jag vill påstå att det i kärnavfallsfrågan länge funnits ett stort expertberoende. Det finns tydliga historiska förklaringar till detta. En viktig sådan är ”Villkorslagen” från 1977, vilken krävde att kärnkraftsindustrin, för att få laddningstillstånd för nya reaktorer, skulle visa ”hur och var en helt säker slutlig förvaring av använt... kärnbränsle kan ske.”³³ Lagen kom också att tolkas som att experterna skulle göra upp om huruvida lagkraven var uppfyllda. Efter detta fick vi folkomröstningen om kärnkraft 1980, som till viss del blev en illustration av von Wrights farhåga om demokrati som tom formalitet, om att antingen instämma eller protestera i förhållande till obegripliga alternativ. På senare år har två kommuner efter genomförda förstudier folkomröstat om huruvida fortsatta undersökningar skall tillåtas (Storuman och Malå).

Utifrån demokratiutredningens syn på demokrati är det i kärnavfallsfrågan fortfarande i alltför hög grad experter som lägger fram förslag och alltför många kommuner och medborgare som

³¹ Liedman 1979: 182.

³² Perhac 1998: 232.

³³ SFS 1977:140.

nickar instämmande eller protesterar. Kärnkraftsindustrin har svårt att släppa tanken på acceptans. Vad SKB söker i kommunerna är acceptans. I förstudierna vill man förankra processen lokalt och låta kommunerna känna på frågan, dvs. lära sig mer om kärnavfallshanteringen. Detta är inte att bjuda in till samtal och deltagande. Demokrati innebär att lyssna och ta intryck. Den på förhand uppställda tvärsäkerheten är i denna mening fiende till en deltagande demokrati.

Vid tiden för Villkorslagen definierades kärnavfallsfrågan som en fråga om säker berggrund. Den geologiska barriären stod i centrum och den geologiska expertisen skulle ge entydiga svar om dess kvaliteter. Bland dessa geologer var emellertid oenigheten betydande. Myndigheternas geologer som utvärderade kärnkraftsindustrins undersökningar dömde helt ut dessa. Många remissinstanser var också starkt kritiska till kärnkraftsindustrins positiva uttalanden baserade på, som granskarna tyckte, ett osäkert geologiskt material. Kärnkraftsindustrins geologer var dock säkra på sin sak och fick till sist, efter många och långa turer, också stöd hos regeringen.³⁴

Fortfarande finns i dag ett starkt önskemål hos den svenska allmänheten att slutförvaringen skall ske på den plats som från geologiska utgångspunkter bedöms som mest lämpad. I opinionsmätningar frågar också SKB, som vi sett, om människors villighet att acceptera ett slutförvar i sin närhet ”om det bedöms att den *bästa* platsen för förvaring av högaktivt avfall finns i din kommun...” (kursiv tillagd).

Denna fokusering på att maximera den geologiska barriärens utformning står emellertid i strid med den aktuella lokaliseringsstrategin. Mellan åren 1993 och 2000 har SKB utfört förstudier i åtta kommuner, utifrån syftet att analysera dessas lämplighet för slutförvaring. Urvalet har kritiserats av de ansvariga myndigheterna för att sakna transparens och systematik.³⁵ Sedan 1992 har SKB hävdats att det är möjligt att på ett säkert sätt slutförvara kärnavfall i de flesta svenska kommuner, och därmed försvarat principen om

³⁴ Se Sundqvist 1991.

³⁵ För oenigheten mellan SKB och myndigheterna vad gäller val av plats se Sundqvist, under utgivning: kapitel 5.

kommunal frivillighet, dvs. att främst rikta intresset mot de kommuner som är intresserade av att få ett eventuellt förvar till sin kommun. Att intressera sig för kommuner på grund av deras infrastruktur, kompetens och positiva attityd till ett slutförvar, som varit fallet i många av förstudierna, innebär att tona ned betydelsen av den naturliga barriären. I förhållande till denna barriär är det fortfarande ett frågetecken varför SKB genomfört de åtta förstudierna på de aktuella platserna. Och om å andra sidan den sociala barriären skall fokuseras så kvarstår frågetecken kring förstudierna i Storuman och Malå. I dessa kommuner saknas såväl infrastruktur, kompetens, som positiv attityd.

Demokrati som acceptans?

Hur kan vi då koppla samman fokuseringen på acceptans med vår tidigare diskussion om demokrati kontra teknokrati?

Inte sällan kan man höra teknokrater i kärnavfallssammanhang plädera för mer demokrati, vilket då tolkas som en möjlighet att förvandla människors inställning till slutförvaringen. Demokrati blir en mekanism för att erhålla ökad acceptans, att få tillfälle att transformera negativa attityder till positiva och att på så sätt kunna genomföra ett väldefinierat projekt. Projektet som sådant skall inte diskuteras; detta är ju tekniska frågor som allmänheten inte kan förväntas veta något om.

Detta synsätt på demokrati – som jag menar är alltför vanligt, men vanligare förr än nu – skulle jag vilja benämna *teknokratisk demokrati* eller *den demokratiska myten i ett teknokratiskt samhälle*. Denna demokratisyn är användbar för teknokrater, och därmed också eftersträvansvärd. Den demokratiska beslutsprocessen reduceras i detta fall till smörjolja för det samhälleliga sjösättandet av redan färdiga projekt. Från teknokratens perspektiv är inte denna demokratisyn märklig: motstånd är kunskapsbrist och kan avhjälpas med upplysning, och vad gäller kunskaper är expertkunskaper tillräckliga.

Emellertid är inte fokuseringen på acceptans i enlighet med deltagande demokrati. Utifrån denna är den demokratiska processen

av största vikt. När människor kommer samman, och gärna människor med olika bakgrund, kommer dessa att påverka varandra, och också de föreställningar, åsikter och kunskaper som är inblandade kommer att förändras och *förbättras*, då de får utstå kritisk granskning från olika deltagare. Detta betyder att varje deltagare måste vara beredd att ställa sin egen tvärsäkerhet på spel i deltagandet, dvs. vara beredd på förändring.

Kärnavfallsfrågan har till stor del dominerats av teknokrater som betraktar ett slutförvar som tillräckligt säkert för att realiseras. Regeringen har vid flera tillfällen fattat beslut som innebär ett principiellt godkännande av metod och plats (också utifrån Villkorslagets krav på *helt säker* slutförvaring), så vad som ytterligare behövs för att programmet skall realiseras är tillgång till en plats där förvaret kan byggas. Emellertid har det visat sig relativt svårt att finna platser där medborgarna och deras politiska representanter har en positiv attityd till ett slutförvar. Av de åtta kommuner som visat intresse och där förstudier slutförts har tre, Storuman, Malå och Nyköping, avvisat vidare deltagande i platsvalsprocessen.³⁶

Förstudiearbetet kan enkelt förstås som att SKB söker acceptans för realiserandet av ett KBS-förvar som man sedan lång tid tillbaka är övertygad om är tillräckligt säkert för att kunna uppföras på de flesta platser i landet. Förstudierna blir på detta sätt en mekanism för att erhålla den önskade acceptansen.

Såväl i den nationella som den lokala debatten om kärnavfallets slutförvaring finns det miljögrupper, anti-kärnkraftsgrupper, politiker och medborgare som är negativa till SKB och den teknokratiska attityd som detta företag utstrålar vad gäller att garantera säkerheten under de närmast oändliga tidsrymder som krävs. SKB:s trovärdighet i kärnavfallsfrågan har ifrågasatts. Intressant att notera är dock att de som ifrågasätter SKB, ofta ifrågasätter *varje* förslag. De "vet" på förhand att SKB:s förslag är osäkra, riskfyllda och illegitima, och därför måste avvisas.³⁷ De agerar ofta lobbyistiskt och försöker också övertyga andra om att

³⁶ För beskrivning och analys av vad som skett i förstudiekommunerna se Lidskog 1998, SOU 1999:45 och Sundqvist, under utgivning.

³⁷ Se t.ex. SKI 1993, Bilaga 1.

avvisa förslagen. Också teknokratins kritiker tycks tvärsäkra i sin attityd.

Kritiker till SKB söker utnyttja demokratins mekanismer för att avvisa SKB:s planer. Lokala folkomröstningar har i såväl Storuman som Malå varit effektiva instrument för detta. Men sådana är sällan goda exempel på deltagande demokrati, utan exempel på framgångsrik lobbyism. Lokal folkomröstning är dock ett mer tveksamt instrument för SKB:s kritiker när kärnkraftskommunerna skall avgöra om de vill gå vidare i processen.

Av detta kan vi dra slutsatsen att såväl förespråkare som motståndare till ett slutförvar för kärnavfall enligt SKB:s föreslagna metod fokuserar frågan om acceptans och ofta uttrycker sig tvärsäkert. Det finns därmed en likhet mellan att säga ja och att säga nej. Båda parter visar på en attityd som innebär att innehållet i de olika förslag som ställs inte är lämpliga att diskutera i en bred demokratisk debatt. Såväl förespråkare som motståndare uppvisar ofta en dogmatisk och teknokratisk attityd till lokaliseringen av ett kärnavfallsförvar.

I en deltagande demokrati ställs medborgarnas möjligheter att påverka innehållet i besluten i fokus. Detta innebär att den ofta självklara gränsen mellan vad som är en teknisk fråga och vad som är en politisk fråga luckras upp. Frågan om hur sådana deltagande processer skall koordineras är dock knepig. Demokratins arenor måste alltid skapas, och detta gäller också för processens redskap. Eller annorlunda uttryckt: den sociala barriären måste skapas, och genom skapandet av denna skapas också relationerna till de två andra barriärerna, inklusive deras inbördes relationer.

Referenser

- de la Bruhèze, A. (1992) "Closing the Ranks: Definition and Stabilization of Radioactive Wastes in the U.S. Atomic Energy Commission, 1945-1960". I Bijker, W. E. & Law, J. (red.) *Shaping Technology/Building Society*, ss. 140-174. Cambridge, Ma.: MIT Press.
- Collins, H. M. (1981) "Stages in the Empirical Programme of Relativism". *Social Studies of Science*, 11: 3-10.
- Freudenburg, N. (1984) *Not in Our Backyards! Community Action for Health and the Environment*. New York: Monthly Review Press.
- Hedberg, P. (1996) "Kärnavfallsopinionen i skuggan av folkomröstningen i Storuman". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Mitt i Nittiotalet*, ss. 133-145. SOM-rapport nr. 16, Göteborgs Universitet.
- Hedberg, P. (1997) "Kärnavfallsopinionen". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Ett missnöjt folk?*, ss.149-161. SOM-rapport nr. 18, Göteborgs Universitet.
- Hedberg, P. & Sundqvist, G. (1998) "Slutstation Oskarshamn?". I Lidskog, R. (red.) *Kommunen och kärnavfallet*, ss. 69-122. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Holmberg, S. (1988) "Vetooopinionen". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *SOM-undersökningen 1987*, ss. 27-31. SOM-rapport nr. 2, Göteborgs Universitet.
- Holmberg, S. (1996) "Kärnkraftsfrågans återkomst". I Holmberg, S. & Weibull, L. (red.) *Mitt i Nittiotalet*, ss. 119-131. SOM-rapport nr. 16, Göteborgs Universitet.
- Jensen, M. (red.) (1993) *Conservation and Retrieval of Information: Elements of a Strategy to Inform Future Societies about Nuclear Waste Repositories*. Report 1993:596. Copenhagen: The Nordic Council of Ministers.
- KBS (1977) *Förglasat avfall från uppärbetning. I Allmän del*. Stockholm: Kärnbränslesäkerhet.

- Lidskog, R (1994) *Radioactive and Hazardous Waste Management in Sweden: Movements, Politics and Science*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 38.
- Lidskog, R. (red.) (1998) *Kommunen och kärnavfallet*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Liedman, S-E. (1979) *Från Platon till Mao Zedong. De politiska idéernas historia*. Stockholm: Bonniers.
- Mill, J. S. (1972) *Utilitarianism, On Liberty and Considerations on Representative Government*. H. B. Acton (red.). London and Melbourne: Everyman's Library.
- Perhac Jr., R. M. (1998) "Comparative Risk Assessment: Where Does the Public Fit In?", *Science, Technology & Human Values*, 23: 221-241.
- Regeringsbeslut 1, *Program för forskning, utveckling och demonstration för kärnavfallens behandling och slutförvaring, FUD-program 98*, 2000-01-24.
- SFS 1977:140 *Lag om särskilt tillstånd att tillföra kärnreaktor kärnbränsle, m.m. (Villkorlagen)*.
- SKB (1995) *FUD-program 95. Kärnkraftavfallens behandling och slutförvaring. Program för inkapsling, geologisk djupförvaring samt forskning, utveckling och demonstration*. Stockholm: Svensk kärnbränslehantering AB
- SKI (1993) *Dialog-projektet. Aktörsgruppens slutrapport*. SKI Teknisk rapport 93:34. Stockholm: Statens kärnkraftinspektion.
- SOU 1976:30 *Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Del I*.
- SOU 1976:31 *Använt kärnbränsle och radioaktivt avfall. Del II*.
- SOU 1999:45 *Slutförvaring av kärnavfall. Kommunerna och platsvalsprocessen*.
- SOU 2000:1 *En uthållig demokrati!*
- Sundqvist, G. (1991) "Demokrati och expertis: Kärnkraftens avfallsproblem inför laddningen av Ringhals 3". *VEST – Tidsskrift för vetenskapsstudier*, nr. 4: 23-43.
- Sundqvist, G. (under utgivning) *The Bedrock of Opinion: Science, Technology and Society in the Siting of High-Level Nuclear Waste*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Panelnsamtal: Demokratisk delaktighet i beslut om framtiden

Seminariet avslutades med ett panelsamtal på temat *Demokratisk delaktighet i beslut om framtiden*. Det var en debatt som färgades av lördagsmorgonens föredrag, med aktörernas olika roller i fokus. Ett annat tema var om det finns några realistiska alternativ till KBS-3-metoden, som utgör huvudförslaget till omhändertagande av det utbrända kärnbränslet.

Kärnkraftsindustrins perspektiv

I sin inledning till samtalet knöt *Claes Thegerström*, SKB, an till *Göran Sundqvists* föredrag. Kanske något tillspetsat hade Sundqvist givit en bild av SKB som ett ingenjörsföretag, teknokratiskt och präglat av tvärsäkerhet. Det är naturligtvis en stor risk att ett företag med SKB:s resurser och den roll man tilldelats framstår eller framställs som alltför tvärsäkert. Samtidigt står det klart att man av ett företag som tilldelats ansvar och resurser förväntar sig en tydlig vilja och ett åtgärdsförslag som man tror på. ”Det är enligt min mening bra för processen men får självklart inte slå över i tvärsäkerhet eller att man blir döv för invändningar och svåra frågor. Det är en balans vi får leva med varje dag.” Thegerström invände vidare mot *Göran Sundqvists* användning av en formulering i SKB:s opinionsundersökning i syfte att illustrera företagets tonvikt på acceptans. Formuleringen speglar inte hela vidden av hur företaget arbetar ute i kommunerna och dess inriktning på deltagande demokrati. Samtal förs i de olika kommunerna i små grupper och med olika grupperingar. Det finns många exempel på hur framförda synpunkter direkt har påverkat

hur SKB arbetar och vilket underlag som tas fram. Tvärsäkerhetsfallor finns för övrigt för alla, även för kritikerna.

Thegerström kommenterade också diskussionen om de olika säkerhetsbarriärerna kring kärnavfallet (naturliga, tekniska och sociala). Frågorna har kretsat kring inriktningen ”att göra så bra man kan” och det är naturligtvis en vällovlig och viktig ambition. Nu ville han dock ta på sig rollen att aktualisera aspekten att man inte kan driva den processen in absurdum. Någonstans måste vi ställa oss frågan: Vad är rimligt, vad är tillräckligt? Som exempel tog Thegerström inkapslingen, som det enligt Sundqvist finns mest kontroll över och där kanske också enigheten är störst.

I denna fråga har inte förts någon diskussion om hur långt man skall gå, men det skulle mycket väl ha kunnat föras en sådan. Man kan alltid tänka sig fler kapslar och ännu mer beständiga material. Vi tycks dock här ha sagt oss att någonstans går en rimlighetsgräns. Detsamma måste gälla den naturliga barriären. När man uppfyller mycket hårda krav, kommer man någon gång till en gräns, där ytterligare förbättringar inte är särskilt meningsfulla. Överhuvud diskuterar vi för lite vad som är rimligt och vad som är tillräckligt. I denna fråga måste vi ta ställning. Sker det inte i en öppen diskussion, gör vi det ändå implicit. Avslutningsvis kommenterade Thegerström kort frågeställningen ”helt säkert”. Det är inte lätt att veta vad man skall svara på frågan om det är säkert att något fungerar. Allt som har med livet att göra har sina osäkerheter. ”Jag vill påstå att det inte är bra för säkerheten att vara helt säker. Då lyser den totala sanningen så starkt att man kan bli helt blind. Som jag uttryckte det en gång: Det är med tvivlets lykta i vår hand vi skall gå fram i den här terrängen.”

Göran Sundqvist replikerade med bl.a. ett par klarlägganden. För det första är det, enligt hans mening, bra att SKB är ett ingenjörsföretag som framför allt inriktar sig på att bygga de tekniska barriärerna så bra som möjligt. Den sociala barriären är allas ansvar och där har SKB ett ganska litet ansvar. För det andra – beträffande vad som är tillräckligt mycket – beror det vad gäller den sociala barriären på vad människor efterfrågar. Politiskt kontroversiella och laddade frågor måste diskuteras i demokratiska, politiska sammanhang, medan andra frågor sjunker undan som

förvaltningstekniska frågor. Det har vi att acceptera i ett demokratiskt samhälle. ”Där är jag litet osäker. Ibland tror jag att kärnavfallsfrågan kanske inte längre, som i slutet av 1970-talet, är en så het fråga och därmed litet överdimensionerad, men ibland känns den för många medborgare viktig, kontroversiell och angelägen.” Slutligen framhöll Sundqvist i anknytning till Olof Söderbergs föredrag att det finns tid och pengar att lägga lite omsorg på kärnavfallsfrågan, som nog många ser som komplex och kontroversiell. Då bör vi också måna om att bygga en bra social barriär och en bra beslutsprocess. Men vi har inte hur mycket tid och resurser som helst att slösa och måste därför också kunna säga, att nu är det ”tillräckligt” för att fatta beslut.

Rikspolitikerns perspektiv

Riksdagsledamoten *Sinikka Bohlin* formulerade sin inledande kommentar som tre funderingar, närmast i frågeform. Den första gällde den sociala barriären. Skall någon vara huvudansvarig eller skall processen sköta sig själv? Frågan blir speciellt svår att tackla när det finns en misstro i samhället, i denna fråga delvis mot teknokraterna och delvis också i den politiska sfären mellan kommunpolitikerna och rikspolitikerna.

Senare i diskussionen svarade *Göran Sundqvist* att hans poäng med den sociala barriären var att den politiska och demokratiska hanteringen av kärnavfallsfrågan är allas vårt ansvar. Det finns inga detaljerade regler för hur beslutsfattandet skall gå till. SKB har ansvar för att ge förslag till teknisk utformning. Den sociala barriären får vi själva ta makt och kontroll över. Vi har makt att avgöra om vi behöver en bredare politisk diskussion nationellt och inte bara lokalt. Just nu är det inte en prioriterad fråga nationellt, däremot lokalt i förstudiekommunerna. Om vi inte är nöjda får vi ändra på detta. Där har de lokala politikerna ett stort ansvar. Detsamma gäller om det är en politisk demokratisk fråga eller mera en teknisk förvaltningsfråga, i vilken regeringen beslutar huvudsakligen efter rekommendation av myndigheterna. Även här har vi makten att definiera frågans art och också här ligger mycket

ansvar på förstudiekommunerna att ta i den politiska debatten och föra den vidare på nationell nivå. Vi är i ett läge, då vi snart skulle kunna utvärdera förstudiekommunernas experiment i demokrati och på denna grundval diskutera hur demokratiskt deltagande vi vill vara i denna fråga.

Sinikka Bohlins andra fråga gällde intimitetsproblemet – att hon som riksdagsledamot är beroende av kunskap som finns i samhället hos de fria forskarna, myndigheter, företag etc. Ett särskilt dilemma uppstår när vetenskapliga skolor drar åt olika håll. ”Vem skall jag sätta min tilltro till? Skall jag sitta i knät på experterna?” Hennes tredje fråga knöt an till diskussionen om långsiktiga, hållbara system och de ekonomiska konsekvenserna. En fråga som därvid i stort sett förbigåtts är energipolitiken som sådan. Det är en fråga som är politiskt osäker och som kan förändras vid eventuella politiska maktskiften. Vad händer ekonomiskt och attitydmässigt med vår acceptans, om vi får en helt annan energipolitik, som samtidigt skall vara långsiktig och hållbar? Hon syftade på att det kan komma politiska öppningar för en fortsatt drift av kärnkraften.

På frågan om de ekonomiska konsekvenserna av en annan energipolitik svarade *Olof Söderberg*, att systemet är uppbyggt utifrån förutsättningen att varje reaktor drivs i 25 år. Då skulle enligt kalkylerna de fasta kostnaderna för avfallshanteringen vara täckta. Om reaktorerna drivs längre – 40 år har nämnts i sammanhanget – tillkommer ytterligare kostnader. Systemet är dock konstruerat för att ta hand om denna situation.

Kommunernas perspektiv

Ingela Westberg, Nyköpings kommun, talade utifrån en inre konflikt mellan hennes personliga åsikt och hennes yrkesroll som politiker. Konflikten hade utlösts av att kommunstyrelsen i Nyköping just tagit ett beslut om att omedelbart avbryta arbetet med förstudien i kommunen – ett beslut som togs av hennes egna partikamrater och övriga partier, när de som arbetade med kärnavfallsfrågorna inte var närvarande. Kärnavfallsfrågan är, framhöll Westberg, inte enbart en lokal fråga. Att söka acceptans

ligger i både regeringens och i allmänhetens intresse. Karakteristiken experiment i demokrati är därvid en träffande formulering. Det är så vi har upplevt det i förstudiekommunerna. Vi har känt oss litet ensamma mot SKB och regeringsrepresentanter och saknat riksdagsledamöter. Vi står med den lokala befolkningen som påtryckare. Frågan är vem som gynnas av det som vi lokalt upplevt som experimentartat. Talar besluten i Nyköping och formerna för dem för att besluten bör fattas på ett annat plan eller för att lokal vetomöjlighet bör finnas?

Gunnar Lindberg, Östhammar, följde upp med att påpeka hur svårt det är att nå människor med information. Hur skall våra invånare kunna delta i en demokratisk process som skall överblicka 500 generationer? Det är en omöjlighet. Flertalet jag talar med i Östhammar bejaktar, oavsett hållning till kärnkraft, ansvaret att ta hand om avfallet men har svårt att acceptera att stoppa ned det i berget för så lång tid utan att kunna kontrollera vad som händer. Tala därför istället om 200 år så att människor kan få möjlighet att förstå vad som sker! Då är ett demokratiskt engagemang möjligt. ”Jag har full förståelse för att vissa människor känner oro och det måste man ta fasta på för att få även dem att delta i processen. Hur man än vrider och vänder på frågan finns ett berg av avfall som vi måste ta om hand på ett vettigt sätt.” Förutsättningen för lokal acceptans är en öppen diskussion om risk, nytta och fördelar.

Torsten Carlsson, Oskarshamn, tog i sitt inledande inlägg särskilt upp ansvarsfrågan med utgångspunkt från följande citat från Göran Sundqvist:

”I en deltagande demokrati ställs medborgarnas möjlighet att påverka besluten i fokus. Detta innebär att den ofta självklara gränsen mellan vad som är en teknisk och en politisk fråga måste luckras upp. Frågan om hur sådana deltagande processer skall koordineras är svår och knepig. Demokratins arenor måste alltid skapas och detta gäller även processens redskap. På detta sätt har förstudierna varit experiment i demokrati, eller annorlunda uttryckt, den sociala barriären måste skapas och genom den skapas också relationer till andra barriärer, inklusive deras inbördes relationer.”

Efter en beskrivning av Oskarshamns speciella situation – tre kärnkraftreaktorer, 3500 ton använt kärnbränsle i centralt förvar

50 meter ner i berggrunden och slutligen kanske drygt 8 000 ton använt kärnbränsle i kommunen – konstaterade Torsten Carlsson, att alla som ställt sig bakom kärnkraftstekniken har ansvar för att avfallet finns. För omhändertagandet har SKB enligt lag ett särskilt ansvar, men det fråntar inte oss andra ansvar. Ansvaret i vid mening kan bara tas i ett brett samtal, där de politiska församlingarna lokalt, regionalt och centralt är överens om spelreglerna. Ett gemensamt regelsystem är en nödvändig förutsättning. Oskarshamn har arbetat aktivt med att skapa dessa spelregler lokalt och lyckats få en samsyn i själva processen, där medborgare och politiker skall kunna få svar på sina frågor. Senare i diskussionen påpekade han att även de som inte tycker att allt är bra måste ha förtroende för processen. Tillit är inte i första hand en fråga för dem som är positiva till planerna på ett förvar utan för dem som känner en inre oro och har frågor de vill ha svar på. Det är kommunens uppgift att skapa möjligheter för dem att komma till tals. Det ger också dem som redan har tagit ställning möjlighet att fundera en gång till. På så sätt vidgas diskussionen. Dessutom är det enligt Torsten Carlsson enda sättet att nå trovärdighet lokalt.

Med en underton av kritik frågade han SKB, om de ansåg att den tidshorisont för beslutprocessen som legat till grund för arbetet i förstudiekommunerna speglar möjligheten att på ett rimligt sätt ta det ansvar, som läggs på kommunerna, inte bara att sätta sig in i underlaget utan att också föra samtal på ett antal arenor. Alla i platsvalsprocessen har att ta ställning i år (2001) eller nästa år och det kan vi inte göra förrän vi har ett beslut från regeringen.

Claes Thegerströms omedelbara svar var att SKB ansett sig ha det underlag som krävdes för att lägga ett förslag och att den diskussion som kan föras hela detta år skulle vara tillräcklig för att ta steget till att starta platsundersökningar. Sedan återstår arbetet med MKB och att ta fram ett fördjupat underlag i samråd med berörda grupper. Här har SKB höga ambitioner att alla skall få vara med innan man fattar bindande beslut. Vi tror att denna process, rätt utformad, skulle kunna bli ett mycket bra verktyg för demokratisk medverkan från alla berörda, innan några bindande beslut fattas. Kommunen avgör själv, om den behöver mer tid för det beslut som skall fattas nu.

Medborgarnas roll

Andra synpunkter på SKB:s arbete i förhållande till förstudiekommunerna kom bland annat från *Jenny Lundström*, Tierpbo och representant för Naturskyddsföreningen. Hon ansåg att SKB målade upp en villobild av säkerhet genom en mycket aktiv information som kommunen inte maktar med att hantera och granska, och att man därmed skapade en bräcklig acceptans. Vi har inte byggt upp en beslutsprocess, som svarar mot de resultat SKB förutskickar. I anknytning till diskussionen om tillit efterfrågade hon tillit till medborgarna. ”Samhället har inte vågat lita på att svenska folket är berett att ta ett ansvar för kärnavfallet utifrån någon form av systematik, där man premierar den långsiktiga säkerheten.” Hennes kritik riktades särskilt mot platsvalsprocessen, där SKB valt att gå ut till de kommuner som visat sig villiga, medan vi i diskussionen tiger om alla de kommuner som valt att inte göra detta. Slutligen instämde hon i Göran Sundqvists tanke på en utvärdering av förstudieexperimentet och önskade för sin del en sådan, innan vi går in i platsvalsprocessen.

Gunnar Wernolf, svarade med att beskriva sin ofta svåra uppgift som informationschef på SKB. När vi går ut brett, blir vi ofta anklagade för att ha för mycket pengar, för att muta, sponsra, etc. Uppgiften är att utbilda genom dialog och samtal. ”Det som skulle vara det värsta för mig var att jag i samtalet skapade en falsk trygghet.” En saklig debatt kräver en sund skepticism och där har vi alla ett ansvar att göra debatten bred och mångsidig.

Ulla Westerlind, Älvkarleby, berättade att en av de kritiserade verksamheterna, de s.k. bjudresorna till Oskarshamn, hade varit mycket uppskattade i kommunen. ”Jag tror att kommunmedborgarna har en egen vilja och kan tänka själva.”

Kenneth Gunnarsson, SOS-Tierp, ansåg att seminariediskussionen, även om den varit intressant, ibland skymde den lokala verkligheten. Resonemangen tycks delvis följa ett teknokratiskt mönster med vissa upprepade mantran. Ett sådant mantra är den hotbild som målats upp kring ”vänta och se”-alternativet. ”Jag vet inte vem som förespråkar vänta och se.” Ett annat är det långa tidsperspektivet, som enligt Gunnarsson skapar en omöjlig

diskussionsplattform. Ett tredje mantra är det ekonomiska systemfelet, som består i att det finns ekonomiska ramar som hela tiden styr processen åt ett visst håll. För det fjärde tycks etiksamtalen hos de flesta ha lett fram till en gemensam slutsats, som gör att etiken tycks stå och falla med återtagbarhet. Dessa fyra ”mantran” leder åt ett enda håll, nämligen till att verifiera KBS-3-metoden som den enda möjliga. Tar man i stället sin utgångspunkt i den sociala barriären och i det lokala engagemanget med begrepp som tillit, förtroende och stabila lokala strukturer som fundament, är det snarare oron som står i fokus. Men oron hanteras som ett pedagogiskt problem istället för att se den som effekt av att något är fel, något som leder till att man måste söka efter en alternativ process för att nå den lämpligaste lösningen utifrån andra kriterier. Det finns alltså en lösning i seminariets plattform som skymmer viktiga faktorer.

Torsten Carlsson höll inte med om att etiksamtalen står och faller med återtagbarhet, i varje fall inte lokalt. Det är helhetsbilden som har legat till grund för det etiska samtalet. Även *Ingela Westberg* invände mot Kenneth Gunnarssons beskrivning av återtagbarhet som mantra, och betonade att skriften *Trovärdighet, rättvisa och ansvar* framför allt är en inbjudan till samtal med hjälp av ett antal begrepp. Skriften gör inte anspråk på att ge några rätta svar, vare sig det gäller återtagbarhet eller något annat, utan granskar olika alternativ med argument för och emot. I anknytning till demokratidiskussionen framhöll hon slutligen att demokrati inte är liktydigt med att alltid få rätt, men däremot innesluter demokrati rätten att alltid få göra sin röst hörd. Det är en viktig skillnad.

Harald Åhagen, KASAM (konsult), ansåg att det – trots den pessimistiska bilden av teknokratisk demokrati – ändå utifrån det förstudiearbete som gjorts finns ett visst hopp. Erfarenheterna av detta visar tydligt att medborgarna både vill och är kompetenta att delta. En nödvändig förutsättning är dock vissa former och arenor. Det finns också många exempel på hur medborgare kan påverka och har påverkat processen, ofta i direkta diskussioner med SKB:s konsulter. Beslutsprocessen är dock fortfarande under uppbyggnad. Det tar tid för folk att våga säga vad de tycker. Ingen kommer däremot att vilja delta om en bra process är liktydig med att den

skall leda till ett ja. Åhagen efterlyste också fler samhällsvetenskapliga studier av processen, som borde kunna bidra till att definiera och sätta ord på saker som hittills bara diskuterats i diffusa termer. Till sist kommenterade han frågan om tillit. Det svenska systemet rymmer stor tillit till lokala beslutsfattare, t.ex. genom den kommunala vetorätten. Dessutom måste markägaren ge sitt godkännande. Instrumenten och tilliten finns. ”Sedan är det upp till oss att göra en bra process av dem.”

Göran Sundqvist sammanfattade Gunnarssons och Åhagens bilder: Enligt Gunnarsson kommer SKB ut i kommunerna med sitt koncept. Detta framstår som en svår teknisk fråga, men samtidigt tycks allting klappat och klart. SKB vet vad de vill och vill genomföra det de har utvecklat under många års arbete. Det är på sitt sätt en riktig bild. Ser man på förstudierna har SKB gått in och ut ur dessa utan att förändra särskilt mycket. Åhagen säger motsatsen: att det går att bygga processer i kommunerna som sätter saker på spel och i vilka man får ett reellt deltagande. Avsikten i mitt föredrag var inte att undervärdera de demokratiska processerna i kommunerna. Av egen erfarenhet vet jag att man i arbetet kunnat utvinna ny kunskap och påverka SKB. Både Gunnarsson och Åhagen har rätt. Från denna utgångspunkt lyfte Sundqvist fram ett enligt hans mening centralt problem. Själv har jag sett processen som ett idealiskt demokratiskt experiment. Det finns tid, resurser och möjligheter. Frågan är komplex, vetenskaplig och teknisk. Problemet är dock tidsaspekten, då inte 100 000-årsperspektivet utan 50–100 årsaspekten eller tidslinjen för finansieringen. Frågan tar musten ur folk. Fyrtioalisterna orkar inte komma igen och många människor har inte tid och kraft att lägga hela livet på en fråga, vilket man i detta fall måste göra för att följa den ända fram till 2050. Den demokratiska processen blir så utdragen, att vi inte orkar hålla den vid liv på nationell nivå utan endast här och var på lokal nivå. Detta är ett dilemma.

Gunnar Lindberg knöt an med att framhålla att den kommunala demokratin kräver att man håller tempot. Om ärendet skjuts upp beslutsmässigt och man kommer tillbaka om 10–15 år, står vi inför en ny process i kommunerna med nya beslutsfattare. Vad gäller förhållandet nationellt-lokalt, är enligt

min mening frågan om hur vi skall förvara vårt avfall i allra högsta grad en nationell angelägenhet, lagstiftningsmässigt, vad gäller finansiering etc. Som sådan har den också handlagts. Kommunerna arbetar inom sin av riksdagen fastställda lokala beslutsgräns. Därför är det naturligt, att vi från kommunernas sida avvaktar besked från riksdag och regering innan vi själva tar ställning. Om dessa instanser skjuter på besluten, kommer även kommunernas beslut att skjutas framåt.

Alternativ till KBS-3?

Frågan om alternativ till KBS-3 kom upp i flera inlägg. *Sverker Gustavsson* framhöll, att man inte kan isolera kärnavfallsfrågan från annan demokratisk politik. ”Det går inte att ha en särskild demokrati för kärnavfallsfrågan.” Av politiken i stort kan vi lära att demokratisk kvalitet, som är det underliggande temat för seminariet, förutsätter djupt engagemang och begrundat ställningstagande inte bara av ett tunt skikt utan av människor i allmänhet. Erfarenheten av allmänna val och de folkomröstningar vi haft visar vikten av att tydliga alternativ mejslas fram att diskutera och ta ställning till. I den fråga vi här belyser kommer vi inte så mycket längre om vi stannar vid att bara moralisera över den demokratiska processen. Det måste också finnas tydliga och likvärdiga alternativ att ta ställning till. Sådana alternativ saknas ännu enligt *Sverker Gustavsson*.

Jenny Lundström hävdade dock att det finns ett alternativ till KBS-3-metoden, nämligen djupa borrhål. Om kunskapsbrist, som ofta framhålls, gör det svårt att bedöma säkerheten, beror det på att SKB satsat på KBS-3 som huvudalternativ. Även myndigheterna har i alternativfrågan brustit i ansvar, vilket gör att vi förlorat i tempo. SSI:s remissvar på FUD-kompletteringen inger dock ett visst hopp, genom att det där sägs att djupa borrhål kan vara ett ”genomförandalternativ”. Slutligen efterlyste *Lundström* ännu en gång en diskussion på nationell nivå om lämplig plats och metod samt arenor, öppna även för dem som inte tillhör etablissemang.

Det är ett systemfel, att diskussion i stort sett begränsats till förstudiekommunerna.

Sören Norrby, konstaterade i ett också till andra delar av debatten kommenterande inlägg, att alternativfrågan ingalunda är förbisedd. Den belyses i FUD-K-rapporten och regeringen har krävt ytterligare redovisningar. Djupa borrhål är ett alternativ, men att få fram kunskap och tekniskt underlag på nivå med vad vi idag har för KBS-3-metoden skulle enligt SKB:s beräkningar ta 30 år och kosta 4 miljarder kronor. Det är inte omöjligt men väcker frågor om hur en fördröjning påverkar tilliten till finansieringssystemet.

Torsten Carlsson framhöll att förstudiekommunerna, utifrån den kännedom han har, med öppna ögon gått in i projektet utifrån förutsättningen, att det är KBS-3-konceptet som gäller. Under arbetets gång – för egen del har han följt frågan i mer än tjugo år – har man tagit del av forskningsprogram, yttranden, internationella erfarenheter etc., och ingenting har visat att det finns något bättre alternativ eller en förvaringsplats som är överlägsen det kristallina berget. Regeringen har också tagit positiv ställning till att arbeta vidare med KBS-3-metoden. ”Det är lite av hyckleri att tala om andra metoder, då det inte framkommit att någon är bättre, i varje fall inte intill nu. Däremot har man ställt krav på mer redovisning av andra modeller.” Vad gäller metoden har vi ställt krav på ett definitivt beslut. I metodfrågan behöver vi ett ”avslut”.

Kenneth Gunnarsson redovisade dock en helt annan syn i sitt slutinlägg med utgångspunkt från frågan om ansvaret för processen: Processen i Oskarshamn är föredömlig men jag saknar en angivelse av målet. Vad skall jag som medborgare ta ansvar för och vad ser kommunen som målet för sitt ansvarstagande? Svaret kan bara bli ett: Det absolut säkraste sättet att ta hand om avfallet för att inte skada framtida generationer. Har man denna målsättning måste man studera alternativen. På frågan om målet svarade *Torsten Carlsson* att målet i hans kommun är att i ett långsiktigt perspektiv ta hand om kärnavfallet på ett bättre sätt än vad som sker idag, dvs. i CLAB. Ingen kan säga vad som är det absolut säkraste och bästa sättet. Vi får vara ödmjuka nog att erkänna att vi inte vet svaret och ta vårt ansvar utifrån den kunskap vi har idag.

Sinikka Bohlin lyfte i sitt slutinlägg fram ett tredje alternativ som idag diskuteras mer än tidigare, nämligen bearbetning av avfallet (bl.a. transmutation). Det är ingen omöjlighet att ändra Kärntekniklagen. Frågan är om morgondagens ungdomar och makthavare kommer att inta en annan hållning än dagens och vilken beredskap det finns för ett generations- och maktskifte inom såväl den politiska världen som inom forskningsvärlden. Bohlin reagerade också på undertoner i vissa inlägg av kritik mot SKB för manipulativ information. Det är i så fall mycket allvarligt om fondmedel används till manipulation. Beträffande människors oro kommenterade hon att människor kan hantera denna på olika sätt. Man kan välja att bli motståndare men också att söka mer kunskap och bli mer kritisk i sin granskning.

Avslutning

Med Tage Danielssons ord ”Utan tvivel är du inte riktigt klok” – ofta citerade av KASAMs ordförande Camilla Odhnoff – överlämnade panelsamtalets ordförande Olof Söderberg ordet till Sigtunastiftelsens direktor, professor *Bengt Gustafsson* för en avslutning.

Bengt Gustafsson

Det är inte möjligt att på de återstående få minuterna försöka sammanfatta seminariet. Personligen har min utgångspunkt varit den relativt okunniges, och jag har lärt mig mycket. Jag har dock en allmän reflexion, delvis i anslutning till Sverker Gustavssons synpunkt, att det inte finns någon särskild kärnkraftsdemokrati. Må så vara. Men vår kunskap om väl fungerande demokratiska processer tillförs förmodligen mycket av exemplet kärnavfallsförvar. Det är ett intressant exempel på en tekniskt komplicerad fråga, som självklart hör hemma på de demokratiska arenorna och som dessutom ställer långsiktiga etiska problem. Sådana kommer vi att se många fler av. Därför tror jag att det är angeläget att fallet studeras mycket noga, historiskt och i samtiden, att det utvärderas kritiskt av många och att många deltar. I ett sådant sammanhang har ett seminarium som detta sin stora betydelse.

Även om intrycken ännu ligger för nära i tiden för att vi skall känna oss mogna att söka dra slutsatser, är jag ändock nyfiken på

dina intryck Anne-Marie Thunberg. Vad har du lärt? Vad har varit nytt för dig?

Anne-Marie Thunberg

Jag delar hållningen att det är för tidigt att sammanfatta och därtill på några få minuter. Det vore orätt mot seminariet och det gensvar detta har mött att ens försöka. Sammanfattande slutsatser kräver distans och eftertanke i bearbetning av det samlade materialet. Personligen har jag utlyssnat skärpta eller nya etiska dilemman. Tål t.ex. det långsiktiga ansvaret alltför stora samhällsförändringar, tål det att vi tappar det kollektiva minnet, börjar på nytt och på nytt igen och bortser från att långsiktiga projekt som detta kräver en viss konstans i en stegvis beslutsprocess med möjlighet att bygga vidare på och lära av gjorda erfarenheter? Hur förhåller sig krav på att likvärdigt undersöka andra alternativ och inhämta ytterligare kunskap resursmässigt till andra trängande behov i samhället? Står vi inte här också inför en fråga om prioritering, som vi inte kan undvika att ta ställning till?

Bengt Gustafsson

Vad skulle du vilja att KASAM tar upp vid ett nytt seminarium?

Anne-Marie Thunberg

Att svara på den frågan är både för tidigt och inte min sak. Allmänt sett tycks det mig angeläget att fördjupa den problematik som vi med detta seminarium fått en delvis ny plattform för. För att anknyta till Göran Sundqvist föredrag idag, tänker jag då inte minst på begreppet ”den sociala barriären”, dess risker och möjligheter eller, det som den s.k. alternativgruppen benämnde ”ett rullande nu” eller en ”ansvarskedja mellan generationer”. Problematiken kring det kollektiva minnet och kunskaps- och ansvarsöverföring

behöver fördjupas i relation bl.a. till de institutionella perspektiv seminariet aktualiserat.

Problemen kring den sociala barriären har enligt min mening fått skarpare konturer genom den ”avpolitisering av stora och viktiga frågor”, som Sverker Gustavsson fäst uppmärksamheten på. Denna avpolitisering går djupare än till att endast gälla överförande av vissa frågor till andra institutioner, andra mekanismer och strukturer. Under den demokratiska utvecklingen har också genom ett ökat kunskaps- och expertberoende skett en avpolitisering inom politikens egen sfär. Själva kunskapsunderlaget för besluten ligger så att säga utanför den politiska domänen men är samtidigt av avgörande betydelse för beslutens innehåll. Som jag ser det, är samhällets allt starkare vetenskapsberoende en demokratifråga som aldrig fått sin lösning.

Bengt Gustafsson

Tack! Nu bara en sista kommentar. Det är naturligtvis ett problem med de långa halveringstiderna. Som forskare hör jag dock till dem som haft glädje av dem. Nyligen har min forskargrupp i samarbete med ett franskt forskarlag kunnat bestämma Vintergatans ålder med hjälp av sönderfallet av uran och torium hos några av de äldsta stjärnorna. Vintergatans ålder är minst 10 miljarder år, en ålder som alltså har kunnat bestämmas tack vare det ur andra aspekter problematiska långsamma sönderfallet.

Slutligen ett tack till dem i KASAM, som planerat seminariet. KASAM har stått för det mesta av arbetet. Sigtunastiftelsen känner för sin del glädje över att ha fått stå som värd för seminariet.

Anne-Marie Thunbergs PS i slutskedet av arbetet med seminarierapporten

Min erfarenhet av cirka femton år inom KASAM ger mig goda skäl att dra slutsatsen, att de demokratiska processer som utvecklats kring kärnavfallsfrågan visar att det går att återföra en viktig tekniskt komplex och vetenskapsberoende fråga till politikens demokratiska sfär. Det har funnits ett tydligt delegerat ansvar och former för ställningstagande till och kritisk granskning av hur ansvaret utövas: berörda kommuner, granskande myndigheter och ytterst riksdag och regering i ett gradvis utvecklat samspel. Inte minst den "sociala barriär" som, om än bristfällig, kunnat byggas upp underifrån på kommunal nivå har lett till att den demokratiska processen fungerat enligt sina inneboende förutsättningar. Öppen för perspektiv, avspanande etiska dilemman, genom erfarenhet och vetenskaplig forskning erövrad kunskap etc. Den dag då rörelsen upphör, alla är nöjda och överens om att ha funnit den fullkomliga demokratiska processen, förlorar demokratin sin växtkraft.

Deltagarlista

Avolahti Jaana	Posiva Oy, Helsingfors, Finland
Andersson, Tor Leif	KASAM (sekr.)
Bohlin Sinikka	Riksdagen
Brorson Christer	Oskarshamns kommun
Bråkenhielm Carl Reinhold	Teologiska inst., Uppsala universitet
Carlsson Torsten	Oskarshamns kommun
Engström Saida	Svensk kärnbränslehantering AB (SKB)
Gunnarsson Kenneth	SOS-Tierp
Gustafsson Bengt	Sigtunastiftelsen
Gustavsson Sverker	Statsvetenskap, Uppsala universitet
Hellström Emma	Ungdomsfullmäktige, Nyköping
Ingelstam Lars	Teknik och Social förändring, Linköpings univ.
Lennartsson Torbjörn	Tierps kommun
Lidskog Rolf	Människa-Teknik-Miljö, Örebro universitet
Lindberg Gunnar	Östhammars kommun
Lindman Mats	Miljödepartementet
Lundqvist Lennart	Statsvetenskap, Göteborgs universitet
Lundström Jenny	Svenska naturskyddsföreningen
Nilsson Annika	Vetenskapsjournalist
Nilsson Rune	Östhammars kommun
Norrby Sören	Statens kärnkraftinspektion (SKI)
Nässén Carl Johan	Östhammars kommun
Odén Birgitta	Historiska inst., Lunds universitet

Odhnoff Camilla	KASAM
Pettersson Thorleif	Teologiska inst., Uppsala universitet
Sandström Rolf	KASAM
Sundqvist Göran	Humanteknologi, Göteborgs universitet
Söderberg Olof	Miljödepartementet och KASAM
Thegerström Claes	Svensk kärnbränslehantering AB (SKB)
Thunberg Anne-Marie	KASAM
Thunberg Lars	KASAM (konsult)
Tirkkonen Juhani	Centrum för framtidsstudier, Åbo, Finland
Toverud Öivind	Statens kärnkraftinspektion (SKI)
Tuvendal Magnus	CEMUS, Uppsala
Weman Gunnar	Ärkebiskop em.
Wernolf Gunnar	Svensk kärnbränslehantering AB (SKB)
Westberg Ingela	Nyköpings kommun
Westerlind Ulla	Älvkarleby kommun
Åhagen Harald	KASAM (konsult)

KASAM, Statens råd för kärnavfallsfrågor, inrättades 1985 och är en fristående vetenskaplig kommitté under Miljödepartementet med uppgift att utreda frågor om kärnavfall och avställning av kärntekniska anläggningar och att lämna regeringen och vissa myndigheter råd i dessa frågor.

Ledamöterna – som består av kvalificerade vetenskapsmän från svenska och nordiska universitet och högskolor – representerar oberoende sakkunskap inom olika områden av betydelse för slutförvaringen av radioaktivt avfall, inte enbart inom teknik och naturvetenskap utan också inom områden som etik, psykologi, juridik och samhällsvetenskap.

I KASAM:s uppgifter ingår att granska det program för forsknings- och utvecklingsverksamhet – om bl.a. slutförvaring av använt kärnbränsle – som de svenska kärnkraftföretagen upprättar vart tredje år.

Det åligger också KASAM att vart tredje år, i ett särskilt betänkande, redovisa sin självständiga bedömning av kunskapsläget på kärnavfallsområdet.

En viktig del av KASAM:s verksamhet är att erbjuda ett forum för oliktankande och för sakkunniga inom och utom landet att diskutera kärnavfall och därmed anknutna frågor. Ett antal seminarier på skilda teman har därför hållits genom åren.

Denna skrift rapporterar från ett seminarium som KASAM anordnade i samarbete med Sigtunastiftelsen i maj 2001 om nuets ansvar och kommande generationers frihet.

KASAM, Miljödepartementet, 103 33 Stockholm.

FRITZES OFFENTLIGA PUBLIKATIONER
POSTADRESS: 106 47 STOCKHOLM
FAX 08-690 91 91, TELEFON 08-690 91 90

E-POST: FRITZES.ORDER@LIBER.SE
INTERNET: WWW.FRITZES.SE
ISBN 91-38-21607-8 ISSN 0375-250